

Kanslere og Kancellier

især »tyske«
i Danmark og Holsten
hen imod Enevælden

Af Sune Dalgård

Historisk-filosofiske Meddelelser 90

Copenhagen 2005

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

udgiver følgende publikationsrækker:

The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

issues the following series of publications:

<i>Historisk-filosofiske Meddelelser</i> , 8°	<i>Authorized Abbreviations</i> Hist.Fil.Medd.Dan.Vid.Selsk. (printed area 175x104 mm, 2700 units)
<i>Historisk-filosofiske Skrifter</i> , 4° (History, Philosophy, Philology, Archaeology, Art History)	Hist.Filos.Skr.Dan.Vid.Selsk. (printed area 2 columns, each 199x77 mm, 2100 units)
<i>Matematisk-fysiske Meddelelser</i> , 8° (Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)	Mat.Fys.Medd.Dan.Vid.Selsk. (printed area 180x126 mm, 3360 units)
<i>Biologiske Skrifter</i> , 4° (Botany, Zoology, Palaeontology, General Biology)	Biol.Skr.Dan.Vid.Selsk. (printed area 2 columns, each 199x77 mm, 2100 units)
<i>Oversigt, Annual Report</i> , 8°	Overs.Dan.Vid.Selsk.

The Academy invites original papers that contribute significantly to research carried on in Denmark. Foreign contributions are accepted from temporary residents in Denmark, participants in a joint project involving Danish researchers, or partakers in discussion with Danish contributors.

Instructions to Authors

Manuscripts from contributors who are not members of the Academy will be refereed by two members of the Academy. Authors of accepted papers receive galley proof and page proof which should be returned promptly to the editor. Minidisks etc. may be accepted; contact the editor in advance, giving technical specifications.

Alterations causing more than 15% proof charges will be charged to the author(s). 50 free copies are supplied. Order form, quoting a special price for additional copies, accompanies the page proof. Authors are urged to provide addresses for up to 20 journals which may receive review copies.

Manuscripts not returned during the production of the book are not returned after printing. Original photos and art work are returned when requested.

Manuscript

General. – Manuscripts and illustrations must comply with the details given above. The original ms. and illustrations plus one clear copy of both should be sent to the undersigned editor.

Kanslere og Kancellier

især »tyske«
i Danmark og Holsten
hen imod Enevælden

Af

SUNE DALGÅRD

Historisk-filosofiske Meddelelser 90

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab · København 2005

Abstract

This book treats of Danish administrative history, especially under the Kings Christian IV (1596-1648) and Frederick III (1648-1670) until the introduction of Absolutism (1648-1660). It focuses on the chancelleries, in particular the so-called „German“ chancellery, and on the Kings' „Danish“ and „German“ chancellors' relationship to the „Danish“ and the „German“ chancelleries. Through the analysis of a comprehensive contemporary documentary material an attempt is made to clarify this relationship. It is concluded that the assumption, generally held since the nineteenth century, that there was a parallelism between the two chancelleries and between the King's Danish and German chancellors, is not tenable, and that both chancelleries, in so far as they dealt with matters concerning the domestic and foreign affairs of the kingdoms of Denmark and Norway, belonged under the King's Danish chancellor as one joint royal chancellery. The King's position as also a German prince of the Empire in the Duchy of Holstein created a demand for a special administration of this Duchy and of the administratively connected duchy of Slesvig. Added to this were also foreign affairs, especially in relation to the Emperor and the German Imperial provinces, which during the thirty Years' War assumed great scope and importance, and in which the German chancellor and the German Chancellery played an important part, being frequently based in the King's newly founded fortress town of Glückstadt on the Elbe. Resistance against this on the part of the Danish nobles and the rigsråd and the disastrous war with Sweden from 1643 to 1645 led to a drastic change of this state of affairs that also affected the chancellery administration in Denmark and Holstein.

Indhold

Forord	5
Oprindelsen	7
Problemets rod	10
Christian 4s kancellier	14
Blikket mod Tyskland	28
Udbygningen af Glückstadt	45
Forvaltningen i Glückstadt	57
Slotskancellier	73
Slotskancelliet på Glücksburg	101
Glücksburg-kancelliets virke	118
Kongelig udenrigspolitik fra Glückstadt	123
Efterkrigsår og statholderstyre	152
Kancelliforhold under Frederik 3	155
Lignet og lagt	165
Ekskurs: Akternes tale	180
Litteraturliste	217
Register	225

Forord

Denne lille bog er resultatet af et fejlskøn. Da jeg i 2000 var kommet til ende med et andet arbejde, som jeg egentlig for længst havde opgivet håbet om at få afsluttet, fik en ubegrundet optimisme mig til at gå i gang med et nyt. Jeg mente, det måtte være ret let og hurtigt at komme til ende med og vist kunne begrænses til et par ark. Bliver man dog aldrig klogere, spørger man sig selv, skønt man gennem et langt arkivliv ofte har måttet sande, hvor let man bliver snydt i sine skøn over, hvad arkivundersøgelser kræver af tid og udholdenhed. Nu, nogle år og mere end en halv snes ark senere, fortæller alderens svagheder, at det vist er på tide at nå til en ende, mens legen er god – eller dog endnu er der.

Det problem, der satte mig i gang, var et, der gennem mange års virke i Rigsarkivet altid havde voldt mig tvivl og undren, nemlig forholdene mellem kancellier og kanslere før Enevælden og især det tyske kancellis og de såkaldt tyske kansleres stilling i helheden. De foreliggende kortfattede fremstillinger heraf forekom mig til dels uklare og utilstrækkelige, undertiden modstridende eller misforståede. Det, der drev værket, var således i høj grad egen nysgerrighed og trang til at komme til en bedre forståelse af et særegent forvaltningshistorisk forhold, der dog kunne siges at være af almen betydning for forståelsen af nogle grundliggende forhold i dansk centraladministration.

Undervejs kunne det synes fristende at føre undersøgelsen frem til 1680'erne, der danner afslutningen af Enevældens første reformperiode på dette felt. Men kræfternes svinden har ladet Enevældens indførelse blive grænsen.

København i foråret 2004

Sune Dalgård

Oprindelsen

Et rige vil regeres. Dertil kræves en regering, der har magten. Desuden en forvaltning eller administration, hvorigennem samfundsmagten kan udøves over for undersåtterne og over for den omgivende verden.

Ved middelalderens udgang, inden den katolske kirke mistede sit greb om det danske samfund, havde kongen og rigsrådet, hvori højgejstligheden sad på de første pladser, under normale forhold sikret sig magten i landet. Regeringen havde også opbygget en forvaltning ved sin side, en centraladministration i svøb til magtens fredelige udøvelse.

Det vigtigste led i denne forvaltning var det kgl. kancelli, ledet af kansleren, kongens kansler. Både denne og kancelliets øvrige personale var sædvanligvis gejstligt uddannede mænd. Oprindelsen hertil var, at de gejstlige længe var den eneste gruppe i riget, der havde en uddannelse, som gav mulighed for at løse de opgaver, et kgl. kancelli havde. Disse bestod navnlig i at udfærdige kgl. breve til alle, som kongemagten havde ordrer, meddelelser eller privilegier til. Oprindelig var brevene mest på latin, fra det 15. århundrede derimod indenrigs som regel på dansk. Til udenlandske brevmodtagere var sprogene dog fortsat latin, men også tysk og senere desuden fransk. Da Holsten efter midten af det 15. århundrede blev et af kongens lande, blev der et stigende behov for at skrive på tysk også i administrationen af dette og af de dele af hertugdømmet Slesvig, hvor det holstenske ridderskabs indflydelse var størst. Kancelliet måtte således have et personale, der tilsammen beherskede flere forskellige sprog. Desuden anvendtes de dertil bedst kvalificerede jævnlig i diplomatiske sendelser eller andre udgående hverv.

Længere tilbage i den katolske tid havde kanslerembedet og dets forretninger for det meste været varetaget af en af rigets biskopper, jævnlig Roskilde-bispen. I hvert fald i senmiddelalderen betragtedes Roskilde-bispen som Danmarks øverste kansler (*»summus cancellarius regni Dacie«*), men dette kanslerembede var åbenbart normalt opfattet som knyttet til Danmarks rige, ikke specielt til den regerende konge. Efterhånden som det var blevet praksis, at kongen havde en kansler og et kancelli direkte ved sit

hof, var denne ordning åbenbart mest blevet en ret indholdsløs overlevering, men opfattelsen af Roskilde-bispen som rigets øverste kansler levede dog tilsyneladende stadig.¹ Det blev den ved med lige til de katolske kirkefyrsters allersidste dage. I selve det klageskrift mod dem, hvormed Christian 3 i 1536 begrundede deres fængsling og afsættelse som indledning til den lutherske kirkes officielle indførelse, anførte han mod Roskilde-bispen Joachim Rønnow, at han »haffuer verit then øuerste Riigens Cancellier, som besønderlig for alle andre schulle haffue hanthabet, beschermit oc fordedinget Riigens reth oc rettehedt aff hans høgiste machth oc formue«. Men han havde ifølge klageskriftet handlet ganske derimod.²

Et væsentligt embeds- og værdighedsforhold ved et kanslerembede var, at kansleren bevarede eller rådede over det segl, som skulle bevidne ægtheden og gyldigheden af udfærdigelserne fra kancelliet. Formentlig var forholdet mellem de to nævnte kanslerembeder i denne henseende det, at Roskilde-bispen som rigets øverste kansler indehavde det egentlige majestæts- eller rigsegel, som kun sjældent brugtes, mens det kgl. kancellis udfærdigelser normalt forsegledes med det enklere kgl. sekret eller det endnu mindre kgl. signet.³ Da der kun er bevaret få vidnesbyrd om Ros-

-
1. Om kanslerembedets og kancelliets historiske udvikling se Poul Johs. Jørgensens fremstilling i Salmonsens Konversationsleksikon 2. udg. bd. 13 (Kbh., 1922) s. 488ff (Kancelli) og 513ff (Kansler); sammes: *Dansk Retshistorie* (Kbh., 1940) s. 336-46; Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 8 sp. 234-35, 239-41 (Herluf Nielsen); A.D. Jørgensen: *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie* (Kbh., 1884) s. 1-41; V.A. Secher: *Vejledende Arkivregistraturer. I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513-1848* [Meddelelser fra det kgl. Gehejmearkiv 1883-85] (Kbh., [1886]) s. 63-86; William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (Kbh., 1903; reprotryk 1974) s. 82-167, om tyske »skrivere« spec. s. 100, 110-13; Jens E. Olesen: *Middelalderen til 1536: Fra rejsekongedømme til administrationscentrum* (Dansk Forvaltningshistorie I (Kbh., 2000) s. 3-48) s. 11-15, 29-35, 46-48; Johan Hvidtfeldt: *Forvaltningspolitik under Christian den anden* (Scandia bd. 12 (Lund, 1939) s. 223-41); Hans Knudsen: *Joachim Rønnow, udvalgt Biskop til Roeskilde* (Kbh., 1840) s. 97-107.
  2. H.F. Rørdam: *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede* bd. 1 (Kbh., 1873) s. 168-69; Hans Knudsen: Anf. arb. s. 99.
  3. Poul Johs. Jørgensen: (Kansler) s. 513-15; Hans Knudsen: Anf. arb. s. 57, 99; Jens E. Olesen: Anf. arb. s. 29. Om de danske middelalderkongers seglforhold se i øvrigt *Danske Kongelige Sigiller ... 1085-1559* samlede af Dr. Henry Petersen udgivne af A. Thiset (Kbh., 1917) s. VI-XVI samt tavler. Værd at mærke er nok,

kilde-bispens virke som øverste kansler, vides der dog heller ikke meget om hans seglbevaring og -anvendelse. Hovedkilden er nok Christian 3s klageskrift mod bisperne fra 1536. Dette er selvsagt en meget tendentiøs kilde, men desuden lader den tvivl tilbage om, hvorledes dens omtaler af øverstekanslerens seglforhold kan eller skal forstås. Det nævnes, at han under kongeløset »haffde alle breffue, segell oc beuiisninger vtj syne hender«; men om der hermed menes hans kanslerembedes egne sager eller – og måske snarere – kronens, som han under de usædvanlige omstændigheder havde fået rådighed over, synes ikke ganske klart. I fortsættelsen hævdes det, at Rønnow – kort efter Frederik 1s død må man snarest forstå – havde »verit begerendes aff Riigens radt, att mandt schulde lade giøre hannom eth Riigens indsegle och antuorde hannom thett« med ret til at bruge det på hele rigsrådets vegne; efter klageskriftets fremstilling utvivlsomt for, at han der ved på egen hånd kunne vælge en ny konge. Dette kunne måske tyde på, at øverstekansleren på det tidspunkt slet ikke har haft noget rigssegl, men lader sig også fortolke derhen, at han desuden ønskede et andet, der gav seglets indehaver større beføjelser end det traditionelle. Hele forholdet forekommer noget uklart, men fik i hvert fald ingen fremtidig betydning, da Roskilde-bispens øverstekanslerembede faldt bort med de gamle bispers afsættelse og den lutherske reformation, der medførte, at dette kanslerembede sammenlagdes med stillingen som kongens kansler.⁴

---

at den senere Århus-bisp Ove Bille, der ved kong Hanses død i 1513 var kongens kansler, i 1554 kunne testamentere en brodersøn »een sølffstob, giort af konning Hansis signet och secret«, som åbenbart ved kongens død var i hans værge, og som han må have taget til sig. (Smst. s. XI; Nye Danske Magazin bd. 1 (Kbh., 1794) s. 245).

4. A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 8-9; Holger Rørdam: Anf. arb. s. 169, 171; Hans Knudsen: Anf. arb. s. 57, 99-107; P.G. Lindhardt: *Afgørelsen. De sidste kampe og reformationens sejr 1530-36* (Niels Knud Andersen og P.G. Lindhardt (red.): Den Danske Kirkes Historie bd. 3 (Kbh., 1965) s. 105-433) s. 400; Dansk Biografisk Leksikon (2. udg.) bd. 7 (Kbh., 1935) s.420 (Astrid Friis); jf. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 8 sp. 234-35 (Herluf Nielsen), bd. 14 sp. 250-52 Riksklämman (Rune Norberg).

Problemets rod

Kong Christiern 1s erhvervelse af det direkte landsherredømme i Holsten og Slesvig i 1460 og hans efterfølgere Hanses og Christiern 2s stilling som dellandsherrer synes ikke at have betydet anden ændring i deres kansler- og kancelliforhold end det nævnte større behov for tysksprogede («tyske») skrivere eller sekretærer i kongernes kancelli.⁵ Anderledes blev det fra 1523, da kongemagten i Danmark ved Christiern 2s afsættelse gik over til dennes farbroder, Gottorp-hertugen, som Frederik 1. Denne havde i en menneskealder som dellandsherre i hertugdømmerne haft sit eget kancelli på Gottorp og medbragte det eller dele af det, ikke mindst kansleren Wolfgang von Utenhof, til Danmark som støtte i sin nye stilling, vel ikke mindst i forholdet til udenlandske magter. Da han samtidig havde Claus Gjordsen som dansk kansler, oprådte der altså nu for første gang både en »dansk« og en »tysk« kansler i Danmark. Dette var dog tydeligvis for kongerigets vedkommende et overgangsfænomen fremkaldt af de særegne forhold i forbindelse med tronskiftet. For hertugdømmerne kunne det lettere få en mere blivende betydning.⁶

Christian 3 var vel i meget præget af sin opvækst i det gottorpske, men blev dog i langt højere grad end faderen fæstnet i Danmark som dansk konge skønt også dellandsherre i hertugdømmerne. Kancelliforholdene i Danmark i hans regeringstid synes at afspejle denne dobbelthed. Kongens kansler, der i kraft af Reformationen nu forenede dette embede med den faldne katolske Roskilde-bisps rigskanslerembede og derved blev den næstøverste rigseembedsmand, var i hele Christian 3s kongetid og den første halve snes år af Frederik 2s Johan Friis til Hesselager. Efter Grevefejdens kaos fik han genskabt et effektivt kancelli med nu hovedsagelig unge adelige som kancelliskrivere eller -sekretærer. Grad-

5. Wiliam Christensen: Anf. arb. s. 111-12; Johanne Skovgaard (udg.): *Tyske Kancelli I* (Vejledende Arkivregistraturer VII (1946)) s. XIII.

6. Om kancelliforholdene i Danmark under Frederik 1 se Johan Hvidtfeldt: *Kanslere og kancelliembedsmænd under Frederik I*. (Til Knud Fabricius 13. August 1945 (Kbh., 1945) s. 30-43). Om W. v. Utenhofs virke under Fr. 1 og Chr. 3 se A. Heise: *Wulfgang von Utenhof. Kongerne Frederik den 1stes og Kristian den 3dies tyske Kansler* (Hist. Tidsskr. 4. rk. bd. 6 (1877) s.163-311).

vis lykkedes det ham også foruden de indenrigspolitiske dansk-norske forhold at overtage overledelsen af hele rigets finanser og udenrigspolitikken. Hans faste greb om alt dette lettedes ved, at kongen fik fast ophold i Danmark og ikke som faderen skiftevis her og på Gottorp.⁷

Om organisationen af de tysksprogede og udenrigske forhold og ekspeditioner i Christian 3s tid råder nogen uklarhed. Det synes dog, at de har givet anledning til en vis fastere selvstændig kancellidannelse. Den stadige eksistens af et større eller mindre korps af tyske kancellister og diplomater gav naturligt nok anledning til at tale om et »tysk kancelli« og endda at betegne den øverste på dette område som »tysk kansler«, og en hofordning af 1536-38 omtaler da også kongens tyske kancelli med en »sekretær« og 4 skrivere, men ingen kansler. Den formelle berettigelse af en kanslertitel efter Utenhofs død i 1542 synes også tvivlsom. Den ledende skikkelse på det tyske område i det meste af Christian 3s regeringstid var den indvandrede tysker Andreas von Barby, som utvivlsomt stod kongen nær og havde hans øre. Han omtales i samtiden ofte som tysk kansler, men dette synes ikke at have hjemmel i noget officielt dokument, og hans officielle titel var kun »vor mand og råd«. ⁸ Andre tyskere var jævnlig i kgl. tjeneste med ledende plads i hans tyske kancelli, men også om dem gælder, at de ikke synes formelt at have indtaget nogen kanslerstilling. Kongens kansler var nok den eneste – bortset fra rettertingskansleren, rigens kansler –, der med formel ret kunne smykke sig med kanslertitlen, og det tyske og udenrigske forvaltningsområde synes, for så vidt det angik rigerne, til syvende og sidst at have været en del af det af ham ledede kancelli.

Nogen principiel ændring heri er næppe heller mærkbar i Fredrik 2s knap trediveårige regeringstid eller under formynderregeringen indtil Christian 4s regeringsovertagelse i 1596. Tyske Kancellis førstemand i det meste af denne tid Caspar Paslick, der stammede fra Rügen, nævner i sine kalenderoptegnelser hverken

7. Astrid Friis: *Kansler Johan Friis' første Aar* (Scandia bd. 6 (Lund, 1933) s. 231-327); Dansk Biografisk Leksikon (2. udg.) bd. 7 (Kbh., 1935) s. 418-25 (Astrid Friis).

8. Smst. bd. 2 (Kbh., 1933) s. 138 (Astrid Friis); Heise: Anf. arb. s. 292-93, 305-06; A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 18-19; Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie ...* (1939) s. 2-3; samme i Til Knud Fabricius s. 44 n. 1; RA. TKIA A 193. Forslag til hofordninger med forakter 1536, 1538, 1559.

sig selv eller nogen anden som tysk kansler, men omtaler derimod Johan Friis som kongens kansler.⁹ Den indvandrede pommeraner Henrik Ramel, der havde store sprogkundskaber og erfaringer fra mange fremmede lande, antoges nok i 1581 på gode betingelser som Frederik 2s hofråd og fik i 1583, da Caspar Paslick på grund af alder og svagelighed blev fritaget for daglig opvartning ved hoffet og i kancelliet, ledelsen af »det latinske og tyske kancelli«, men var næppe formelt kansler og anvendtes i øvrigt så meget i diplomatiske sendelser og andre hverv bl.a. som hofmester for prins Christian (4), at han næppe kan have været en stadig arbejdskraft i noget virksomt kancelli.¹⁰ Foruden at have godser både i Skåne

9. O. Walde (udg.): *Caspar Paslicks kalenderanteckningar* (Danske Magazin 6. rk. bd. 2 s. 185-201) s. 196 (3. sept. 1570), 199 (5. dec. 1570).

10. Da. Biogr. Leks. bd. 19 (Kbh., 1940) s. 81-83 (C.O. Bøggild Andersen); RA. TKUA Alm. del I -1676. 102. Koncepter til breve etc. 1538-1675, konc. (rettet orig.) til kgl. åbent brev 1. dec. 1581, konc. t. kgl. erklæring om hofråd C. Paslicks fremtidige tjenesteforhold 20. april 1583; jf. TKIA A 93-IX. Indk. breve 1591-99, Paslicks brev til Chr. 4 Korsør 25. okt. 1592. – Et eksempel på Ramels benyttelse i diplomatiske hverv refereres af L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater* bd. 3 s. 417, hvor det siges, at Breide Rantzau og han efter landdagen i Kiel i sept. 1588 rejste til Itzehoe for at forhandle med repræsentanter for Hamborg om hyldning af den danske konge som hertug af Holsten; jf. også R.s brev til regeringsrådet, Helsingør 23. febr. 1593 (RA. TKIA A 93-IX). Øverste-sekretæren i Danske Kancelli Sivert Grubbe omtaler dog under 1595 Ramel som kansler i Tyske Kancelli, i hvilket embede han havde efterfulgt Casper Paslick (H.F. Rørdam (udg.): *Sivert Grubbes Dagbog*. Danske Magazin 4. rk. bd. 2 (1873) s. 384); men da nogen kanslerudnævnelse for Ramel vist ikke kendes, er det antagelig udtryk for den nævnte uformelle tillæggelse af en kanslertitel til den, der ansås for leder af Tyske Kancelli. – Om den fortsatte beståen af selve dette kancellis betegnelse vidner bl.a. en revers fra 1584, hvorved Corfitz Grubbe, der var antaget som kongens »diener inn Dero Teutschen Cantzelei« lovede »neben andern darin bestelten Secretarien vnd Cantzelei verwanten« at forrette tro tjeneste, se: RA. TKIA A 44. Uregistrerede koncepter til bestallinger ... 1525-1670 div. år, Coruiti Grubben Reuers 6. sept. 1584. – Den nyeste fremstilling af dansk forvaltningshistorie i denne periode, E. Ladewig Petersen: *Reformationstiden 1536-96. Modernisering – Justering* (Dansk Forvaltningshistorie I (Kbh., 2000) s. 49-93) s. 60-61 strider ikke klart mod det her opridsede, men siger dog, at centralforvaltningen efter Reformationen bestod af to »departementer«, nemlig det »danske« og det »tyske« kancelli, og betoner i højere grad end det sproglige skel forskellen i deres forretningsområder, hvorved det »tyske« omtales som »udenrigsdepartementet«, hvilket kun synes holdbart med væsentlige modifikationer; påstanden, at »rigsrådet havde administrativt ingen indsigt i Tyske kancellis aktivitet«, kan dårligt forenes med, at denne gren af kancelliet, som her antaget, var underlagt kongens kansler, der som

og Pommern at se til og en forlening med Fovsletgård syd for Kolding drev han åbenbart også betydelig skibsfart og handel. I 1593 havde han sammen med Simon von Salingen chartret et større skib, der bragte træ fra Norge til Orkney og derefter skulle hente en saltlast i Spanien. Fra 1597 og 1599 findes kgl. pas for ham ved hans tjener Tobias Lauterbach til handelsoperationer på Spanien. I begge disse angives han som rigsråd og geheime kammerråd, men nogen kanslerværdighed nævnes ikke.¹¹ Derimod kaldes han i adressen på et brev til ham 1598 fra amtmanden i Flensborg Henrik v. Ahlefeldt »Teutischen Cantzler«, og også i andre og senere breve kan han findes betegnet som kansler, men sædvanligvis kun i breve fra private eller embedsmænd, der oftest er præget af stor høflighed eller ønske om at gøre brug af hans indflydelse.¹² I vogntlisten til kongens og hoffets rejser fra 1596 anføres han umiddelbart efter kansler Christian Friis og med samme antal vogne som denne, men i modsætning til ham uden betegnelse som kansler.¹³ Det synes i mangel af en egentlig udnævnelse eller bestalling for ham som tysk kansler og af benævnelse af ham som sådan i officielle akter nok mest sandsynligt at opfatte ham som meget benyttet kgl. rådgiver og med et særligt ansvar for Tyske Kancellis virke i hvert fald over for udlandet, men uden formel kanslerværdighed.

---

rigsembedsmand var født medlem af rådet og altså dermed sikrede dets indsigt i hvert fald i sagsområder, som lå under dets kompetence. – At ikke blot kansleren, men også »danske kancellis« øverste sekretær på denne tid arbejdede med udenrigske sager – i dette tilfælde om Skotland – synes at fremgå af en skrivelse 1578 fra kansler Niels Kaas til øverste sekretær Arild Huitfeldt (RA. Da. Kanc. B 158. Breve til kansleren fra sekretærerne i Tyske Kancelli samt korrespondance mellem Danske Kancellis personale indbyrdes 1578-1646, skrivelse dat. Kolding 2. marts 1578). – Om uklarheden i selve begrebet »tysk kansler« se her s. 165ff.

11. RA. TKIA A 93. Indkomne breve 1591-99, Helsingør 3. febr. 1593; smst. A 5. Patenten 1595-1602 fol. 82b-84a, 196b-197b, Kbh. 10. maj 1597, Kronborg 28. sept. 1599; den nævnte Tobias Lauterbach må antagelig være identisk med den T.L., der i 1601 indgik som sekretær i Tyske Kancelli, se: J. Grundtvig (udg.): Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 s. 165; jf. her s. 16-18.
12. RA. TKIA A 93-IX, Flensborg 6. juli 1598, jf. Danm. Adels Aarbog 1982-84 s. 615 pkt. 9c; smst. A 93-X, Hamborg okt. 1603, Lüneburg 31. sept. 1604.
13. Kancelliets Brevbøger 1596-1602 s. 36.

Christian 4s kancellier

Med Christian 4s overtagelse af regeringsmagten i 1596 lagdes grunden til en ny og efterhånden langt aktivere fase i kancelliets eller de kongelige kancelliers virke. Den nye konges rastløse energi i alle regeringsanliggender krævede et regeringsapparat, som kunne leve op til de forøgede byrder, og ikke mindst en kancelliorganisation, som på alle områder var i stand til at imødekomme behovene for styring og administration af både den indre og ydre politik.

Umiddelbart skete der dog næppe nogen afgørende ændring i de hidtidige kancelliforhold. Der taltes fortsat om både et »dansk« og et »tysk« kancelli. Det er ganske vist blevet hævdet, at betegnelsen »danske kancelli« næppe er ældre end 1660.¹⁴ Dette svarer dog ikke til den faktiske sprogbrug. Da den særlige tysksprogede kancelliafdeling jævnlig kaldtes »tyske kancelli«, var det modsætningsvis naturligt også at tale om »danske kancelli«, og man finder da også gennem hele Christian 4s tid mange eksempler på begge disse betegnelser.¹⁵

De betroede medarbejdere i Tyske Kancelli omtales i almindelighed med betegnelsen »Verwandter«, der i samtidigt dansk vel almindeligvis bliver til »forvant(er)«. Ikke sjældent og ofte noget forvirrende bruges dog betegnelsen »forvalter«, uden at det sikkert kan afgøres, om der menes leder af forretningerne eller blot er tale om en sproglig usikkerhed i oversættelsen.¹⁶ De ledende af

---

14 V.A. Secher: Anf. arb. s. 66.

15 Eksempelvis omtales »Hanns Maitt: dett Dansche Cantzelie« 10. jan. 1618 i RA. Rentemesterregnskab 1617/18 fol. 316a. Omtrent samtidig nævnes »Cancellaria Teutonica« 17. april 1617 som da indrettet på Kronborg i RA. TKUA. Latina 1616-31 fol. 18b. Christian 4 skrev selv i en besked kort efter fredsslutningen i 1629 om »Underskedtliige breffue, som udi ded danske och tydske Chansellii skall forferdigiss« (C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.): *Kong Christian den Fjerdens egenhændige Breve* bd. 2 (Kbh., 1889-91; reprotryk 1969) s. 203). Jf. Kanc. Brevb. 1633-34 (1936) s. 274, 11. okt. 1633. I 1635 taler kongen selv om »ded gammel Chanselli« på Københavns slot uden at skelne mellem dets afdelinger; mens Wolf 1654 i *Encomion regni Daniæ* udtrykkelig nævner både det danske og det tyske kancelli, som tidligere placeret på denne lokalitet (*Egenh. Breve* bd. 3 s. 356 m. note 1).

16. Se f.eks. RA. Rentemesterregnskab Udgift 1637/38 fol. 123b-124a, 1638/39

dem var kancellister eller sekretærer, hvilken sidste betegnelse dog endnu synes at have indebåret så megen ophøjethed, at den ikke uden videre lod sig bruge af enhver kancellist, men kun af kongens kammersekretær eller dennes stedfortræder.¹⁷ De skulle tjene kongen i eller uden for kancelliet og i kancelliet koncipere og skrive, hvad kongen eller den, hvem den øverste ledelse var betroet, befalede og desuden lade sig bruge til sendelser.¹⁸ Den fornemste og mest betroede var kongens kammersekretær, der i sine funktioner nok nærmest kan jævnføres med Danske Kancellis øverstesekretær og også undertiden i dansksprogede akter kan findes omtalt som over- eller øverstesekretær.¹⁹ Hvordan den tyske kansler, når der da overhovedet fandtes en sådan, faldt ind i billedet af denne kancelliforvaltning, er noget uklart og skal i det følgende søges nærmere belyst og forhåbentlig noget bedre opklaret. Ved siden af kancellisterne eller sekretærerne var der et antal skrivere eller kopister, der til dels med stor kunstfærdighed og megen læsefærdighed af de ofte temmelig vanskeligt læselige koncepter var i stand til at tilvejebringe originaludfærdigelser, der var et kgl. kancelli værdige.²⁰ Dertil kom nyttige hjælpere som fyrbødere, kancellibude m.fl. I hvert fald de mest betroede »Verwandte« var normalt antaget for livstid eller kunne kun forlade tjenesten med kgl. tilladelse og måtte ved antagelsen aflægge løfte om altid at bevare fuld tavshed om, hvad de erfarede i tjenesten, og tage hemmelighederne med sig i graven.²¹ De var normalt lønnet med en fast årsløn, der sædvanligvis udbetaltes gennem Rente-

---

fol. 114b-115a, 1639/40 fol. 197b-199b, 1641-42 fol. 290a-292a, 1642/43 138a-140a.

17. RA. Da. Kanc. B 158, I. Fem kancellisters skr. 22. marts 1633.

18. Eksempelvis RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. patenter (kron. ordn.), Stade 14. okt. 1626, »Bestallung In unnd Außerhalb der Cantzley uff Johannem Schultetum«.

19. Jf. note 44.

20. I 1656 ses en Magnus Kuhman både at have undervist kongens døtre i skrivning og at have tjent som skriver i Tyske Kancelli, for hvilke tjenester han årlig skulle have udbetalt 100 rdl. over hofmønsterskriverens regnskab (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 24. jan. 1656).

21. RA. TKIA A 13, 14. okt. 1626 (»Was er auch in Unsern und Unsers Reichs sachen, in oder außerhalb der Canzley erfahren wird, niemand dehme eß nicht zu wißen gebühret, gefehrlich, zu Unser wnserer Reiche und Fürstenthumbe nachtheil, offenbahren, sondern daßelbe biß in seine Schlige grube verschwiegen behalten«).

kammeret, samt med kostpenge fra hofmønsterskriveren til deres underhold, både når de var fastere stationerede ved kancelliet i København eller andetsteds, og når de fulgte kongen.²² Kancellisterne var fritaget for alle skatter og borgerlige byrder på deres opholdssteder, og da der under Kejserkrigen pålagdes ekstraskatter, fastsloges det udtrykkeligt, at de også fra fri for disse.²³

Uklarheden om Henrik Ramels funktioner i forhold til Tyske Kancelli og mulige kanslerværdighed rakte som nævnt fra Christian 4s regeringstiltrædelse i 1596 og langt frem i hans regeringstid lige til Ramels død i april 1610. Nogen tysk kansler derefter ses heller ikke udnævnt, men uklarheden er åbenbart fortsat i hvert fald i nogle kredse. I et brev til kammersekretær Tobias Lauterbach omtaler amtmanden over Steinburg amt Baltzer von Ahlefeldt i maj 1610 kongens »deutscher Cantzler Herrn Höuener«. Hermed må antagelig være tænkt på hofråd Jochim Hübner, der i 1605 var indtrådt i Tyske Kancelli og døde i 1613. Nogen udnævnelse af eller bestalling for denne til kansler kendes imidlertid ikke.²⁴

Den ledende person blandt det tyske kancellipersonale²⁵ var – i hvert fald når der ikke var udnævnt nogen tysk kansler, hvad der ikke synes at have været i det meste af Christian 4s yngre år – kongens tyske kammersekretær.

Denne stilling synes Tobias Lauterbach, der var ansat i Tyske Kancelli 1601-13, og som åbenbart i forvejen havde været i Henrik Ramels tjeneste, længe at have udfyldt.²⁶ En skrivelse fra Lauterbach til kongens kansler – han titulerer ham som »HoffCantzler« og kalder ham i brevtæksten sin »Mechtigster Patron« – fra lejren

22. Jf. s. 111-13, note 283-84; RA. Rev. rgskr. Hofmønsterskriverens rgskr. 1628ff, afsnit vedr. Tyske Kancelli; jf. også *Egenh. Breve 1593-1648 Efterslæt* s. 56.

23. RA. TKIA A 10-1. Patenten 1626-29 fol. 235a, 1. okt. 1628.

24. RA. TKIA A 93-X. Indk. breve 1600-15, Steinburg 19. maj 1610; J. Grundtvig (udg.): Medd. fra Rentekammerarchivet 1872 s. 166.

25. Herom i alm. se J.A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie I. 1629-35* (Kbh., 1876; reprotryk 1972) s. 95-99.

26. Joh. Grundtvig (udg.): Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 s.166; RA. TKIA A 93-X. Indkomne breve 1600-15, Steinburg 12. dec. 1603, Flensborg 13. marts, 20. maj 1604, Lüneburg 31.(!) sept. 1604, Slesvig 29. jan. 1605, Rendsborg 27. dec. 1606, Saxdorf 23. apr. 1610, Flensborg 29. maj 1610; smst. A 53. Kancellikorrespondance, Martin v.d. Meden til kongens »Cammer Secretario« T.L. 27. april 1608; jf. s. 13.

foran Kalmar 27. maj 1611 viser Tyske Kancellis tætte tjenesteforhold til kongens kansler. Lauterbach var sendt af sted for at referere forskellige punkter for kongen, hvad han havde gjort; ligeledes havde han åbenbart med sig til kongens godkendelse haft nogle latinske koncepter til breve til England, og endnu flere ærinder nævnes mest om udenrigske sager, som han havde i opdrag at ordne hos kongen. Det hele viser kongens kansler som leder af forvaltningen af de udenrigspolitiske sager og Tyske Kancelli som hans naturlige hjælpeorgan hertil. Samtidig fungerede Lauterbach selvsagt som kanslerens meddeler om, hvad der skete ved Kalmar, bl.a. med levende beretninger om stormangreb på fæstningens forværker.²⁷

I et nyt brev til kansleren 31. maj fra feltlejren ved Kalmar kunne han berette om ankomsten af et kancellibud fra København med brev fra kansleren til kongen, hvilket han havde sørget for at overbringe denne, og om en kgl. håndskrivelse til svar. Kongen havde også befalet udfærdigelsen af en skrivelse til kurfyrsten af Sachsen, som Lauterbach åbenbart på stedet havde sørget for og nu tilbagesendte til kansleren til viderebefordring; teksten var blevet oplæst for kongen i sin ordlyd og godkendt af ham; afskrift til kansleren medsendtes efter kongens befaling foruden koncepten til Ernst Werckman i kancelliet til at lægge ved de andre akter. Også ekspeditionen af lybske og hamborgske sager omtales inden en ny frontberetning til slut. Endnu et brev viser, at Lauterbach 26. juli stadig var i feltlejren foran Kalmar hos kongen, hvad der vel var helt naturligt for dennes kammersekretær. Igen optræder han som forbindelsesled mellem kansleren og dennes medregeringsråd Sten Brahe i København og den krigsoptagne konge i sager under Tyske Kancelli, som var blevet ham tilsendt fra København, og som han nu havde refereret for kongen. Til slut igen efterretninger nu både fra uden- og inden for Kalmar. Et brev til kansler og statholder fra Kronborg næste forår viser ham igen som mellemmand mellem disse og kongen med referat af en kgl. bestemmelse som svar på et brev, han havde modtaget fra dem og forebragt kongen. Det hele taler for et snævert samarbejde mellem kongens kansler og det Tyske Kancelli især i alt, hvad der vedrørte udenrigske forhold eller andet, der krævede korrespondance på tysk eller andre fremmedsprog. Alt meget naturligt, når Ty-

---

27. RA. TKIA A 93-X. Indkomne breve 1600-15, 27. maj 1611.

ske Kancelli i andre forhold end dem, der vedrørte hertugdømmerne, ansås for en del af det samlede kgl. kancelli, som sorterede under kongens kansler.²⁸

Efter Lauterbach findes den tyske kancellisekretær Ernst Werckman jævnlig tituleret som kgl. kammersekretær.²⁹ Om hans fremskudte stilling i kancelliet synes det også at vidne, at amtmanden i Segeberg Marqvart Pentz på et brev til hofråden Martin v.d. Medden efter adressen tilføjer, at hvis denne er fraværende skal det afleveres til »Ernesto dem Secretario« og først derefter nævner »Niccolao« (Eggebrecht) og »Friderico« (Günther).³⁰ Under Kalmar-krigen var Werckman i 1612 en overgang udsendt til Nederlandene for at skaffe skibe og skibsfolk til kongen, hvad der næppe var let, da de nederlandske myndigheder ikke ønskede at tage parti i den for dem ubelejlige krig og derfor lagde hindringer i vejen for alt, hvad der kunne udlægges som støtte til en af parterne.³¹ I et brev fra 1622 til kongens nye kammersekretær Fr. Günther omtaler Nic. Eggebrecht Wergkman som supplikant til et præbende i Roskilde og åbenbart temmelig trængende til hjælp.³²

En anden mere fremtrædende embedsmand i Tyske Kancelli i disse år, og som ind imellem ligefrem kaldes »tysk kansler«, er dr. Leonhard Metzner, der allerede 1602 nævnes som sekretær i kancelliet og i årene 1605-15 tillige var juridisk professor ved Københavns universitet, indtil han i 1615 udnævntes til hofråd. I august 1611 møder vi ham på det da erobrede Kalmar slot som ledsager for nederlandske gesandter, der i forvejen havde forhandlet med kongens kansler i København og nu var sendt videre til den krigsførende konge i Kalmar. Metzner sendte derfra en omfattende indberetning til kansleren om deres audiens hos kongen og deres forgæves forsøg på at optræde som fredsmæglere i den utvivlsomt for nederlænderne og deres østersøhandel særdeles ubelejlige krig mellem Danmark og Sverige; samtidig kunne han også underrette kansleren om en del andet i forbindelse med krigen og

28. Smst., 31. maj, 26. juli 1611, 2. maj 1612.

29. Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 166; RA. TKIA A 93 Indk. breve, 28. april 1615, smst., 1616-24, Otto v. Qualen 16. april 1618.

30. Smst., Segeberg 21. nov. 1619.

31. Smst., o. 1612, W. til kansler Chr. Friis, Harlingen 21. april 1612, til kongen, Emden 7. maj 1612 (2).

32. RA. TKIA A 53. Kancellikorrespondance, Kbh. 1. febr. 1622.

om den svenske konges forhold.³³ Han anvendtes af kongen til talrige diplomatiske sendelser og undertiden som kongens repræsentant ved højtidelige lejligheder som fyrstelige bisættelser. Ved en sådan i 1615 betegnes han som vicekansler i Tyske Kancelli, hvilket dog vel kan have været for at udstyre ham med størst mulig anseelse som kongens stedfortræder.³⁴ I et brev til ham fra amtmanden i Flensborg Otto v. Qualen fra 1619 tituleres han i brevadressen som kgl. »Rath vndt teuzschen Canzeleÿ Verwalther«, men kaldes i brevtæksten flere gange »Canzlar«.³⁵ I 1603 havde Metzner indgået ægteskab med Lisbeth Hess, en datter af den afdøde storkøbmand og borgmester i København Marcus Hess. Forholdet mellem ægtefællerne må dog have udviklet sig dårligt. I oktober 1622 udgik der flere kongebreve om forholdet mellem dem, bl.a. om at beskikke tysk kancelliforvalter Metzners hustru en værge, da hun klagede over, at han ved adskillige midler skaffede sit og hendes gods og formue ud af riget og ikke forholdt sig tilbørligt mod hende.³⁶ En tid synes hun at have opholdt sig i Hamborg, hvilket ikke faldt i god jord hjemme. Et kongebrev pålagde kort efter nytår 1623 Metzner at kalde hende hjem til sig og snarest hente hende ind i riget.³⁷ Hvilken indflydelse denne affære kan have haft på Metzners stilling og embedsmæssige forhold, lader sig næppe afgøre. Med hans hånd og underskrift foreligger imidlertid en lang skrivelse til kongen, der desværre er uden sted og dato, men nok må henføres til denne tid. Dette støttes også af, at han hævder at have tjent kongen i 21 år, hvilket efter hans tjenestetiltrædelse i februar 1602 peger på begyndelsen af 1623. Han skriver heri, at kansler Christen Friis på kongens vegne har meddelt ham, at kongen »die hohe bestallung ihrer deutschen Cantz-

33. RA. TKIA A 93. Indk. breve, fæstningen Kalmar 20. aug. 1611.

34. Da. Biogr. Lex. bd. 11 (1897) s. 263-64 (J.A. Fridericia); Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 s. 166; *Egenh. Breve* bd. 1 s. 114 note 2; H. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1588-1621* bd. 3 s. 625-31; Fridericia: Anf. arb. bd. 1 s. 95 note 2.

35. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 5. juli 1619; jf. smst. v. Qualen til kansler Chr. Friis 6. juni 1620, hvor han i adressen titulerer denne som »denischer Canzlar«.

36. Kanc. Brevb. 1621-23 s. 440, 450.

37. Smst. s. 509; RA. TKIA A 93. Indkomne breve 1616-24, et blad henført til okt. 1622, bagpå mærket vist med kansler Chr. Friis' hånd »Metznerus« og påtegnet SE 64 N° 28.

leÿ mir allergnedigst anuertrawen wollen.« Kongen ville altså betro Metzner sit tyske kancelli, hvilket dog vel må sige et hverv som dets forvalter, men ikke just en kanslerstilling. Metzner bad imidlertid indtrængende kongen om at befries for dette hverv på grund af sin alder og legemssvaghed. Calculus (sten i urinblæren) tvang ham til at søge lægehjælp i Italien med dets varme bade. Hans ønske blev åbenbart fulgt, da han skal være udtrådt af den tyske kancellitjeneste fra april 1623.³⁸ I Rentekammerets notat om hans løn i 1625 nævnes han blot som hofråd, men da der i 1633 efter hans død i 1629 afregnedes for hans resterende løn, kaldes han »førige Kon: Ma: Tydsche Cantzeler«.³⁹ I kgl. breve fra 1633 og 1634 om et meget betydeligt beløb, han skal have haft til gode hos byen Leipzig, omtales han dels som Tyske Kancellis »Verwalter«, dels som tidligere kgl. råd.⁴⁰ Det synes således meget tvivlsomt, hvad der skjuler sig bag den lejlighedsvis forekommende kanslertitel, og det er uvist, hvorledes hans mulige kanslervirkosomhed har ytret sig. Bedst svarer den nok egentlig til den livlige anvendelse af ham til alskens kgl. sendelser m.m. i hans yngre år.

Den ledende kraft i Tyske Kancelli i det meste af Christian 4s tid blev Frederik Günther. Han var født i Helmstädt i Braunschweig og havde en omfattende humanistisk og juridisk uddannelse bag sig, inden han i 1615 ansattes af kongen. Han synes i de første år kun at have været menig kancellist og kaldes f.eks. i 1618 »Teutscher Cantzleÿ Verwandter«.⁴¹ Snart blev han dog en af kongens nærmeste og mest betroede tyske hjælpere. I 1620 ses han til stadighed at have været i kongens nærhed under dennes megen omrejse, nærmest som hans rejsesekretær.⁴² I 1621 blev han den øverste i kongens tyske kancelli i Danmark og omtales derefter

38. Smst., Metzners egenh. brev til kongen under okt. 1622; Medd. fra Rentekammerarchivet 1872 s. 166.

39. RA. Rentemesterregnskab 1626/27 Udgift fol. 190a; smst. 1633/34 Udgift fol. 119a-b.

40. RA. TKIA A 12. Registr. konc. til patenter, Glückstadt 25. april 1634; smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Glückstadt 10. aug. 1633.

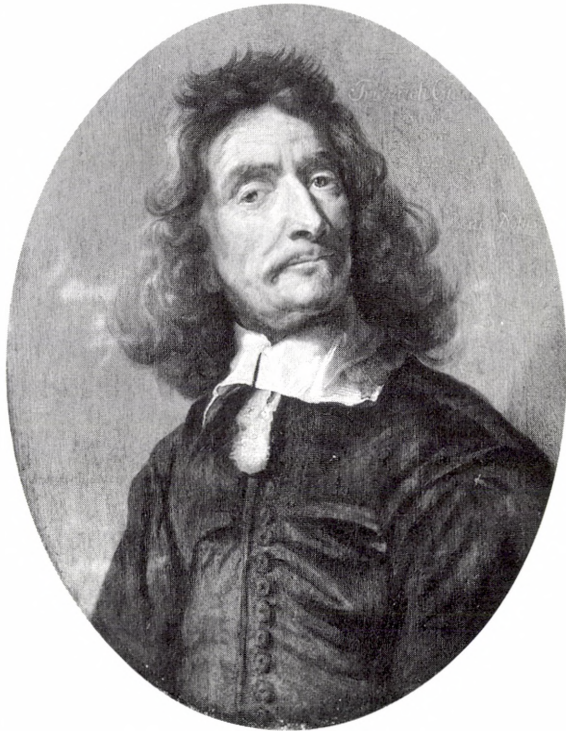
41. RA. TKUA Nederlandene C 188. Gesandtskabsarkiver 1618ff, instruktion for G. til Storbritannien Kbh. 7. marts 1618.

42. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., koncepter med G.s hånd, Skanderborg 2., 3., 5., 7. jan. 1620, Kolding 10., 11. jan., Kbh. 27. jan., Frederiksborg 5. febr., Kbh. 21., 24. febr., 4., 12., 13., 20. marts 1620.

Figur 1. Portrætmaleri af Friedrich Günther.

(Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

normalt som kongens »Cammer Secretarius«. ⁴³ Utvivlsomt har han spillet en stor rolle i kancelliets arbejde. Hans hånd træffes i en meget stor del af dets arkivalske efterladenskaber fra denne tid. Men han anvendtes samtidig så ofte på langvarige diplomatiske sendelser, ikke mindst i 1630'erne, at kancelliet i lange perioder måtte undvære hans daglige ledelse. I disse situationer måtte så også kongen undvære sin »kammersekretær«, som hans titel øjensynlig var, i sin løbende kontakt med kancelliet til forelæggelse og referat af indkomne skrivelser og til iværksættelse af de kgl. bestemmelser om svar og andre tyske eller latinske udfærdigelser,

43. RA. TKIA A 93. Indk. breve, adresser på breve til G. 24. dec. 1621, 16. jan., 14. febr., 3., 30., 31. marts 1622 m.fl.; smst. A 10. Patenten 1630-31 fol. 287b, Glückstadt 20. okt. 1631; TKUA Nederlandene C 188, instruktion for sendelse til Generalstaterne (med G.s egen hånd) Frederiksborg 16. maj 1632. I et antal fransksprogede breve til ham fra sekretær Nic. Eggebrecht 1622 tituleres han i adresserne som »Secretaire de Sa Majesté« eller »... du Roy« (TKIA A 53. Kancellikorrespondance).

hvad enten det drejede sig om hertugdømmernes forhold, den ydre politik eller andet på disse sprog.⁴⁴

I de perioder, hvor Günther var fraværende, synes den ledende og kongens normale forbindelsesled til det tyske kancelli at have været Nicolaus Eggebrecht (1580-1639), en mecklenburger, om hvis liv og virke der ikke synes at vides meget, men som altså åbenbart indtog en ret fremskudt stilling i det tysk- og romansksprogede regeringsapparat.⁴⁵ Endnu i 1630 kan man i brevadresse finde ham tituleret som kongens »wolbestalten Geheimen Cammer Secretario«, og andre adresseringer viser, at han rangerede på højde med eller lige under Günther.⁴⁶

44. Da. Biogr. Lex. bd. 6 (1892) s. 415-17 (J.A. Fridericia); Da. Biogr. Leks. bd. 8 (1936) s. 518-20 (C.O. Bøggild Andersen). – Allerede i 1623 ses han udsendt til Hamborg til fortrolige forhandlinger med borgmester Vogeler dér (RA. TKIA. A 32, 17. jan. 1623). Langvarige fravær af Günther kan i sammenhæng med den i det umiddelbart følgende behandlede episode noteres, idet han fra april til november 1632 var udsendt af kongen til Haag og igen i 1633 og 1634 fik instruktioner for sendelser til Nederlandene, se *Chr. 4s egenh. Breve* bd. 3 s. 8-9; RA. TKUA Nederlandene C 188 jf. A II 10 og B 41; smst. TKIA A 32, 16. apr. 1634; Da. Kanc. Rtk.afd. B 223 b, F. Günther, kvitt. Amsterdam 30. juli 1632. – I rentemesterregnskabet 1633/34 udgift fol. 29a jf. fol. 36b, der netop tillægger ham 200 rdl. til fortering på en rejse for kongen, betegnes han som »Øffuerste Secreterer udi det Tydsche Cantzlie« (RA. Revid. civile rgskr. Rentemesterregnskaber); TKIA A 12-3. Reg. konc. t. patenter, 20. juli 1634, 21. juni 1637); undtagelsesvis findes han også andetsteds kaldt oversekretær, således i adressen på et brev fra den holstenske amtmand Casper v. Buchwaldt »geheimben Cammer vnd Teutschen oberSecretario« (smst. A 93-XIV. Indkomne breve, 3. marts 1635).

45. Da. Biogr. Lex. bd. 4 (1890) s. 434-35 (J.A. Fridericia). – E. betegnes i 1627-28 og 1634 som Tyske Kancellis forvalter, se Kanc. Brevb. 1627-29 s. 270, 282, 433, 1633-34 s. 595; RA. Rentemesterrgsk. 1633/34 Udgift fol. 190a. – Eksempler på det nære samarbejde mellem Günther og Eggebrecht og dennes rapportering til hin under hans fravær fra kancelliet findes bl.a. i RA. TKIA A 53. Kancelli-korrespondance 1536-96 (d. å.), 1608-09, 1622, 1644: Eggebrecht til Günther 1., 17. febr., 15., 20., 21., 25. marts og 18. april 1622. I disse fransksprogede breve findes også jævnligt omtaler af det tjenstlige forhold til »Mons. le Chancelier«, utvivlsomt kongens kansler Chr. Friis (Kragerup). I 1633 udbetaltes der E. 5 enk. rdl. for en dom, som efter »her Cantzlers« befaling nogle år tidligere var erhvervet i Wittenberg på kongens vegne (RA. Rentemesterrgsk. 1633/34 Udgift fol. 206a). Amtmanden i Rendsborg Heinrich Rantzau skriver på brev til Fr. Günther 24. febr. 1630, at det i dennes fravær må åbnes af E. (RA. TKIA A 93). E. findes også tituleret »Geheimen Cammer Secretario« (Smst. 18. marts 1630). Han ses også 1630 beskæftiget med klagørning af et kgl. stridskrift imod Hamborg (Smst. 13. okt. 1630).

46. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Rostock 18. marts 1630.

Der synes efter alt at dømme ikke at være nogen tvivl om, at også det »tyske« kancelli i Danmark på denne tid, i hvert fald når det drejede sig om udenrigske sager, ligesom det »danske« sorterede under kongens kansler, altså først Christian Friis (Borreby), derpå Christen Friis (Kragerup) og sluttelig Christen Thomesen Sehested.⁴⁷ Dette ganske uanset, at der fra omkring 1632 var en ny tysk kansler, nemlig Ditlev Reventlow. Det fremgår klart af et par aktstykker fra 1633.

47. Om kongens stadige forbindelser med kansleren i alle slags udenrigske anliggender se talrige steder i *Egenh. Breve* f.eks. bd. 1 s. 206-07, 209-11, 214-15, 217-20, 242-43. I 1599 modtog den tyske kancellist Augustus Erich efter kongens kansler Christian Friis's befaling fra amtmanden i Haderslev Gert Rantzau en lang række breve fra dennes fader, den nys afdøde statholder i hertugdømmerne Henrik Rantzau's bo og bragte dem til det kgl. tyske kancelli (RA. Arkivvæsenets arkiv. Tillæg. Arkivregistraturer 11, 20. april 1599). Der er mange eksempler på, at »tyske« kancelliembedsmænd og diplomater på sendefærd indberettede til kongens kansler om deres forretninger, se eksempelvis Martin von der Medens breve til kansler Chr. Friis 1. febr. 1616, 6. maj 1618, 9. aug., 26. okt. og 8. nov. 1619; dr. Jonas Charisius' relationer til samme 14. sept. og 11. okt. 1618 (RA. TKUA Bremen Stift A II 13. Akter og dok. ang. udvælg. af hertug Frederik ... 1617-19). Tyske Kancellis tætte forbindelser med kansleren fremgår også af breve 1622 fra Nic. Eggebrecht til Fr. Günther (RA. TKIA A 53. Kancellikorrespondance, Kbh. 1. febr., 25. marts 1622). Ligeledes adskillige breve til kansleren i RA. Da. Kanc. B 158, I. Også senere synes det ganske normalt, at danske diplomater i udlandet sendte indberetninger direkte til kongens kansler; blandt den danske resident ved Generalstaterne fra 1638 Martin Tanckens relationer fra hans første år i Haag er således adskillige til kansler Chr. Friis (RA. TKUA Nederlandene B 42, Gesandtskabsrelationer ... fra resident Martin Tancke 1638-45). Det bemærkes ligeledes, at da den fremtrædende diplomat og hofråd Jonas Charisius døde i 1619 og kongen lod hans papirer vedr. legationer og andet inddrage, bestemtes det, at de skulle indleveres i Danske Kancelli (Kanc. Brevb. 1616-20 s. 736-37). Også over begge kancelliafdelingernes arkiver synes kongens kansler at have haft fri råderet. En bevaret notits fra Tyske Kancelli omtaler således, at den danske sekretær Axel Juel 28. marts 1632 efter kanslerens ordre rekvirerede en del instruktionsmateriale, som lovedes tilbageleveret, når det var blevet indført i instruktionsregistraturen (RA. TKUA Alm. del. 3. 120. Gamle omslag m.m.). Også til andre formål ses kongens kansler at have benyttet Tyske Kancellis personale i udlandet. I sine latinske breve til den tyske kammersekretær Fr. Günther fra Nederlandene omtaler sekretær i Ty. Kanc. Johan Wilhelm Eding ofte »cancellarius« eller »cancellarius noster«. Hermed synes han at mene kongens kansler Chr. Thomesen Sehested. Dette bliver tydeligt i et brev fra Haag 14./24. okt. 1650, hvori han bl.a. skriver, at kansleren har pålagt ham at skaffe en duelig mand til at undervise de unge ved skolen i Sorø (RA. Privatarkiver. Arkivnr. 767. Fr. Günther).

Den 19. marts 1633 udstedte Christian 4 på Frederiksborg en tysksproget ordinans for de tyske kancellister (»Ordinantz Wor-nach sich unsere Teutsche Cantzelisten richten sollen.«). Den fastsatte, hvordan forretningsgangen i forhold til kongen skulle være, når Frederik Günther var udsendt og Nicolaus Eggebrecht var forhindret i at opvarte kongen. I denne situation skulle kancellisterne, »die sich für Secretarien schelten und zahlen laßen«, den ene efter den anden, en uge ad gangen opvarte kongen med referat af de indkomne supplikationer og modtagelse af kongens besked om, hvordan de deraf følgende ekspeditioner skulle være. Når svarskrivelserne var konciperet og renskrevet skulle de egenhændigt undertegnes af koncipisterne, inden de forelagdes kongen til underskrift, og sluttelig indføres i registranterne ved den opvartende kancellist.

Denne kgl. bestemmelse om forretningsgangen, hvis tilblivelseshistorie i øvrigt synes ukendt, skabte åbenbart betydelig usikkerhed og modvilje hos de tyske kancellister. Hvad deres bekymringer og ændringsønsker i enkeltheder gik ud på, kan i denne sammenhæng i det væsentlige forbigås; de havde nok navnlig deres baggrund i kancelliafdelingens stadig bestående efterslæb af arbejdsopgaver efter de kaotiske krigsåre. Det her interessante er, at de fem agerende kancellister, Augustus Voigdt, Philippus Julius Bornman, Christian Weiner, Johannes Nicolaj Lundt og Gerlach Rancke, i sagens anledning henvendte sig til kongens kansler Christen Friis til Kragerup. I en i formen yderst underdanig og høflig skrivelse fra Frederiksborg 22. marts 1633 appellerede de til ham som »unserm äintzigem Patronen unndt vorgesetztem haupt« om hans bistand til ved mundtlige forestillinger over for kongen at opnå sådanne fortolkninger af ordinansen, at de »nachdenckliche consequentien«, de åbenbart forudså af denne, kunne undgås.⁴⁸

48. Både den kgl. ordinans (i afskrift) og de tyske kancellisters brev (i original) til kongens kansler findes i RA. Da. Kanc. B 158. Breve til kansleren fra sekretærerne i Tyske Kancelli samt korrespondance mellem Danske Kancellis personale indbyrdes 1578-1646. Også andre breve smst. giver ganske samme indtryk af »tyske« kancellisters og diplomaters forhold til kongens kansler som »obristen Cantzlern« og deres tjenesteforesatte, herre og »patron«, se f. eks. Martin von der Meden til kansler Chr. Friis 12. jan. 1618, 15. april 1620, Fr. Günther til samme 18. sept. 1630, Christoff von der Lippe til samme 5. jan. 1633, 17. sept. 1635. I 1632 ses amtmand i Rendsborg Heinrich Rantzau at

Det kunne se ud til, at kongens ordinans som ventelig straks har været søgt fulgt i praksis. En som koncept bevaret, kasseret udfærdigelse af en kgl. skrivelse til kejseren med oprindelig datering fra København, men rettet til Frederiksborg 28. marts 1633 svarer til ordinansen ved at være parafere af Nicolaus Eggebrecht. Den har imidlertid åbenbart ikke været til kongens tilfredshed, og han har – ganske usædvanligt – egenhændigt indført nogle rettelser og påskrevet, at brevet skulle til det Tyske Kancelli, utvivlsomt til ny renskrivning.⁴⁹ Men om reformen har haft varig betydning og er slået igennem i alle sine enkeltheder, kan synes tvivlsomt. Det bevarede konceptmateriale giver ikke klart svar, og de originale udfærdigelser findes selsagt kun undtagelsesvis i kancelliarkivet.

De tyske kancellisters direkte henvendelse i marts 1633 til kongens kansler om deres embedsanliggender synes imidlertid tydeligt at vise, at de som en selvfølge betragtede denne som deres øverste foresatte, og at de under de foreliggende omstændigheder fandt det ganske naturligt at henvende sig til ham om støtte i en vanskelig situation. Dette må bestyrke den opfattelse, at det »tyske kancelli« på denne tid ansås for en del af det samlede kgl. kancelli i Danmark, hvis overhoved var kongens kansler, og at der altså ikke var tale om, at denne kancelliafdeling, i hvert fald når

---

bede Nic. Eggebrecht viderebringe sine hilsener til kansler Chr. Friis (TKIA A 93, 27. nov. 1632). – Om de fem nævnte kancellisters ansættelse i Tyske Kancelli og videre karriere se Joh. Grundtvig (udg.): *Meddelelser fra Rentekammerarchivet, indeholdende Bidrag til Danmarks Historie af utrykte Kilder*. 1872 (Kbh.) s. 166-67. – I 1630 ses den tyske kancellist Philip Julius Borneman at være sendt til kongen på Frederiksborg af kansler Chr. Friis og statholder Frants Rantzau for at referere »allehænde« vedr. en fordægtig høj tysk militær fra krigen i Tyskland (*Egenh. Breve* bd. 2 s. 242-43). – Også fremmede diplomatiske residenter i Danmark opfattede åbenbart kongens kansler som deres nærmeste naturlige forhandlingspartner. I 1618 ses således både oldenburgske råder og udsendinge fra Hansestæderne at have afgivet relationer til kongens kansler og råder (Kr. Erslev (udg.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie* bd. 1 s. 246). Generalstaternes i 1632 akkrediterede resident her, Carel van Cracauw, skrev adskillige breve til kansler Chr. Friis på alle sine forretningsområder, også om memorialer, han, antagelig efter aftale, havde afleveret til den tyske sekretær Fr. Günther til at referere for kongen, når han da ikke bad kansleren fremlægge sine sager for kongen. (RA. TKUA Nederlandene A II 10. Akter og dok. vedr. det polit. forh. t. N. 1623-40, C. v. C.s breve etc. 1631-40).

49. RA. TKUA Alm. del 1. 87. Koncepter til Ausländisch Registrant, 28. marts 1633; kun denne ene koncept er i øvrigt bevaret fra 1633 i anførte række.

det drejede sig om udenrigske sager, bestyredes af en særlig »tysk kansler«. ⁵⁰

Denne opfattelse bestyrkes også af et andet aktstykke fra 1633. I oktober skrev kongens tyske lærde råd dr. Johan Schönbach fra Haderslev et brev til kansler Christen Friis, »meinem hochgelehrten, vnd Mechtigen Patrone«, der da havde adresse i Skanderborg, hvor kongen og hoffet lå i vinterlager. ⁵¹ Schönbach var tilforordnet prins Christian 5 som hans rådgiver under prinsens kortvarige statholderskab i hertugdømmerne med hofholdning på Haderslevhus, hvor der også var oprettet et mindre tysk kancelli. ⁵² Schönbach beklagede sig nu til Chr. Friis over, at denne kancelliafdeling, der åbenbart bestod af i hvert fald den tyske sekretær Lebzeltner og en undersekretær ved navn Rudolph Voßpohl, hindrede ham i at efterkomme en udtrykkelig kgl. ordre om indsendelse af nogle retsprotokoller til Tyske Kancelli i København og desuden vanskeliggjorde hans adgang til kancelliet i Haderslev, uden hvilket hans virke for prinsstatholderen kun kunne blive proforma. Han appellerede åbenbart til kansleren om at søge forholdet bragt i orden, så han fik ryggen fri over for kongen. ⁵³ Også denne tyske kgl. lærde råd synes altså at have ment, at det tyske kancellis forhold, hvad enten det var placeret i København eller Haderslev, til syvende og sidst henhørte under kongens kansler.

Konkrete eksempler på denne tingenes tilstand kan også findes tidligere. I den førnævnte skrivelse fra Leonhardt Metzner til Christian 4 antagelig fra begyndelsen af 1623 nævner Metzner, hvorledes kongens danske kansler Christen Friis på kongens vegne tilbød at betro ham »die hohe bestallung ihrer deutschen

50. Også Hermann Schmidt: *Die Glückstädter Regierungs- und Justizkanzlei des königlichen Anteils in den Herzogtümern Schleswig und Holstein 1648-1774* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 48 (Leipzig, 1918) s. 297-381) s. 303-04 omtaler kancelliet i København og dets deling i dansk- og tysksprogede afdelinger som »nur die zweigeteilte Schreibstube des Königs« og kongens kansler (»der Reichskanzler«) som forstander for dem begge. Først efter 1660 udviklede denne »Schreibstube« sig til en selvstændig myndighed i København.

51. Jf. s. 79-81.

52. Jf. s. 43.

53. RA. TKIA A 93-14. Indkomne breve 1631-40, 22. dec. 1633. – Christoffer Lebzeltner anføres som sekretær i Tyske Kancelli 1627-1632 (Medd. fra Rentekammerarchivet 1872 s. 167).

Cantzleÿ«. ⁵⁴ Her kommer kongens kansler således også ind i spørgsmål om ledelsen af Tyske Kancelli.

Men hvordan skal man da forstå omtalen og forekomsten af »tyske kanslere« under Christian 4? Det kræver en længere udredning.

---

54. Jf. s. 20 note 38.

Blikket mod Tyskland

Det er for længst bemærket og beskrevet, at kong Christian 4 i højere grad end sine forgængere vendte sin interesse imod syd både til sine egne besiddelser dér, navnlig Holsten og Elb-området, og – især efter 30-årskrigen udbrud i 1618 – imod det protestantiske Nordtyskland, indtil hans katastrofale indblanding her under Kejserkrigen 1625-29 tvang ham tilbage.⁵⁵

En vanskelighed for hans aktiviteter i de kgl. dele af Holsten var længe, at han savnede en befæstet by ved selve Elben, hvor han kunne udnytte sin flådeoverlegenhed ikke mindst over for Hamborg og overhovedet have et sikret og stærkt støttepunkt både militært og som basis for sit styre i Holsten eller begge hertugdømmer – normalt omtalt som fyrstendømmerne – og for diplomatisk aktivitet sydpå uden alt for påtrængende indblanding fra det danske rigsråds eller de danske rigsembedsmænds side. Den lille gamle fæstningsby Krempe et godt stykke inde i landet borte fra Elben slog slet ikke til over for disse kraftigt forøgede kgl. ambitioner, ej heller slottet Steinburg nær Krempe, hvor kongen tit befandt sig under sine ophold i Holsten.⁵⁶

Det eftertragtede støttepunkt ved Elben fik Christian 4 først med inddigningen af det store »vildnis« i Krempermarsken ud

---

55. Se især Fridericia: *Danm. ydre polit. Hist.* bd. 1 s. 24ff.

56. Christian 4 havde dog åbenbart i tiden før og omkring grundlæggelsen af Glückstadt tyske kancellister hos sig netop under ophold i Krempe til at have ved hånde i sine aktiviteter i hertugdømmerne. Se således RA. Da. Kanc. B 158, F. Günther til »Monsieur Ernestus Wergkman Secretaire de Sa Mté à present A la Creme« 1. juli 1620, og også Nicolaus Eggebrecht synes samtidig at kunne påvises dér, jf. s. 186 m. note 460; *Egenh. Breve* bd. 1 s. 165 n. 8. Om kongens benyttelse af Steinburg også til vigtige politiske forhandlinger f. eks. 1 1621 med Hamborg se L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* bd. 3 (1916) s. 426-29. I 1623 modtog kongen på Steinburg Generalstaternes sendebud med breve til kongen, der samme dag medtagende brevene var en tur i Glückstadt, inden han om aftenen vendte tilbage og næste dag gennem sin sekretær gav nederlænderen svarskrivelse (RA. Danicafilm. 650 Algemeen Rijksarchief, Haag. Film nr. 2, Braeuw til Gen. St. dat. Haag 29. april 1623. Om slottet Steinburg se H. Oldekop: *Topographie des Herzogtums Holstein* bd. 2 (Kiel, 1908) XII s. 142; om kongens jævnlige ophold dér i tiden før Kejserkrigen se f.eks. *Egenh. Breve* bd. 1 s. 211-20.

mod Elben fra 1614-15⁵⁷ og den dermed muliggjorte anlæggelse og udbygning af Glückstadt fra 1616 og den stærke befæstning af den nye by fra 1620, der snart blev så virksom, at den endog modstod de kejserliges og den katolske ligas gentagne belejringer og anslag under Kejserkrigens besættelse af hertugdømmerne og hele Jylland.⁵⁸

Allerede før krigstilstandens indtræden i 1625 havde kongen tyske kancellister og andre agenter for sin politik over for både hertugdømmerne og det sydlige udland hos sig i Glückstadt, når han opholdt sig dér. Han havde indrettet sig et rummeligt »lossemente« i byen til sig og sit følge.⁵⁹ Efter krigsudbruddet blev det selv-

57. Doris Meyn: *Nachrichten über Pläne zur Wiederbedeichung der Wildnisse in der Zeit von 1554-1614* (Steinburger Jahrbuch 1976 s. 200-11; kopi af kontrakt mellem Gert Rantzau på Christian 4s vegne og Eggert Sperforck om inddigning af vildnisset 27. dec. 1614 i RA. TKIA A 13. Uregistrerede koncepter til patenter (kronol. ordn.), 27. dec. 1614; Sperforck nævnes endnu 22. aug. 1620 som kongens »Teichmeister zue Glückstatt« (smst. A32. Reg. konc. t. Inländisch Registratur).

58. *Egenh. Breve* bd. 1 s. 167, 173; Rasmus Nyerup: *Magazin for Reiseiagttagelser* bd. 4 (Kbh., 1825) s. 491; R. Nyerup (udg.): *Kong Christian den Fjerdtes Dagbøger for Aarene 1618, 1619, 1620, 1625, 1635* (Kbh. 1825) s. 91, 97; Laursen: *Anf. arb.* bd. 3 s. 423, hvor befæstningen fra 1620 vel også sættes i forbindelse med det da meget spændte forhold til Hamborg; Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder* (1937) s. 329-46; F.C. Rode: *Kriegsgeschichte der Festung Glückstadt und der Niederelbe ... I 1615-1720* (Glückstadt, 1940) s. 5, 12-21, 58-84; Karl Asmussen: *Die politischen, wirtschaftlichen und militärischen Pläne Christian IV. als Anlaß zur Gründung Glückstadts* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 1 (Glückstadt, 1963) s.31-33); Gerhard Köhn: *Die Anfänge der Stadt Glückstadt* (Steinburger Jahrbuch 1967 11. Jhg. s. 182-84); Samme: *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung bis zum Endausbau 1652. Textband* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 65; Neumünster, 1974); D. Detlefsen: *Geschichte der holsteinschen Elbmarschen* bd. 2 (Glückstadt, 1892) s. 171ff; Samme: *Die städtische Entwicklung Glückstadts unter Christian IV* (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schl.-Holst. Gesch. bd. 34 (1906) s. 191-256); Oldekop: *Topographis des Herzogtums Holstein* bd. 2 (1908) XII s. 51ff; RA. TKIA. A 170 I. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt by og fæstning 1627-52; RA. Danica-film. 650 nr. 1. Algemeen Rijksarchief, Haag. Staten Generaal 5899, Govert Brasser til Generalstaterne, Helsingør 11. april 1620. Endnu på det hastige tilbageset for de fremtrængende fjender i 1627 opholdt Christian 4 sig en tid i Glückstadt; hans køkkenskriver noterer udgifter dér 2-14. september (RA. Rtk. Køkkenskriverregnskaber 1627-30, rgsk. 1627 14. maj-1628 22. juni fol. 183).

59. Se s. 50-51.

sagt endnu langt nødvendiggere at have en stab også af civile hjælpere i kongens nærhed. Nogle af disse måtte følge med kongen på hans togt i det nordtyske og opslå kvarterer, hvor det var muligt både at holde forbindelsen med kongen ved lige og at udføre det påkrævede skrivearbejde og øvrige kancelliforretninger. Man ser da også, at højt rangerende personer som krigskommissærer og den kgl. råd Levin Marschalck henviste til at få udfærdigelser ekspederede ved det kgl. kancelli på stedet i det fremmede.⁶⁰ De ydre betingelser herfor har dog ofte næppe været de bedste og arbejdspresset desuden så stort, at en del nødvendige arbejder måtte vente til bedre tider og løfter og pålæg blev vanskelige at indfri. Nicolaus Eggebrecht måtte således kort efter nytår 1626 fra Rotenburg meddele kansler Chr. Friis, der havde pålagt ham at indberette udførligt om, hvad der skete dér, at han ikke havde kunnet opfylde dette, fordi de sager, han skulle ekspedere, havde taget al hans tid.⁶¹ Også den ledende tyske sekretær Fr. Günther, kongens tyske kammersekretær, var med i det tyske, idet hans hånd træffes på en del både kgl. ekspeditioner og indkomne eller opsnappede breve under felttoget. Også Eggebrechts hånd findes repræsenteret i 1626.⁶²

Under kongens ophold på Ellen Marsvins gård Kærstrup på Tåsinge i juni 1629 og i hovedkvarteret på Masholm ved Sliens munding, hvor han var travlt optaget af problemerne med de kejserlige troppers udmarch efter fredsslutningen i Lybæk, var Günther også hos ham og konciperede mange breve, der udgik derfra.⁶³

60. RA. TKIA A 93-13. Indkomne breve 1627-30, Stade 29. aug. 1627 (»beÿ der Königl. Canntzley ihres orths«).

61. RA. Da. Kanc. B 158, Nicolaus Eggebrecht til Chr. Friis 9. jan. 1626. – Åbenbart antoges der under de ekstraordinære forhold også nye sekretærer til Tyske Kancelli i det tyske; således findes koncept til bestalling for Johannes Schultetus »in vnnud außerhalb der Cantzeley« dat. Stade 14. okt. 1626 (RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. patenter); han anføres dog ikke i fortegnelsen i Medd. fra Rtk.arch. 1872.

62. RA. TKIA A 32. Regist. konc. t. Inländ. Regist., Rotenburg 1.-12. feb. 1626; smst. A 93. Indkomne breve 1625ff, påskrifter med Günthers hånd på talrige breve præsenteret i Tyskland; smst. A 51. Regist. koncepter til Resolutionsen und Bescheide, Stade 27. okt. 1626, Boitzenburg 4. juni 1627, Glückstadt 7. sept. 1627, Rendsborg 28. nov. 1627; smst. TKUA Alm. del 3. Diverse. Realia XX litra T: Trediveårskrigen.

63. RA. TKIA A 32.

Tilsvarende ordninger til ekspedition af dansksprogede breve m.m. har næppe været slet så nødvendige. Inden sin afrejse til Tyskland havde kongen nemlig indsat sin ældste søn, den udvalgte prins Christian 5 til sammen med tre rigsråder at forestå regeringen i Danmark. Danske Kancelli kunne således ubrudt fortsætte sit virke.⁶⁴ Dog har kongen utvivlsomt også haft i hvert fald nogen dansk sekretærhjælp hos sig til varetagelse af de vigtigste danske ekspeditioner og som forbindelsesled til Danske Kancelli i Danmark. Det kan således bemærkes, at den instruktion for sønnen Christian 5 af 20. oktober 1626, hvormed kongen efter de uheldige erfaringer med sønnens regimente stærkt indskrænkede hans beføjelser, blev udfærdiget fra Stade på vestsiden af Elben på dansk og med indførelse i Sjællandske Registre, ligesom en lang række andre danske kongebreve i den omgivende tid udgik samme steds fra og indførtes i de danske kopibøger i København.⁶⁵ Et eksempel på et sammenstød mellem kongens udstationerede danske sekretariat og hans egen danske forvaltning i hovedstaden er bevaret fra det hastige tilbagetog efter nederlaget i 1627, da kongen 6. august fra Krempe hasteindkaldte rigsrådet til møde i Kolding. En af råderne fik imidlertid ingen indkaldelse, og da kansleren spurgte øverstesekretæren Iver Vind om årsagen, kunne denne 20. august svare, at det ikke skyldtes nogen fejl i kancelliet, eftersom brevene var forfærdigede hos kgl. majestæt.⁶⁶ I skyndingen har det åbenbart været nødvendigt for kongen at sørge også for disse danske ekspeditioner gennem den dansksprogede forvaltning, han havde for hånden, i stedet for som sædvanlig gennem kancelliet i København. Det kan også ses, at han under krigsfraværet i Tyskland har haft nogen hånd i hanke med kancelliforvaltningen i Danmark. Kancelliet udarbejdede løbende ekstraktfortegnelser over især bevillinger, som skulle konfirmeres af kongen, og disse fortegnelser oversendtes derpå til kongen i Tyskland til stillingtagen. Et par af disse findes bevarede. Den ældste har kongens egenhændige påskrifter fra april 1627 om, hvad der skul-

---

64. *Rigsraad og Stændermøder* bd. 1 s. 461-62

65. RA. Da. Kanc. B 165 b, X 2; V.A. Secher: *Forordninger, Recesser ...* bd. 4 s. 354-57 jf. s. 357-60; Kanc. Brevb. 1624-26 s. 539-51.

66. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 1 s. 461f, bd. 2 s. 29. Det originale danske indkaldelsesbrev til kansler Chr. Friis dat. Krempe 6. aug. 1627 findes i RA. Da. Kanc. B 174.

le foretages og om kassation af nogle af bevillingerne. Den yngre er i august 1627 forelagt og oplæst for ham af kancellisekretær Jørgen Seefeld, der da gjorde tjeneste hos ham, og bærer Seefelds påskrifter om kongens resolutioner til de enkelte poster og overkrydsninger af dem, som kongen ikke ville vide af. Seefeld noterer også omhyggeligt, hvordan forelæggelsen foregik. Han oplæste ekstrakterne for kongen, foretog overkrydsningerne og noterede i marginerne af ekstraktfortegnelsen det, som »er aff Kong: May^{tt} selff dicerit och befalit, och er det schriffuit i h: May^{ts} egen nerveelse och paasiun.«⁶⁷

Under kongens krigsførelse og stadige tilstedeværelse i Nordtyskland fra 1625 og det dermed stærkt forøgede behov for tysk-sproget kancellibetjening blev det utvivlsomt langt mere påkrævet end hidtil at have tyske kancellister ved hånden og måske også at have en stedlig overbygning til forretningerne i form af en eller anden kanslerordning. Kongen synes i hvert fald i 1627-28 selv at have betragtet den i 1625 bestallede kgl. råd Johan Eltz, der da omtales som braunschweigsk vicekansler, som sin kansler i det tyske. Adskillige breve fra Eltz til kongen viser ham dog nærmest som politisk rapportør og rådgiver. Efter nederlaget og retræten i 1627 virkede han i nogen tid med basis i Hamborg og til sidst i Glückstadt.⁶⁸ I et brev derfra til kongen anmodede han imidlertid

67. *Egenh. Breve*. bd. 2 s. 69-72, 74 (Waaterbaaden 25. apr. 1627); RA. Da. Kanc. A 45. Diverse ekspeditionslistor og kancellioptegnelser 1573-1799, I,1, koncept til ekspeditionsliste til 23. sept. 1626 (den originale liste med kongens påtegninger af 25. apr. 1627 findes i RA. Samlingen af Chr. 4s egenhændige breve), eksp.liste til 27. aug. 1626 med påtegn. af Jørgen Seefeld dat. Krempe 6. aug. 1627; Knud Fabricius: *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680* (Den Danske Centraladministration. 1921) s. 241 note 14; Leon Jespersen: *Tiden 1596-1660. Mellem personlig kongemagt og bureaukrati* (Dansk Forvaltningshistorie bd. 1, 2000) s. 104; Da. Biogr. Leks. bd. 21 (1941) s. 530 (J.A. Fridericia (C.O. Bøggild Andersen*)).

68. Johanne Skovgaard: *Vejledende Arkivregistraturer VII Tyske Kancelli I* (Kbh., 1946) s. XIV note 1; Johanne Skovgaard (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VIII 1584-1648* (Kbh., 1947) s. 90 spec. note 2 og de dér anførte arkivsteder. Johanne Skovgaard bemærker om Eltz: »Han optræder dog kun i Nordtyskland i Forbindelse med Krigsbegivenhederne og har næppe nogen Sinde ledet Kancelliet i København.« Hans underskrift eller parafering findes på et par koncepter til kgl. beskeder afgivet under felttoget i Tyskland 1627 (RA. TKIA A 51. Regist. konc. til Resolutiones und Bescheide, Stade 1., 6. april 1627; endnu i maj 1627 angives, at en resolution er afgivet på grundlag af kanslerens erklæring (smst., Glückstadt 6. maj 1627); brev dat. Wolffenbüttel 6. april 1627

denne om sin afsked. Som grund anførte han gentagne indtrængende bønner fra sin fader i Pfaltz, der forudså familiens ruin ved kejserlige konfiskationer, hvis ikke sønnen opgav sin tjeneste hos den danske konge.⁶⁹ Denne må åbenbart have imødekommet hans anmodning. I april 1628 udnævntes Levin Marschalck til hans efterfølger som tysk kansler.

Også en anden udviklingslinje end Kejserkrigens hændelser i Nordtyskland førte imidlertid mod større interesse for det tyske. Christian 4 var allerede fra omkring 1615 stærkt optaget af bestræbelser for at skaffe sine yngre sønner herredømmet i store nordtyske sækulariserede bispedømmer som fyrstbiskopper eller koadjutorer og efterfølgere for sådanne. Især satte han kraftigt ind for at sikre sin næstældste levende søn Frederik, den senere kong Frederik 3, de store nordvesttyske bispedømmer Bremen og Verden, utvivlsomt også med tanke på den magtudvidelse, politisk, fiskalt og merkantilt, han derved kunne se frem til ved øget indflydelse over de vigtige handelsfloder Elben og Weser og de store handelsstæder Hamborg og Bremen. Det førte til langstrakte og vanskelige forhandlinger med den gottorpske indehaver af Bremen stift, inden det i 1621 lykkedes at opnå en traktat, der sikrede stiftet for Frederik som fyrstbiskoppens koadjutor og successor.⁷⁰

En nyttig hjælper for kongen i dette besværlige forhandlingsforløb havde været ærkestiftet Bremens landdrost eller egentlige regent Levin Marschalck (ca. 1585-1629), der var af en anset bremisk uradelsslægt.⁷¹ Denne nyttige forbindelse søgte kongen

---

adresseret til Eltz som kongens »deutschem Canzler vndt geheimen Kriegs Raht« findes i indkomne breve (RA. TKIA A 93); smst. brev fra ham til kongen dat. Hamborg 30. juni 1627 og af Fr. Günther påtegnet fra »Cantzler Eltz« præs. Lauenburg 2. juli; jf. smst. breve fra Eltz 16. juli, 4., 8., 11., 13., 16., 17., 18. okt. 1627, Glückstadt 6. jan. 1628.

69. Smst., Eltz til Chr. 4, Glückstadt 15. jan. 1628.

70. L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* bd. 3 (Kbh., 1916) s. 435-505. Om kongens bestræbelser for at sikre sine yngre sønner sækulariserede fyrstbispedømmer i det protestantiske Nordtyskland se også Troels Dahlerup: *Christian IV's udenrigspolitik. Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik* (Som kongerne bød. Fra Trelleborge til enevælde (Kbh., 2000) s. 84-103) især s. 93-103, 207-08; tidligere trykt i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden* (Kbh., 1988) s. 41-63.

71. Om denne og slægten Marschalck se Danmarks Adels Aarvog 1913 s. 398-401; *Allgemeine Deutsche Biographie* bd. 20 (Leipzig, 1884) s. 430-31 (Krause); *Da. Biogr. Lex.* bd. 11 (Kbh., 1897) s. 139 (J.A. Fridericia); *Egenh. Breve* bd. 1 s. 220 note 2.

åbenbart også efter traktatafslutningen at fastholde, idet han i 1623 gjorde Marschalck til sin råd i det fremmede eller, som det hed på tysk, »Rahttv vonn Hause auß«⁷² og i de nærmeste år derefter benyttede ham i diplomatiske og praktisk politiske forretninger.⁷³ Under kongens krigsførelse i Nordtyskland var han i hvert fald periodisk hos denne og udnævntes i april 1628 efter Eltz's afgang til dennes efterfølger som tysk kansler. Det skete således, efter at Kejserens og den katolske ligas tropper foruden Nordtyskland med Marschalcks hjemstavn Bremen havde oversvømmet både hertugdømmerne og hele Jylland. I hvert fald en tid har han været hos kongen i Danmark; i et brev fra Kronborg til kansler Christen Friis og statholder Frants Rantzau i maj 1628 refererer han efter disses opdrag at have refereret nogle sager vedrørende Lybæk for kongen og dennes resolution derpå, antagelig for at de i København kunne sørge for svarudfærdigelser i overensstemmelse dermed. I de første måneder af 1629 var han – måske især for at virke for kongesønnens rettigheder i de nordtyske stifter – medlem af den kgl. delegation, der i Lybæk førte de, allerede i efteråret 1628 aftalte, vanskelige og langvarige forhandlinger med Kejserens og ligaens repræsentanter, der endelig i maj førte til afslutningen af Christian 4s katastrofale »Kejserkrig«.⁷⁴

72. RA. TKIA A 47. Originale kgl. bestallinger og vidimerede kopier af sådanne 1524-1668 (div. år), orig. bestall. dat. Steinburg 26/2 1623 med Chr. 4s egenh. underskrift og segl.

73. Se f. eks. RA. TKUA Alm. del I. 102, Chr. 4 til L. M., Rotenburg 4. febr. 1626.

74. Da. Biogr. Lex. bd. 11 (1897) s. 139; Fridericia: Anf. arb. bd 1 s. 36-60; *Egenh. Brevve* bd. 7 s. 107; RA. Rtk. Hofmønsterskriverens regnskaber 1628-61, 1628/29 udgiftspost nr. 1. L.M. ses derimod ikke nævnt i samme rgsk. for 1629/30; L. Laursen (udg.): Anf. arb. bd. 4 (1917) s. 42-86; C.F. Bricka (udg.): *Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser for Aarene 1617, 1629 og 1639* (Kbh., 1869) s. 14 = (særtryk af) Danske Samlinger bd. 5 (Kbh., 1869-70) s. 62; RA. TKUA Bremen Stift A II 16. Akter og dok. ang. polit. forh. i stiftet 1622-29, Chr. 4s breve til landdrost Levin Marschalck om indkvartering, transport m.m. 1625-27; i 1627 søgte M. ved påvirkning af både kongen og Gottorp-hertugen at skaffe sig det ledige og utvivlsomt givtige domprovsti i Hamborg (RA. TKIA A 93. Indkomne breve 1627-30, L.M. til kongen, Stade 23. jan. 1627); 3. febr. 1628 udstedtes der kgl. pas for ham og følge fra Kronborg til Gottorp, og 28. febr. 1628 udstedte Gottorp-hertugen Frederik kreditiv for »vnnserm Rath vnnnd lieben Getrewen« L.M. til Chr. 4 (RA. TKUA Bremen stift A II 16. Akter og dok. vedr. de polit. forh. i stiftet 1622-29); L.M.s brev til kansler Chr. Friis, Kronborg 13. maj 1628 (TKIA A 93).

Når kongens tyske råd Levin Marschalck således i 1628 fik bestalling som tysk kansler, er der dog ingen grund til at opfatte det, som om han dermed var blevet gjort til øverste leder af den tysk- og romansksprogede kancelliafdeling i København og havde fortrængt kongens kansler fra hans stilling som øverste leder af også denne. Forholdet var nok snarest det, at kongen dermed søgte dels at videreføre den under den endnu uafsluttede krig i det tyske etablerede særlige tyske kanslerordning, dels at fæstne tilblivelsen og tilstedeværelsen af en kancelliforvaltning for først og fremmest sine dele af Holsten eller begge hertugdømmerne og desuden til hjælp i sin politik over for det sydlige og vestlige udland, som han trods krigens tilbageslag fortsat så det som sin opgave at føre og at skaffe sig midler til at praktisere, også når han opholdt sig i sine sydligste lande ved den vigtige Elb-flod, som utvivlsomt spillede en betydelig rolle i hans tankegang. Det var derfor naturligt, at han enten straks, eller så snart forholdene tillod det, skaffede plads til en udvidet tysk kancellivirksomhed i sin nye stærke fæstning Glückstadt, der havde vist sin modstandskraft over for den mægtige fjendes overløb, og samtidig markerede betydningen heraf ved at udnævne en ny tysk kansler med særlig tilknytning til området.

Et vidnesbyrd om denne tilstand finder vi ved århundredets slutning i den ligprædiken, som den tids specialist i denne genre, sognepræsten ved Nicolai kirke i København Mikkel Henriksen Tisdorph i 1692 holdt over den gamle rentemester og finansmand Henrik Müller. Sine oplysninger om Müllers ungdom havde Mikkel Henriksen nok fra denne selv, for i den udgave af ligprædikenen, der kom i trykken, omtaler han Müllers »Indgang og Fremgang i Livet, og Udgang af Livet (hvis Opskrift er mig tilstillet).« Dette må opfattes sådan, at der af den afdøde selv eller hans nærmeste har været opstillet et levnedsskild, som prædikanten har fået udleveret til grundlag for sin levnedsbekræftelse af den afdøde. Hr. Mikkel oplyser, at Müller var født i Itzehoe i Holsten i 1609 af god borgerlig familie og blev »tilholdt til Studering i hans Fæderne-Bye til hans Alders 15 Aar«. For sit gode nemmes skyld blev han af statholderen Gert Rantzau til Breitenburg udset til at optugtes sammen med dennes egen søn. De kom da også i 1627, altså da Holsten blev besat af kejserlige tropper, til det kgl. akademi i Sorø for at fortsætte deres studier. Men det varede åbenbart for Henrik Müllers vedkommende ikke længe, for han kom »derfra d. 20 Fe-

bruarii 1628 udi det Kongel: Tydske Holsteenske Cancelli under den Kongl: Raads og Secreterers Justi Steinij Opsyn, og efter hans Død er hand forsendt af den Kongl: Raad og Cancellor Velbaarne Levin Marschalck til Kiøbenhavn;«⁷⁵.

Denne notits om Henrik Müllers ungdoms omskiftelser under Kejserkrigen giver et øjebliksbillede af det lille tysk-holstenske kancellis beskedne tilværelse under dets vorden i Kejserkrigens stormfulde år. Noget større personale har det antagelig ikke haft, og den fra krigsårene arvede ordning med en tysk kansler i det nordtyske område eller efter krigsfiaskoen kun i Holsten blev

75. *Mag: Michael Henrichsøns Sogne-Præsts tiil St: Nicolai Meenighed i Kiøbenhavn Liig-Prædikeneres Fierde Deel* (Kbh., 1705) s. 336-37. – Johan Jørgensen opfatter i sin disputats *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark* (Kbh., 1966) s. 26 M.H.s fremstilling anderledes: »20. februar 1628 kom han til Tyske Kancellis kontor i København, åbenbart som et led i sin uddannelse.« M.H.s fremstilling efter »Opskrift« efterlader imidlertid ingen tvivl om, at det drejede sig om det »Tydske Holsteenske Cancelli«, der på det tidspunkt ikke godt kan have været placeret andet sted end enten i Glückstadt eller måske midlertidigt på Gottorp, og at kansler Marschalcks videresendelse af ham til København først fandt sted senere. Det må efter sammenhængen have været efter 20. august 1629, der angives som Just Steins dødsdato jf. Medd. fra Rentekammerarchivet ... 1872 s. 167; RA. Rtk. Hofmønsterskr. rgskr. 1628-61, 1628/29, udgift Ty. Kanc. nr. 4. Om L.M.s sendelse til Gottorp og visse gøremål dér se RA. TKUA Bremen Stift A II 16. Akter og dok. ang. de polit. forh. i stiftet 1622-29, Chr. 4s pasbrev for L.M., Kronborg 3. febr. 1628, hertug Friedrich til Chr. 4, Gottorp 21. febr. 1628; *Rigsraad og Stændermøder* bd. 2 s. 216-17. – L.M. var åbenbart velanskreven hos Chr. 4; selv fik han efter sammenbruddet i Nordtyskland, derunder hans hjemegn Bremen, tillagt præbender ved Slesvig stift; i 1626 fik hans sønner udstedt »schein« på ekspektance på kongens gård »der Königshoff« i Hamborg, og i 1635 blev hans søn Johan Friedrich på livstid forlenet med denne, som allerede faderen havde haft, og i 1637 udstedtes der i betragtning af de tro tjenester, L.M. havde ydet kongen, sikringpas til hans sønner J.F. og Franz på deres uddannelsesrejser (RA. TKIA A 10. Patenten 1626-29 fol. 40b-41a, 284a-b, 292a, Wolfenbüttel 7. juli 1626, Kbh. 19. marts, 6. maj 1629; smst. A 12. Reg. konc. t. patenter, Kbh. 21. april 1635 og Glückstadt 11. juni 1637; jf. TKIA A 22. Inländ. Reg. 1640-41, fol 509, 14. aug. 1641; smst. A 93. Indk. breve, 27. febr. 1635). – Just Stein omtales 1627 som kgl. sekretær og var da åbenbart i Glückstadt (RA. TKIA A 93, 11. okt. 1627); han synes at have opholdt sig i København i slutningen af juli eller i begyndelsen af august 1629 (smst., Erich Jäger til J.S. 5. sept. 1629); smst. A 22. Inländ. Reg. 1640-41 fol. 177, 19. juli 1640, findes interpositionsskrivelse fra Chr. 4 til Gottorp-hertugen ang. tilgodehavender hos denne for Just Steins enke Ilsabe Berners).

foreløbig ikke langvarig, idet Levin Marschalck døde allerede i høsten 1629.⁷⁶

I 1632 fulgte den mecklenburgske adelsmand Ditlev Reventlow (1600-64) sin afdøde faders eksempel og trådte i den danske konges tjeneste som gehejmeråd og tysk kansler. Meget tyder på, at han især i de første år mest optrådte som rejsende diplomat for kongen.⁷⁷ Men i det omfang, han har haft en egen kancelliorganisme at støtte sig til, hvad der ikke synes at være nogen klar kilde-mæssig hjemmel for, har det måske snarest på ny været en tysk-holstensk spire af beskedneste omfang med stadig eller tidvis placering i Glückstadt og især til varetagelse af kancelliforretningerne for hertugdømmerne og kongens forhold til de tyske anliggender. Som foran nævnt fandt de tyske kancellister i København, da de i 1633 appellerede til kongens kansler om varetagelse af deres

76. I en indberetning til kongen fra Glückstadt dat. 29. sept. 1629 meddelte guvernøren Markvard Rantzau, at L.M. var meget syg, »Ja fast in den letzten Zügen« (RA. TKIA A 170. Akter om anlæggelsen af Glückstadt). – En anden, men problematisk skildring af de tyske kancelliforhold findes i *Les Voyages de Monsieur Des Hayes, Baron de Courmesvin, en Dannemarc. Enrichis d'Annotations. Par le Sieur P.M.L.* (Paris, 1664) s. 129-31, 137ff, 157 jf. s. 245ff. Skønt denne skildring har værdi ved sit nærvær i de behandlede begivenheder og sin næsten journalistiske form, synes den dog i hovedtræk overfladisk og manglende dybere indblik i eller forståelse for de særlige forvaltningsforhold omkring den danske konge. Den opfatter Levin Marschalck, der ved den franske ambassadørs møder med Christian 4 i juli 1629 befandt sig hos kongen, der da var i Eutin i Holsten (jf. RA. Rtk. Køkkenskriverrgskr. 1627-30, rgsk. 1629-30 fol. 43-44; Fridericia: Anf. arb. bd. 1 s. 111; Oldekop: Anf. arb. bd.2 XVI s. 30), som leder af det tyske kancelli, om end Fr. Günther også omtales som direkte agerende på kongens ordrer (G. var dengang også i Eutin, hvor han 10.-15. juli konciperede et antal kgl. missiver og derpå fulgte kongen til Glückstadt, se: RA. TKIA A 32). Men om det tyske kancellis placering i regeringsapparatet eller om den tyske kanslers kompetence, forretningsområde og funktioner oplyses der intet i rejse-skildringen. – Jf. RA. TKUA Frankrig A II 7. Akter og dokumenter vedr. det polit. forh. til Frankrig 1589-1640, papirer fra Deshayes' sendelse 1629 20. april-12./22. juli; C.F. Bricka (udg.): *Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser ...* (Kbh., 1869) s. 18; Da. Saml. bd. 5 s. 66. Om Louis Deshayes, baron de Courmemin, og publikationer vedr. hans diplomatrejser se: *Biographie Universelle Ancienne et Moderne* bd. 10 (Paris, 1852) s. 503-04. – Endnu 25. sept. 1629 noterede Chr. 4 at have sendt nogle breve fra Dalum – på vej fra Glückstadt til Frederiksborg – til Levin Marschalck (Bricka: Anf. arb. s. 21; Da. Saml. bd. 5 s. 69). Ved Kielomslaget i 1631 fik enken en udbetaling for hans resterende besoldning (Kanc. Brevb. 1630-32 s. 847-48).

77. Jf. s. 108-09, 166, 169.

Figur 2. Portrætmaleri af Ditlev Reventlow.

(Udateret original på Brahetrolleborg, her med venlig tilladelse af ejeren, kammerherre Ove D.F. Reventlow-Mourier, gengivet efter fotografi på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

interesser, ikke anledning til så meget som at nævne nogen tysk kansler Reventlow. Iøjnefaldende er også for dennes vedkommende hans tilknytning til ærkestiftet Bremen, idet han tidligere havde været i ærkebispens tjeneste, først som råd og kammerjunker, siden som marskal, og været benyttet dér i adskillige diplomatiske sendelser til tyske magter. Med den vægt, Christian 4 fortsat lagde på at sikre navnlig ærkestiftet Bremen for sin yngre søn, måtte denne fortid antagelig tale stærkt til gunst for Ditlev Reventlow, der da også fortsat af kongen flittigt benyttedes til vigtige diplomatiske sendelser og forhandlinger i Tyskland. I disse hverv har en kanslertitel nok været en rimelig støtte, og der blev næppe i de nærmeste år efter udnævnelsen i 1632 mange stunder til kancelliforretninger i Glückstadt. Kongens umiddelbare formål med antagelsen af Reventlow var nok, at denne hemmeligt skulle bruges til over for Kursachsen og Brandenburg at virke for disse magters tilslutning til hans planer om indførelsen af en fast kgl. Elbtold og desuden for deres bistand til fredsforhandlinger i Tyskland uden svensk indblanding. Disse hverv tog da også nok det meste af hans tid og arbejde i de nærmeste år. Også derefter bistod han fortsat energisk kongen i dennes udenrigspolitiske gøremål både i Tyskland og over for vestmagterne, stadig jævnlig benyttet i diplomatiske sendelser.⁷⁸ I 1635 blev han forsynet med et ledigt kanonikat i Slesvig stift.⁷⁹ Efterhånden synes man dog at have fundet det rimeligt at skaffe ham et fast større len eller amt til supplerings af et norsk len, han var blevet forsynet med i 1639. Det havde den vanskelighed, at den slesvig-holstenske adels, ridderskabets, privile-

78. Da. Biogr. Leks. bd. 19 (Kbh., 1940) s. 443-44 (J.A. Fridericia (C.O. Bøggild Andersen*)); Danmarks Adels Aarvog 1893 s. 376, 379, 389, smst. 1939 s. 42, 52-53; Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 7 (Neumünster, 1985) s. 212-14 (Dieter Lohmeier); Fridericia: Anf. arb. bd 1 s. 95-97, 217; *Egenh. Breve* bd. 7 s. 53-54, 56 (hvoraf det kan synes tvivlsomt, om han straks fra første færd var tiltænkt rollen som tysk kansler eller blot som diplomat i kongens tjeneste); RA. TKIA A 20. Inländisch Registrant 1632 fol. 185b-186a, tilsendelse af instruks og kredentialet for sendelse til Kursachsen og Brandenburg, Rendsborg 22. sept. 1632 (hvor han endnu kun betegnes som kgl. råd); RA. Rev. rgskr. Kgl. personers rejse- og fortæringsrsgskr. 1623-58, »F.N. Hertug Fredrichs Fortærings-Register paa enn Reigse fra Kiøbenhaffuen till Bremen, Anno 1634«, udgiftspost nr. 11; RA. TKIA A 32, konc. t. kgl. miss. t. Reventlow, Flensborg 1. og 11. dec. 1634.

79. RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, Kolding 25. marts 1635.

gium på eneret til amtmændseembederne i hertugdømmerne kom i vejen for ham som mecklenburger til en naturlig placering af ham dér. Hans godser Reetz og Ziesendorf lå begge i Mecklenburg og var under de herskende krigsforhold i Tyskland naturligvis udsat for overgreb fra både den ene og den anden af de krigsførende parter; Christian 4 søgte at hjælpe sin nye kansler ved brev til den svenske rigskansler Axel Oxenstierna og ved at udstede en »Offene Recommendation oder Salva guardia« mod mulige anslag mod godserne.⁸⁰ Det danske rigsråd ville åbenbart godt lade ham få et len i kongeriget, hvad der måske også kunne have sikret det et bedre hold på hans virke. Kongen måtte i 1641 tage afstand fra at lade ham få Silkeborg len med den begrundelse, at det ville medføre for lange ekspeditionstider, »Aldensund ded giiffuer smucke lange Spruing fra køben: Eller fra glyckstadt hened Sylckeborg«. Han vidste vel, at det først og fremmest var de to steder, han især fik brug for at have kontakt med sin tyske kansler.⁸¹ I 1642 udnævntes Reventlow, der af kongen fik foræret et gods i Holsten, så i stedet til amtmænd i Haderslev⁸² og synes i de følgende år at have opholdt sig dér en hel del. Da svenskerne under Torstenssonskrigen overrendte både hertugdømmerne og hele Jylland, fortrak han i 1644 til København, men modtog åbenbart stadig talrige breve med underretninger fra især Holsten og også fra Gottorp, Albert Baltser Berns i Hamborg m.fl..⁸³ Han ses dog ikke at have taget nogen del i ledelsen af Tyske Kancelli i København og vendte efter krigen tilbage til hertugdømmerne med hovedopholdssted i Haderslev.⁸⁴

80. Smst., 18. aug. 1637; RA. TKUA Alm. afd. 1. 104, konc. t. brev til Oxenstierna, Kbh. 3. okt. 1635.

81. *Egenh. Breve* bd. 5 s. 37, 25. marts 1641 til kansler Christen Thomesen Sehested.

82. RA. TKIA A 12, Kbh. 23. april 1642.

83. Smst. A 93. Indkomne breve 1641-45.

84. RA. TKIA A 54. Breve fra kansler Ditlev Reventlow (og relationer fra ham som amtmænd i Haderslev amt) 1633-51. R.s breve heri har i disse år følgende dateringssteder: 1633 Lübeck, 1636 Rostock, 1638 Haderslev, 1640 Glückstadt, Itzehoe, Flensborg, 1641 Haderslev, Glückstadt (3), 1642 Haderslev (14), 1643 Haderslev (11), 1644 Odense, København (2), 1645 Haderslev, 1646 Haderslev (2), Glückstadt, Kiel, 1647-48 talrige fra Haderslev. Det må dog huskes, at han ikke havde brug for at skrive breve til kongen, når han opholdt sig sammen med denne f.eks. i Glückstadt, hvad der i perioder jævnlig synes at have været tilfældet, jf. s. 108-09.

Karakteristisk for hans gøremål i København under det tvungne krigsophold dér er det nok, at bevaret arkivstof med hans referater og påtegninger af resolutioner vedrører forhold og kongens embedsmænd i hertugdømmerne.⁸⁵ Disse forstod nok også at bruge hans indflydelse hos kongen. Krigskommissærerne Cai Ahlefeldt og Christian Rantzau søgte således i et brev 17. september 1644 at få ham til at disponere kongen efter deres ønsker i en sag om de kompagnier, de havde stillet.⁸⁶ Hans stadige brevveksling fra København og Frederiksborg 1644-45 med den tyske sekretær Clain, der var udsendt til Osnabrück for at følge fredskongressen dér og i Münster, giver nok Clain løbende underretning om begivenhederne i krigen mellem Danmark og Sverige, men er i det politiske helt vendt mod det tyske og antyder intet om brug af Reventlow i den nordiske politik.⁸⁷ Samtidig benyttede kongen ham også stadig som diplomat i forhold til især Kejseren og vestmagterne.⁸⁸ I 1644 var han en af de kgl. kommissærer til forhandlinger med de nederlandske og franske gesandter om deres mægling i krigen mellem Danmark og Sverige og om opstilling af fredspræliminærene forud for de egentlige fredsforhandlinger.⁸⁹ Rettelser og tilføjelser med hans hånd i koncepter til breve til den danske resident i Haag Martin Tancken synes også at vise, at han under de kritiske forhold i 1644-45 var inddraget i den vitale diplomatiske forbindelse med Generalstaterne.⁹⁰ Endelig inddroges han i de sidste faser af fredsforhandlingerne i 1645, men karakteristisk nok om den strid med Hamborg om Elbtolden, som han

85. Se således RA. TKIA A 89 I. Relationer fra guvernør i Glückstadt Chr. Pentz 1629-45, memorial fra C.P. om Glückstadts forhold og behov 23. febr. 1644 med R.s påtegninger; TKIA A 93. Indkomne breve, ca. 1645 påtegning på Chr. Rantzaus udat. memorial af kongens afgørelser derom; smst. 16., 23., 24. febr. 1645. Jf. også RA. TKIA A 96 I. Indkomne breve A-F, breve fra krigskommissær Kay von Ahlefeldt.

86. RA. TKIA A 93.

87. RA. Regeringskanc. i Glückstadt. III »Friedensverhandlungen, Negotiationen, Alliancen etc.« 8 II. Nr. 1 J.L. Kleins forhandlingsakter Conv. II 1638-49. – Alle disse breve fra Reventlow er egenhændige og altså ikke besørgede gennem Tyske Kancelli.

88. *Egenh. Breve* bd. 8 s. 321, 352, 358, jf. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 1269, 1273-74, 1277.

89. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 431, 439, 441.

90. RA. TKUA Alm. del I. 105. Konc. t. breve ... ikke indførte i nu eksist. registranter 1640-59.

tidligere havde været meget beskæftiget med.⁹¹ Der er intet, der tyder på noget modsætningsforhold mellem ham og rigsembedsmændene eller Danske Kancellis ledelse. Krigskommissærerne i Jylland skrev således i februar 1645 til dettes øverste sekretær Otte Krag om deres frygt for, at ærkebiskop Frederik, altså kongens søn, den senere kong Frederik 3, der var generalissimus i hertugdømmerne, ved henvendelse til Tyske Kancelli ville bede kongen om kornforsyning til Glückstadt fra Jylland ved hjælp af noget korn, som fjenden ved sin retræte havde efterladt. Som krigskommissærer skulle de imidlertid bruge kornet som betaling til Albert Baltser Berns i Hamborg for bestilte leverancer af krigsfornødheder, som de personlig havde bundet sig til for adskillige tusind rigsdaler, så levering af det til Glückstadt også ville blive til deres egen ruin. Som modtræk foreslog de i så fald, at kansler Reventlow på forhånd burde vindes imod en sådan plan og påvirke kongen imod den.⁹² Dette er nok en ret enestående omtale af Reventlow i forbindelse med Tyske Kancelli i København og synes også mere at vise hans formodede indflydelse hos kongen i en sag, som da også vedrørte forholdene i hertugdømmerne. Alt i alt giver hans hele færden og skiftende opholdssteder indtryk af hans nære forbindelse med kongen og dennes politik dels over for udlandet dels i hertugdømmerne, men ikke just af nogen kancellileder.

Endnu et forhold i Christian 4s stilling til administrationen i hertugdømmerne og de til dem knyttede områder må berøres. Traditionelt havde kongen som hertug en stedfortræder med en del centrale beføjelser dér, nemlig statholderen i de kgl. dele af landene. Statholderposten havde så længe, at tilstanden nærmest forekom arvelig, været betroet til toppen af den holstenske adelslægt Rantzau. Den seneste statholder Gert Rantzau var imidlertid død under krigen i 1627 uden voksne sønner,⁹³ og nogen efterfølger var ikke blevet udnævnt. I denne situation synes den udvalgte prins Christian 5 at være kommet ind i billedet. Hans meritter som faderens substitut under krigen i Tyskland og senere havde ikke just været til kongens eller rigsrådets tilfredshed, og der føl-

---

91. L. Laursen (udg.): Anf. arb. bd. 4 s. 346ff.

92. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, 10. febr. 1645.

93. Danmarks Adels Aarbog 1930 s. 16, 66.

tes utvivlsomt et behov for indtil videre og navnlig indtil hans af rigsrådet ivrigt ønskede giftermål lod sig realisere⁹⁴ at få ham anbragt i en position, der var standsmæssigt passende, og hvor han kunne få lidt mere føling med regeringsanliggender, end det hidtil var lykkedes. I den sammenhæng måtte det falde naturligt at tænke på en placering i hertugdømmerne. Allerede fra 1631 ses han jævnlig at have opholdt sig med sin hofstat i Haderslev, utvivlsomt på Haderslevhus. I slutningen af året synes det tydeligt, at hans stilling dér skulle befæstes. Straks i begyndelsen af 1632 fastsatte kongen uden anden begrundelse end særlige og ham dertil bevægende årsager, at han anså det for godt og nødvendigt at lade prinsen i kongens navn føre de sager, der vedrørte administration, justits og andet i hertugdømmerne Slesvig, Holsten og de med disse inkorporerede lande. Han havde udfærdiget patent til ridder- og landskab og andre undersåtter, som skulle offentliggøres, og tvivlede ikke om, at prinsen ville øve ret og skel med billighed og upartiskhed over for både fattig og rig. Et dertil nødvendigt sigil ville blive tilsendt ham med det første. Samtidig tilforordnedes der ham en af kongens tyske lærde råder dr. Johan Schönbach som rådgiver og til at være prinsen til hånd, for at alt skulle gå tilbørligt og ansvarligt for sig.⁹⁵

Om prinsens virke i hertugdømmerne vides ikke meget. Tidligere havde han en kortere periode i 1627 opholdt sig i Segeberg i Holsten,⁹⁶ måske snarest som en forvisning efter sin uheldige optræden i Danmark. Nu synes han faktisk at have haft fastere residens med sin hofstat i Haderslev og fra omkring årsskiftet 1631-32 at have opbygget en vis kancelliadministration dér. Da svenskekongen Gustav Adolf fra Tyskland i februar 1632 sendte sin general Baudissin til Christian 4 med et ret ultimativt brev, traf Baudissin ikke kongen i hertugdømmerne, men derimod prinsen, som

94. *Rigsraad og Stændermøder* bd. 2 s. 239, 273, 324, 335; jf. her s. 199.

95. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., til Schönbach 10. jan. 1632 og til prinsen 12. jan. 1632; om prinsens hofholdning i Haderslev, smst., til amtmand i H. Georg v. Ahlefeldt 19. aug., 29. dec. 1633; Emil Marquard (udg.): *Prins Christian (V.)s Breve* bd. 1 (1952) s. 2ff. Det nævnte patent er ikke påvist, idet patentregistranten for 1632 og patentkoncepterne for den første del af 1632 ikke synes bevarede. Sidst i 1633 synes Schönbachs hverv at være ophørt, idet kongen gav ham en alvorlig tilrettevisning for mangler i andre hverv i Holsten (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., Skanderborg 25. nov. 1633).

96. E. Marquard (udg.): *Anf. arb.* bd. 2 (1956) s. 736-37.

han udførte sit hverv overfor, og som ekspederede brevet videre til kongen og rigsrådet.⁹⁷ Samme brev og den truende situation ved sydgrænsen kan måske have bidraget til at overbevise kongen om, at han i højere grad selv måtte tage sig af forholdene dér. Under alle omstændigheder blev prinsens udstationering i Haderslev ikke af længere varighed. Allerede i slutningen af 1631 havde kongen til hans underhold tillagt ham lensindtægterne af Lolland og Falster, der var blevet ledige ved hans farmoder enkedronning Sophies død i begyndelsen af oktober 1631.⁹⁸ I 1632 forlenedes han med Lolland og Falster og opholdt sig derpå snart i hertugdømmerne, snart på Nykøbing slot eller andetsteds, indtil han i efteråret 1634 blev gift med sin sachsiske brud, hvorefter parret opslog deres faste residens i Nykøbing. Hans virke i hertugdømmerne blev efter alt at dømme kun en parentes i hans liv i skyggen af den dominerende faderskikkelse.⁹⁹

97. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 755-60; Fridericia: Anf. arb. bd. 1 s. 223; *Rigsråd og Stændermøder* bd. 2 s. 316; om prinsens kancelli: *Prins Christian (V.)s Breve* bd. 1 s. 14-15, 18, 20-21.

98. Smst. s. 13.

99. Smst. s. 71ff; Da. Biogr. Leks. bd. 5 (1934) s. 157-59 (J.A. Fridericia (L. Laurssen*)); Fr. Jürgensen West: *De kongelige Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten* (Sønderjydske Aarbøger 1909 s. 274-87) spec. s. 285. – Den i et brev fra Martin v.d. Meden til Philip Borneman 26. jan. 1632 flere gange omtalte statholder må antagelig være Christian 5 (RA. TKIA A 93). Et sent vidnesbyrd om prinsens ophold i Haderslev er måske et privilegium immunitatis, som hans hofsmed fik for sit hus dér 18. okt. 1634 og fik forlænget 17. febr. 1635, måske fordi han forlod prinsens tjeneste (RA. TKIA A 12, 18. okt. 1634). Også prinsens fodermarsk havde åbenbart interesse for Haderslev og fik 1639 ekspektance på en »in vnßerm Ambt Hadersleben vacirende condition« (Smst., Kbh. 5. maj 1639).

Udbygningen af Glückstadt

Ikke så snart var Christian 4 tilbage i Holsten efter de fremmede troppers retræte, før han med usvækket iver kastede sig over udbygningen af sin stærke og heldige nyskabning ved Elben. Både kongen og hans kansler i Danmark havde under det fjendtlige stormløb lagt største vægt på at holde fæstningen og at sørge for dens forsyninger og proviantering trods alle vanskeligheder.¹⁰⁰ Glückstadt var efter krigen stærkt medtaget af krigsødelæggelser og stormfloder, talrige huse ruineret og mange af indbyggerne døde eller flyttet bort.¹⁰¹ Allerede 27. juni 1629 meddelte kongen fra sit kvarter på Ø ved Sliens munding byens guvernør Marquard Rantzau, at han regnede med i løbet af kort tid at komme til Glückstadt og tage stilling til afhjælpning af de mangler, denne havde påpeget.¹⁰² Men skaderne skulle åbenbart ikke blot afhjælpes. Byen skulle gøres meget større og stærkere,¹⁰³ og han selv mere end nogensinde ikke bare sætte sit præg på byen, men også ved sin egen hyppige og langvarige tilstedeværelse dér skabe et magtcentrum ved siden af København, hvor han desuden mere selvstændigt – han var jo hertug af Holsten og dermed tysk rigsfyr-

---

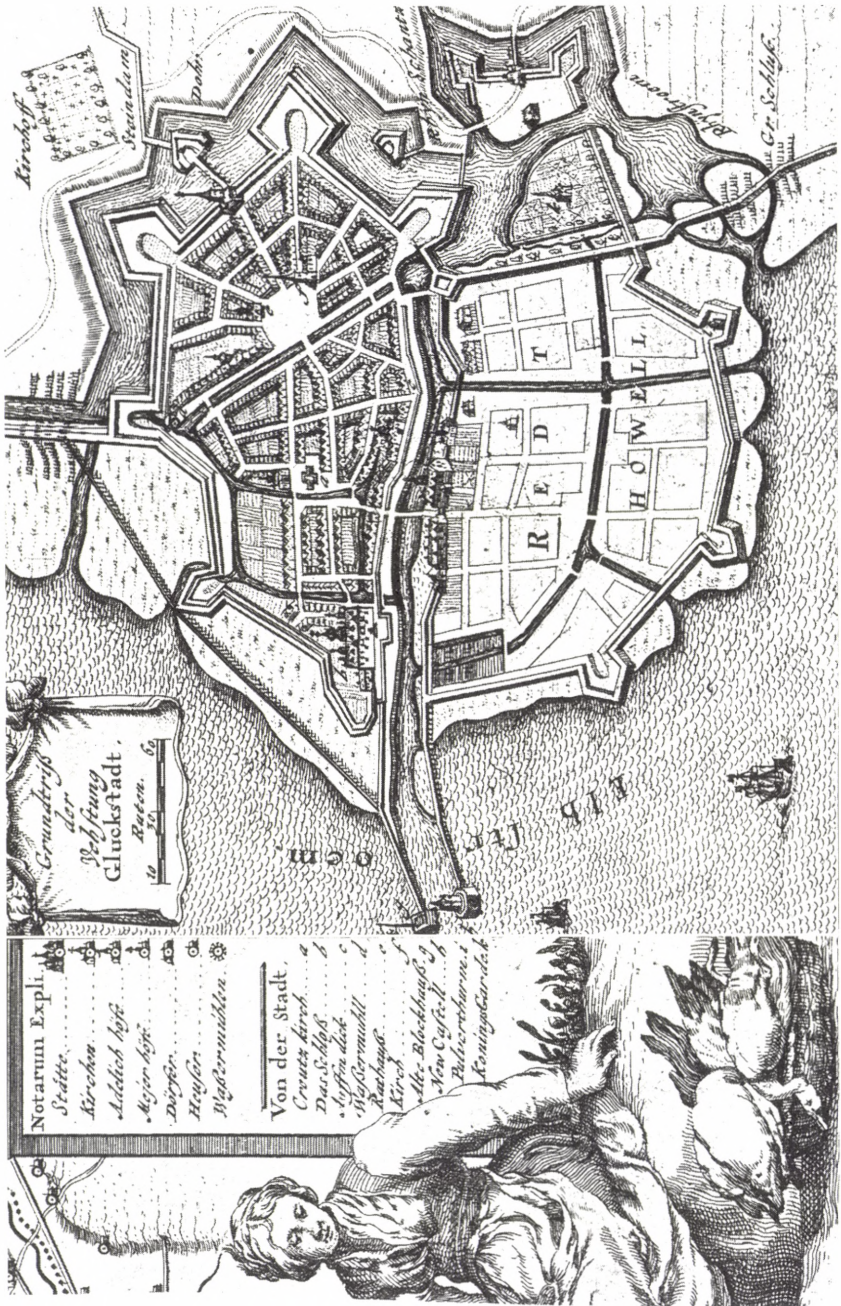
100. Kansler Christen Friis skrev 14. marts 1628 til statsholder Frants Rantzau i anledning af efterretninger om kritiske forhold for forsvaret af fæstningen og bad ham sørge for proviant til den, thi »Lÿckstad er en platz aff Største importance« (RA. TKIA A 93-13). Næsten samtidig gsv kongen, der havde kvarter i Nakskov instruks om med alle midler at skaffe proviant til fæstningen (Kanc. Brevb. 1627-29 s. 359, 16. marts 1628).

101. Til støtte for de udpinte borgere udstedte kongen 5. maj 1630 et moratorie-brev for dem. Det skulle give dem en midlertidig udsættelse og sikkerhed mod deres kreditorers krav (RA. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 55a-b). Enken efter den afdøde proviantskriver i G. Wolmar Gabel, fader til den senere velkendte Christoffer Gabel, fik udstedt et eget »Indultum moratorium« (Smst., fol. 54a-55a).

102. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist.

103. Karl Asmussen: *Die Gründung der Stadt und ihre Baugeschichte* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 1 (Glückstadt, 1963) s. 34-40). – Jævnside hermed iværksattes snart nyanlæg af en flankefæstning mod Østersøen, nemlig Christianspris ved Kiel-fjorden (Vilh. Lorentzen: *Cristian IV's Byanlæg* s. 364-68). Også til denne måtte der hentes betydelige pengebidrag fra Rentekammeret i København (Eksempelvis RA. Rentemesterrgsk. 1633/34 udgift fol. 18-19).

Figur 3. Fæstningen Glückstadt 1652. Christian 4s faste forsæt at udvide Glückstadt radikalt ikke blot nord for havnen, men også på Rethöwel syd for denne er klart lige fra 1630 (Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg* s. 346-54). Han sluttede da kontrakt med entreprenører om at anlægge et havdige (»Seheteich«) på 146 roder (»ruten«) dér. Tanken bag fremgår klart af regnskabsnotatet for »den Dige om dennd Ny bye paa Rittheffueln Hand Schall opkaste och forferdige« (RA. Milit.rgskr. Fæstningsrgskr. Glückstadt. Bygnings- og Elbtoldrgskr. 1630/31, indførsel nr. 17ff med bilag 17). Hvor meget og hvad der færdiggjordes i de følgende år, er svært at sige; men i 1633 nævnes dog udgifter til et bolværk fra havnen og op til den nye vold på Rethöwel og snart også til dér at udstikke »runddeeler« (smst. 1632-34, bilag nr. 914, 1127), og arbejder på Rethöwelen omtales jævnlig i 1630'erne. Tanken var navnlig at få driftige og bemidlede fremmede religionsbekendere, som forfulgtes i deres egne lande, så som portugisiske jøder, katolikker og især nederlandske remonstranter til at slå sig ned og bebygge de nye kvarterer i byen. I 1637 lod man en kobberstikker i Hamborg fremstille et stik af »Die Festung Glückstadt« og trykke i et antal, der efter papirudgiften 3 rdl. næppe har været helt ringe og sandsynligvis bestemt til propagandaformål (Smst. 1638-40, 1638 nr. 30 m. bilag). Det lykkedes dog aldrig at tiltrække remonstranter i større antal. De storlåede planer om inddragelse af Rethöwel i byen, der ville have omkring fordoblet dens størrelse, blev skrinlagt straks efter Frederik 3s tronbestigelse. Det er usikkert, hvor meget af dette ældre, ikke kendte stik der er indgået i det her gengivne fra Danckwerths »Landesbeschreibung« over hertugdømmerne fra 1652, der indeholder Johannes Mejers mange kort over disse. Det er dog sandsynligt, at dette stik i høj grad hviler på det ældre, hvis det ikke ligefrem i hovedsagen er identisk med det. Det viser nok snarere de kgl. planer og ønskedrømme for områdets udvikling og befæstning end en virkeliggørelse heraf. Et i det væsentlige identisk stik med betegnelsen »Gluckstadium« af uvis datering findes i *Regnorum Daniæ ac Norvegiæ ... Descriptio ...* (1. udg. Amsterdam, 1655.; 2. udg. smst. 1669) og haves i Det kgl. Biblioteks kort- og billedsamling med anslået datering 1655?, men kan meget vel være af ældre dato.

ste – kunne føre den politik, han anså for den rigtige, uden alt for nøje at overvåges af sine danske rigsebedsmænd og sit danske rigsråd.

En stærk tilskyndelse til at tage fat og træffe de nødvendige forholdsregler hertil kom nok fra byens standhaftige og heldige forsvarschef 1628-29 Markvard Rantzau, der i efteråret 1629 meget

kontant henstillede til kongen snarest muligt at få aftakket den nu overflødige, men kostbare del af byens soldater og få ansat en fast bygmester, der altid kunne være til stede og føre flittigt tilsyn med de påkrævede bygnings- og befæstningsarbejder.¹⁰⁴ Netop dette iværksatte kongen snart, idet han inden årets udgang gjorde Willem van Steenwinckel til sin bygmester i Glückstadt, hvor denne i en snes år til sin død forestod de kgl. arbejder både på bygninger og befæstningsværker og derved kom til at sætte sit præg på denne vigtige periode i den nye fæstningsbys udviklingshistorie.¹⁰⁵

Omgående tog kongen fat på at planlægge og iværksætte omfattende arbejder for at genoprette og forstærke byens befæstningsanlæg og bebyggelse og at udvide den med en stor ny by eller bydel mod syd på det såkaldte Rethöwel-område. Denne byudvidelse, der ville have medført omkring en fordobling af byens størrelse, fik ganske vist aldrig den fremgang, han nok havde ønsket, men vidner dog om hans usvækkede ambitioner og vilje til at gøre Glückstadt til en magtfaktor. Det er utvivlsomt en kendsgerning, at byen og fæstningen i en længere årrække blev en af de

104. Da. Biogr. Leks. bd. 19 (Kbh., 1940) s. 159-60 (J.A. Fridericia (C.O. Bøggild Andersen*); Danm. Adels Aarb. 1930 s. 71-72; RA. TKIA A 170 I. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt by og fæstning 1627-52, M.R.s »memorial puncta« udat., men antagelig fra 2. halvdel af 1629; blandt M.R.s relationer til kongen fra denne tid synes skriverhånden i denne »memorial« mest at svare til skriverhånden i hans relation dat. Glückstadt 29. sept. 1629 (RA. TKIA A 88. Relationer fra M.R. 1628-39; påskriften bag på »memorialen« er ikke den for breve sædvanlige adresse, men angiver, at stykket er beregnet til at overrækkes kongen, hvilket dels svarer godt til betegnelsen »memorial«, dels tyder på, at det må henføres til kongens ophold i Krempe og Glückstadt 19. aug. – 22. sept. 1629 (Danske Samlinger bd. 5 s. 68-69). – Kongen belønnede M.R. for hans indsats ved at tildele ham og hans hustru godset Hanraw (Hanerau) i Holsten for deres livstid (RA. TKIA A 10. Patenten 1626-29 fol. 318 a-b, Glückstadt 23. juli 1629, jf. smst. fol. 331 a-b, Crempe 30. aug. 1629; smst. A 10. Patenten 1630-31 fol. 63b-64a, 285b).

105. Da. Biogr. Lex. bd. 16 (Kbh., 1902) s. 346-47 (C.F. Bricka); RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskab 1630/31 indførsel og bilag nr. 256 med vedl. kopi af W.S.s bestallingsbrev dat. Kbh. 28. febr. 1630, men med løn fra 4. dec. 1629, hvorfor han formodentlig da var trådt i tjeneste; hans årsløn var anseelige 500 rdl. som »wor Bygmester wdj wor Befestning Lychstad, och heller Anderstedtz huor wy hannem wdj wor tienniste kunde behøffue«; jf. Grundtvig: Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 195. Se også Kanc. Brevb. 1630-32 s. 70. Jf. senere lønudbetalinger til W.S. i Glückstadts bygningspengeregnskaber 1631/32 nr. 90-91, 1632/34 Beviser A nr. 114-117, jf. også nr. 127-133.

største byggepladser i kongens riger og lande og bl.a. på grund af stedets vanskelige jordbundsforhold og hele udsatte beliggenhed, især under periodens åbenbart usædvanlig hyppige og stærke storme og stormfloder, slugte meget store midler af de kgl. finanser. Et økonomisk hjælpemiddel hertil og et væsentligt led i selve magtudvidelsen var den Elbtold, der med byen som støttepunkt indførtes og opkrævedes i 1630'erne og frem til Torstenssonkri- gens nye katastrofe for kongens politik.¹⁰⁶

Her må opmærksomheden imidlertid samle sig om et par af de byggearbejder, der i særlig grad belyser kongens forhold og hen- sigter med byen. Noget af det første, der meldte sig for ham, var åbenbart, at han endnu ikke havde skaffet sig et opholdssted dér, som fandtes passende og standsmæssigt repræsentativt i den situa- tion, der tegnede sig for ham som fremtidens krav. Det tog han straks fat på. Allerede 28. august 1629 noterede han i sin skriveka- lender: »War ieg till Glyckstad och stack myt Lossomente aff.« Og i den nærmeste tid derefter noterede han gentagne gange store pengeoverførsler til sine betroede bygningsfolk i byen, antagelig ikke mindst til brug for den hermed påbegyndte opførelse af det lille slot Glyksborg eller Glücksburg. Det kom til at ligge lige in- den for fæstningens voldsystem, yderst mod vest tæt ved havne- indløbet og Elben i et hidtil ret ubebygget område. Dette strakte sig ind mod det hidtidige bylegeme og var dettes mest nærliggen-

---

106. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskaber 1630/31 indførsler og bilag nr. 17-27, 43-45; smst. 1632/34 bilag D nr. 914 med anvist regning; smst. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 169a, 189b-190b, kontrakt Kbh. 13. jan. 1631; Lorenzen: Anf. arb. s. 346-54; om Elbtolden: Kopi af tolder og byg- ningsskriver i Glückstadt Hans Jensens bestallingsbrev Kbh. 12. marts 1630 (på tysk) i pengergsk. 1631/32 bilag nr. 89, jf. Kanc. Brevb. 1633-34 s. 477 og Fridericia: Anf. arb. bd. 1 s. 147-49. Kongen påpegede selv den nære sam- menhæng mellem behovet for Elbtolden og de store udgifter til styrkelsen af Glückstadt; i et brev til Fr. Günther 20. sept. 1629 fra Glückstadt hedder det bl. a.: »dass weil der ordt im wasser gelegen vndt nit ohne grosse kosten gebawet vndt erhalthen werden konthe, Alss hette man an den keysser gelangen lassen, Er wolthe *pro tempore* mihr erlauben Eiinen zollen auff dii Elbe zu le- gen.« (*Egenhændige Breve* bd. 2 s. 227). Kongen synes også selv at have villet bi- drage til bebyggelsen af byudvidelsen hen mod Elben (»det nye værk«) med beboelseshuse for borgerne (RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, kontrakt med byggeentreprenører om opførelse af to rækker våningshuse, Glückstadt 20. sept. 1633; afskrift i TKIA A 170).

de og naturlige udvidelsesareal, det »nye værk«, der i de følgende år udbyggedes i hastigt tempo.¹⁰⁷

Det fine nye slot var imidlertid et krævende byggeri, der ikke lod sig virkeliggøre fra det ene år til det andet. Det tog mere end den første halvdel af 1630'erne, før det var så langt fremme, at det kunne tages i brug som fast kongebolig. Indtil da har kongen måttet lade sig nøje med et mindre prangende »logement«, uden at det med fuld sikkerhed tør siges, hvor det lå, eller hvor stort det var. Allerede før krigen havde han utvivlsomt haft en fast bolig i byen. Fra omkring 1620 lod han åbenbart opføre et treetages byhus af respektabel størrelse i den da vestligste del af byen på hjørnet af flethet, den centrale kanal, der afgrænsede hoveddelen af den daværende by, og af den nylig anlagte inderhavn. Dette store hus synes kongen i nogle år at have delt med byens borgmester, som han endda skal have solgt det til i 1623, men som døde i 1629.¹⁰⁸ Det er muligt og vel sandsynligt, at Christian 4 også i den første del af 1630'erne har haft sit logement i dette hus. Det synes at bestyrkes af en regnskabsnotits fra 1630 om forbrug af materialer til »att forbedre Broen med bag Ko: Ma: Losementhe«. Netop

107. C.F. Bricka: *Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser for Aarene 1617, 1629 og 1639* (Kbh., 1869) s. 20-22; Lucht: *Glückstadt* (1854) s. 28-31, der også omtaler en mulig tidligere kongebolig i byen; Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg* s. 340, 351-52; Franz Michaelsen: *Schloß Glücksburg* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 2 s. 128-39 med utvivlsomt misforstået opfattelse af kongens tidligere bolig); Gerhard Köhn: *Zur Baugeschichte des Glückstädter Schlosses* (Steinburger Jahrbuch 1974 s. 107-16) og samme: *Das königliche Schloß Glücksburg und die Adelspalais in der Residenzstadt Glückstadt* (Steinburger Hefte 8/1984 (Itzehoe, 1984) s. 6-9 med udredninger af kongens tidligere boligplacering). – På sin rejse til Holsten i sommeren 1629 har kongen åbenbart været ledsaget af i det mindste en del af sit hof. Hofmønsterskriver Johannes Boysen noterer i sit regnskab: »Anno 1629 zuer Reise mit Ihre Könn: Maytt: nacher dem Lande zue Hollstenn, vom Bürgermeister zue Schlangerup Hanß Michelsen Empfangenn 2000 Rthlr. in specie« (RA. Rtk. Hofmønsterskr. rgskr. 1628-61, indtægt 1629/30). Kongens langvarige besøg i hertugdømmerne med ophold i Glückstadt, Krempe og på Haderslevhus fremgår også af køkkenskriverens regnskab (RA. Rtk. Køkkenskr. rgskr. 1627-30, rgskr. 1629/30 fol. 45-53), der angiver placeringer disse steder 19. juli-24. sept. 1629.

108. Gerhard Köhn: *Zur Baugeschichte des Glücksburger Schlosses* s. 107-08; Samme: *Das königliche Schloß Glücksburg* s. 6-7; RA. TKIA A 32. Reg. konc. til »Inländische Registratur«, koncepter til kgl. missiver til møntmester Albertus Dionis i Glückstadt og til amtmand på Steinburg Detlef Rantzau, Haderslev 7. sept. 1620 og til sidstnævnte og til amtmand i Rendsborg Baltzar von Ahlefeldt, Flensborg 14. nov. 1620, til Rantzau sa. dag; jf. 17. febr., 20. dec. 1623.

på dette sted var der nemlig en bro fra byen over til Rethöwelen.¹⁰⁹ Logementet må have været ret rummeligt. Der var også gemakker til kongens sønner, hertugerne Frederik og Ulrik, til hoffolkene med flere.¹¹⁰ Desuden synes kongen at have udvidet sit domæne ved at tilkøbe eller tilbygge. I 1633 arbejdedes der således på renovering af »ett Hueß Nest wed Hanß Maytt: Loesßement Som bleff kiøbt aff Hendrich Schrøeder aff Crømpe«. Huset skulle være til rådighed for kongens malere og bogtrykkere, som han åbenbart selv har måttet sørge for husrum til.¹¹¹ Samme år synes kongen at have sluttet kontrakt med tømmermester Gewert Tities om at opføre en bindingsværkskirke på 22 fag mellem logementet og et stort pakhuis efter en tegning og model, som var blevet tilstillet tømmermesteren. Denne skulle selv levere tømmeret m.m. til byggeriet, men kongen skaffe ham 20 mand til hjælp og betale 2.860 rdl. for byggeriet.¹¹² Til fremmede gæster, selv fornemme, var der dog åbenbart ikke plads i logementet. I 1633 ser vi noteret, at »Hertzugh Philips von Lyxborgh« var indkvarteret i borgmesterens hus og hans kuske og heste hos overdigegreven Tipotius, om end kongen åbenbart betalte for deres underhold dér.¹¹³

Men også til den nye kvinde i kongens liv efter bruddet med Kirsten Munk, hans samlever Vibeke Kruse,¹¹⁴ der i det samtidige skriftlige materiale normalt betegnes som fru Vibeke eller på tysk

109. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningsmaterialregnskab 1630/31, udgiftspost nr. 334, 29. aug. 1630, jf. nr. 228. Både dette og de følgende års penge- og materialregnskaber indeholder adskillige udgiftsposter til arbejder på kongens losement. Efterhånden som arbejdet på Glücksburg skred frem, anførtes det som »Ko: Ma: Gamble Lossemente« (eks. materialrgsk. 1634/35 udgiftsposter 132ff). Om broen se også pengeregnskabsbilag 1632/34 E nr. 1110 jf. D nr. 810.

110. Smst. Glückstadts bygningspengeregnskab, beviser 1632-34 E, nr. 953, 960, 991, 1104, 1150.

111. Smst. D, nr. 710 og 719, jf. E nr. 1032.

112. RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter 1631-33, Glückstadt 30. maj 1633.

113. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygn.pengergsk. 1633-34. Pakke af blandet indhold, mrk. 571-181, køkkenskriveropgørelse med kongens egenh. påtegning om udbetaling, dat. 30. sept. 1633, mrk. nr. 49.

114. Om denne se Da. Biogr. Lex. bd. 9 (Kbh., 1895) s. 569-70 (C.F. Bricka); Da. Biogr. Leks. bd. 13 (Kbh., 1938) s. 414-15 (Hugo Andersen); *Amores Christiani I/VI* (P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (Kbh., 1792) s. 97-142) s. 101-02. – V.K. var nok den kvinde i Chr. 4s ret omtumlede og omfattende forbrug af kvinder, han levede længst sammen med, nemlig fra 1629 til sin død i 1648.

frauw Wiebke, blev der gjort plads i losementet med et eget kammer.¹¹⁵ Det var dog åbenbart kun en delvis og foreløbig løsning på Vibekes logementproblemer. I eftersommeren 1631 blev en tømmermester i Hamborg af kongen sat i gang med til »frue Wibbeche« at »ophugge och forferdige« et hus »her paa digett.«¹¹⁶ Og i november 1632 fik en tømmermester i Glückstadt kontrakt på at nedramme bolværk »bag ved diget«, vel ud mod havneløbet, og at opsætte plankeværk rundt om den plads, som kongen havde ladet indhegne; i regnskabsindførselen siges det udtrykkelig, at det drejede sig om den plads, »som Frue Wibbeckes Huß schal staae.«¹¹⁷ Hvordan det gik hermed, kan dog synes tvivlsomt, for i foråret 1633 tog de nederlandske værkstre Hermen Bolte og Pieter de Heide fat på deres »fortingede arbeide, for eett hus wj med brandtmur schal opmure oc forferdige, for Ko Ma: her paa diget, til frw Wibbecke, effter den affridts, biugmesteren os deroffr leueret haffuer«, og murarbejdet skred åbenbart hurtigt frem i sommeren 1633 og afsluttedes i efteråret.¹¹⁸ Straks derefter synes man at have taget fat på tømmerarbejdet med at lægge bjælker og

115 Om »Wibickis Cammer« se f. eks. materialregnskabet for 1631/32 udgiftspost og bilag nr. 385, 28. sept. 1631, samme rgsk. for 1634/35 udgiftspost nr. 139. Hun nævnes også andetsteds som placeret i kongens logement, se f. eks. bilag til pengeregnskabet 1632/34, nr. 989 snedkerregning 13. marts 1632 ff, nr. 991 glarmesterregning 23. marts 1632.

116. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskab 1631/32, indførsler og bilag nr. 350-52 og summa. Betegnelsen »paa diget« skal næppe tages bogstaveligt i moderne betydning; i byens ældste tid synes gaden eller husrækken inden for havnediget, der senere kaldtes Am Hafen eller Hafenstrasse, at have været betegnet som »Up dem Dieke« (G. Köhn: *Zur Baugeschichte des Glücksbürger Schlosses* s. 108); jf. også *Egenhændige Breve* bd. 2 s. 242 og Kanc. Brevb. 1633-34 s. 261; et par år senere var kongen i færd med at købe en gård til Vibekes Kruse også i København (*Egenh. Breve* bd. 3 s. 414, jf. bd. 4 s. 4, 10, 41; RA. Rentemesterrgsk. Udgift 1641/42 fol. 381b); S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie* bd. 1 (Kbh., 1879) s. XXVI-XXVII Anmærkning 146 og de dér anførte kildesteder; H.U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728 II Strand Kvarter* (Kbh., 1943) s. 38). – Holger Fr. Rørdam (udg.): *Christian IV's Donationer til Vivike Kruse og hendes Søn Ulrik Christian Gyldenløve* (Danske Magazin 4. rk. bd. 4 (Kbh., 1878) s. 354-58) omfatter gaverne til V.K. af Bramstedt og gården i København, derimod ikke af huset i Glückstadt (se s. 53 og noterne 122 og 123).

117. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskab 1631/32, indførsel og bilag nr. 475 og uden nr., 9. og 29. nov. 1632.

118. Smst., beviser til Glückstadts bygningspengeregnskab 1632/34, udateret kontrakt (på tysk) om arbejdet underskrevet af guvernør Christian Pentz og gkl.

sparværk¹¹⁹ og med at brolægge foran huset.¹²⁰ Endnu i 1635 anføres dog forbrug til »Kon: Ma: Huus Paa Diget« bl.a. til fundament under »Tornet«, som åbenbart har skullet give også denne bygning et kongeligt præg, skønt det ikke var nævnt i den oprindelige kontrakt.¹²¹ Også i de nærmest følgende år oplyser regnskaberne om fortsatte arbejder på »Fru Wibickis Gaard«, »Huus« eller »Hauge« foruden på byggerier ved godset Bramstedt, som kongen havde købt og også skænkede hende.¹²² Da både kongens eget nye slot og huset på diget stod færdige, skænkede kongen formelt huset med tårnet »på diget« til fru Vibeke ved et kgl. åbent brev på tysk dateret i Flensborg 5. maj 1638. Ejendommen blev samtidig privilegeret ved fritagelse for alle borgerlige byrder og for al indkvartering; denne kgl. immunitet og adelige frihed skulle gælde, sålænge Vibeke Kruse og hendes arvinger ikke solgte eller afhændede ejendommen til andre.¹²³

---

bygmester Willem v. Steenwinckel; kontrakten angiver ret udførligt kælderens og de to etagers højder, murværkets tykkelser, indretningen af hemmeligheder m.m. og forudsætter to gavle mod gaden, men nævner derimod intet tårn; smst. bilag nr. 92-99 samt div. udbetalingsordrer uden numre. – Opgavens store omfang og kvalitet fremgår allerede af den aftalte pris alene for murentreprisen på 3.000 rdl.

119. Smst. Glückstadts bygningsmaterialregnskab 1632/33; udgiftsposter og bilag nr. 102-09 og 594; smst. pengeregnskabsbilag 1632/34 E nr. 1129.
120. Smst., bilag nr. 1159.
121. Smst. 1635, udgiftsposter 83ff, 17. marts 1635ff. Tårnet gør det klart, at denne bygning er identisk med det senere i byens historie ofte nævnte »Haus mit dem Turm«.
122. Smst., bygningspengeregnskaber 1638/40, adskillige indførsler og bilag; Oidekop: *Topographie des Herzogtums Holstein* bd. 1 (Kiel, 1908) XI s. 16-17; RA. Rev. rgskr. Kgl. personers rejse- og fortæringsrgskr. 1623-58, Johs. Boysens rgsk. på 2 rejser med kongen til Glückstadt 1633, udgiftspost og -bilag nr. 45; RA. TKIA A 12, koncept 29. sept. 1633 om konfirmation af kommissariers relation om godset B., sa. dato om brænde til V.K. på Bramstedt fra Segeberg amt; smst. A 32, koncept 2. maj 1634; smst. A 93. Indk. breve, ca. 1633.
123. LA Gottorp. Abt. 11 Nr. 175. Regierungskanzlei zu Glückstadt. 175. Dokumentet betr. Forderungen an den Nachlaß der Wiebke Kruse zu Glückstadt (Eine Original Urkunde von 5/5 1638 zu den Urkunden gelegt) 1638-50. Kongepatentet har undernr. 1 i den ældre nummerering og er nu flyttet til LA Gottorps »Urkundensammlung«. Xerokopier af hele nr. 175 er overdraget til Rigsarkivet. Huset købtes i 1847 af Christian 8 til stedlig kgl. residens (RA. Overhofmarskallatet. Forskellige sager II, Q 28 vedr. Chr. 8s køb af tårnbygningen i Glückstadt 1847; smst. Conceptbog C 1847 nr. 258-59, 432; smst. Correspondance Protocol for 1847 s. 124; RA. Finansdeputationen. Tyske journal 1847

Glücksburg-byggeriet blev dog selvsagt langt det største, mest prestigefyldte og krævende kgl. byggeri i Glückstadt i det meste af 1630'erne. Bygningsregnskaberne indeholder fra foråret 1630 og i de følgende år utallige indførsler om betalinger og udleveringer af materialer til arbejdet. Slottet omtales som »Kon. Ma. (Nye) Bygningh« eller »det Store nye Muret Huuß« eller efterhånden blot som det nye hus.¹²⁴ Der spares heller ikke på de ydre tegn på dets fornemhed. Stenhuggermesteren Robert Harris, der sørgede for slottets forsiringer, fik i november 1630 kongebrev på at levere stenhuggerarbejde »thill att staffere sex Gauffler med, Paa Kon: Ma: det Nye huuss«, antagelig de to endegavle og to prydgavle på hver af husets langsider, og i maj 1631 desuden kontrakt med guvernør Chr. Pentz om levering af »en Portall och Trappe« for i alt 750 rdl.¹²⁵ Først i løbet af 1633 synes huset dog at være blevet nogenlunde færdigt i det ydre og med sine etageadskillelser, skillerum, lofter, galleri, små gavle m.m.¹²⁶ Samtidig forberedtes

---

nr. 380, 719, 872, 1021, 1848 nr. 104). Da prøjserne efter sejren over Østrig i 1866 havde overtaget Glückstadt, blev »das Haus mit dem Turm« brugt til militær indkvartering, hvorved det i 1867 brændte ned til grunden, så kun kælderen og tårnet står tilbage af den oprindelige bygning. (Köhn: *Das königliche Schloß Glücksburg und die Adelspalais in der Residenzstadt Glückstadt* s. 9-10; jf. plan og snit af kælder til Tårnhuset i Vilh. Lorenzen: *Chr. IV's Byanlæg* s. 336).

124. RA. Mil. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskaber 1630ff og bygningsmaterialregnskaber 1630/32 og samme 1632/33 indeholder fra 22. april 1630 og fremefter talrige poster om dette byggeri, bl.a. også indkøb af mange murstenslaster fra hovedsagelig nederlandske skippere; den samlede udlevering alene i 1631/32 opgøres til 9.070 tagsten, 1.047.800 mursten, 21.600 klinker og 8.027 tdr. kalk, der ganske vist må fordeles på flere byggerier, men hvor dog utvivlsomt denne »nye Bygning« tegner sig for hovedparten; i 1632/33 omtales alle indkøbene af mursten m.v. som vedrørende kongens store nye hus. Glückstadts bygningspengeregnskab 1630/31 indførsler nr. 151ff og 1632/34 Beviser B nr. 265-433 bevidner indkøb og levering af talrige partier af mursten og klinker til de kgl. bygninger; mange angiver udtrykkelig »thill Kon: Ma: Nye Bygningh«, »thill det Nye Huus Ko: Ma: Naadigst lader forferdige« ell. lign. Smst. 1630/31 udgiftsposter og bilag nr. 184-199, 1631/32 nr. 187-259 og 1632/34 bilag nr. 514(-521) for lønninger til murmestre, plidsfolk m. fl. for bl.a. arbejde på Ko: Ma: hus. Tårnet nævnes bl.a. i materialrgsk. 1632 i udgiftspost og bilag 20, 179, 184, 194-95, 573 og 591; RA. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 289b-290a, tømmerkontrakt Kbh. 29. okt. 1631.
125. Smst. Bygningspengeregnskab 1631/32, udgiftsposter og bilag nr. 177-179; RA. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 163a, Rendsborg 7. nov. 1630).
126. Smst. Materialrgsk. 1632/33, blandt mange indførsler og bilag henvises især til nr. 30, 177, 182, 276, 324, 501, 503-04, 517, 521-22, 526-27, 572, 576, 583-84.

den kunstneriske udsmykning af husets indre. I 1632 sluttedes der kontrakt med billedhuggeren George Kriebell i Hamborg om »Bildthouffuer Arbed« til kongens nye hus, vist væsentligst billedskærerarbejde til lofter og vægpaneler. Der udbetaltes ham da også penge for arbejdet i 1632 og 1633.¹²⁷

Overhovedet arbejdedes der åbenbart både da og i de følgende år med kraft på at få byggeriet gjort færdigt, hvilket synes i det væsentlige at være nået omkring 1637.¹²⁸ Fra sommeren 1637 begynder Christian 4 at datere sine breve fra Glücksburg, når han opholdt sig i Glückstadt.¹²⁹

Kongen havde sat megen kraft og mange penge ind på at få sit slot i Glückstadt gjort til et passende domicil for en monark, hvis ambitioner i det nordtyske var betydelige. Han havde også vist tålmod og stædighed igennem den ganske lange opførelsestid og ventede vel nok, at slottet skulle blive en fast bastion i en lang fremtid for de danske kongers magtudøvelse ved sydgrænsen af deres monarki. Sådan gik det dog ikke. Dels fik aspirationerne et voldsomt knæk få år efter i sammenstødene med den nye svenske stormagt. Dels viste slottet Glücksburg sig bygget på en lige så usikker grund som kongens magtstræben. Antagelig var det for svagt funderet i den usikre marskjord. Dette voldte skader på det allerede i Christian 4s egen tid.¹³⁰ Snart efter tronskiftet stod det klart, at slottet var så brøstfældigt, at dets tilstand måtte vurderes med henblik på større reparationsarbejder.¹³¹ I 1654 lød et overslag over det nødvendige på næsten 6.000 rdl. foruden en del ma-

---

Nr. 198 omtaler arbejder »i Ko: Ma: Canthor«. I november 1632 fik en murer betalt for at have lagt 33.000 tagsten på huset, se bygningspengeregnskabs bilag 1632/34 E, bilag nr. 1072. Jf. smst. bilag nr. 1109; skillerum smst. bilag nr. 1138 aug.-sept. 1633; galleri m.m. smst. bilag nr. 1141-42. Det må bemærkes, at det ofte er vanskeligt at afgøre, om arbejder vedrører det gamle eller det nye logement.

127. Smst. Beviser til bygningspengeregnskab 1632/34 nr. 141-44 og udbetalingsordrer uden nr.

128. Talrige poster med tilhørende bilag i Glückstadts bygningsregnskaber for disse år indtil 1637/38.

129. *Egenhændige Breve* bd. 4 s. 144, 18. juni 1637 og senere.

130. Gerhard Köhn: *Zur Baugeschichte des Glückstädter Schlosses* (Steinburger Jahrbuch 1974) s. 110-11.

131. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 4., 11. apr., 16. maj 1651.

terialer.¹³² I 1656 havde Frederik 3 erfaret, at Glücksburg var blevet meget brøstfældig og for nylig havde fået en farlig revne eller et brud i den ene ende, og gav statholderen ordre til at undersøge forholdet for at få en reparation iværksat.¹³³ Forfaldet lod sig dog åbenbart ikke standse og fik vel også bedre muligheder for at udvikle sig, da han og hans efterfølgere kun sjældent besøgte stedet. Allerede omkring århundredskiftet var det så forfaldent, at det i 1708-10 blev nedrevet.¹³⁴ Glücksburg fik således en meget kort levetid og står kun svagt i overleveringen om Christian 4s mange bygningsværker.

---

132. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, statholder Chr. Rantzau til Fr. 3 3. juni 1654 med overslag af 2. juni 1654 og bilag nr. 6; jf. smst., amtsforvalter på Steinburg Jacobus Steinman til kongen 27. sept. 1654 og derved skr. med overslag fra Angelus Lüthken og Peter Sieken til Steinman 24. sept. 1654 og afskrift af kongens svarskr. 7. okt. 1654.

133. RA. TKIA A 35. Ureg. konc. til kgl. missiver, til statholderen grev Chr. Rantzau Kbh. 26. juni 1656.

134. Franz Michaelsen: *Schloß Glücksburg* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 2) s. 139; Köhn: Sidst anf. arb. s. 111.

Forvaltningen i Glückstadt

En forudsætning for at kongen kunne regere fra Glückstadt og da især, hvis det til dels skulle kunne ske mere selvstændigt og uafhængigt af administrationen i København og rigsrådet og rigsembedsmændene i Danmark, måtte dog være, at han opbyggede de til formålet nødvendige forvaltningsorganer i sin nye holstenske fæstningsby. Dette måtte kræve tilvejebringelse af både ydre rammer i form af bl.a. lokaler og af et kvalificeret personale, som havde forudsætningerne for at kunne omsætte hans hensigter til praktisk politik. Det gjaldt både den nødvendige stedlige forvaltning og i en større ydre sammenhæng diplomatiske forhandlinger og udformning af de skriftlige aktstykker, som var et nødvendigt led heri. Det er da også helt tydeligt, at han lige fra fredsslutningen efter Kejserkrigen tog fat på at skabe disse forudsætninger.

Under krigen og belejringen af Glückstadt havde de militære krav i forbindelse med forsvaret af fæstningen selvsagt været de helt dominerende. Byens kommandant Markvard Rantzau havde derfor som den militært øverste været byens enerådende leder. Med genskabelsen af freden blev der på ny behov for en selvstændig, overordnet civil ledelse. Det sørgede kongen for ved at indsatte en leder med titel af guvernør og udnævnte i 1630 Christian Pentz til at beklæde denne stilling. Han var en ung holstensk adelig af meklenborgsk slægt, søn af en af kongens mangeårige følgesvende og holstensk amtmænd Marquard Pentz, og var både særdeles veluddannet ved kendte udenlandske universiteter og kyndig foruden i tysk også i fransk, spansk og italiensk. I årene 1627-29 havde han været hofjunker og stod åbenbart så højt i kongens gunst, at han i 1629 blev forlovet med kongens og Kirstine Munks da kun 10-årige datter Sophie Elisabeth, som han ægtede i 1634. Som guvernør var han byens mægtigste mand og kongens stedfortræder i dennes fravær, løbende den, der skulle kontrollere og fremme udbygningen af byen og se til, at alt iværksattes og gennemførtes efter kongens ønsker. Men ved siden af dette blev han en vigtig deltager i Christian 4s udenrigspolitiske aktiviteter både som kongens rådgiver og som hyppigt benyttet diplomat og forhandler ved fremmede hoffers. Han er blevet anset for den af kongens fortrolige, der mest hældede til den kejserlige side, og

som i kraft af sine forhandlingsevner og kongens gunst og tillid øvede en indflydelse på dansk udenrigspolitik, der i betænkelig grad satte det danske rigsråd og rigsemedsmændene i skyggen med uheldsvanger virkning på længere sigt.¹³⁵ I det stedlige betød hans lange fravær på diplomatiske missioner, at han jævnlig måtte have vikarer i guvernørhvervet. Marquard Rantzau, der jo var velkendt med forholdene og fra 1635 var blevet generalmajor for defensionsvæsenet i hertugdømmerne, trådte lejlighedsvis i hans sted.¹³⁶

Guvernørembedets forretninger var så omfattende, at der måtte opbygges et vist administrationsapparat i tilknytning til det. I 1630'rne nævnes ved flere lejligheder Jacobus Stollius som sekre-

135. Denne opfattelse er ikke mindst fremført af J.A. Fridericia (Anf. arb. bd. I s. 88-90), men bør måske underkastes visse forbehold, bl.a. fordi Fridericia ikke kunne kende de nedenfor refererede meddelelser af Ditlev Ahlefeldt, idet dennes erindringer først blev offentliggjort senere. Pentz's indflydelse synes at have været sikrest i den første del af 1630'rne, senere mere tvivlsom. Ditlev Ahlefeldt mener, at hans overmod og hoffærdighed tog voldsomt til fra hans sendelser til kejseren i 1636-37 og dennes udnævnelse af ham til rigsgreve og efterhånden steg til en naragtighed, som også kongen så og opfattede som latterlig. D.A. påstår gentagne gange af kongens egen mund at have hørt ham tage afstand herfra. Det forekommer ikke sandsynligt, at den selvstændige og ret egenrådige konge under disse omstændigheder skulle have ladet sig syndelig påvirke af Pentz's holdninger. (L. Bobé (udg.): *Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memoirer ...* (1895) s. 61; Samme (udg.): *Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660* (1922) s. 139). – Om P.s svigt og »upasselighed« ved Glückstadts nye prøvelser under Torstenssonskrigen 1643-45 se krigskommissær Cai von Ahlefeldts brev til Chr. 4, Itzehoe 27. nov. 1645 (RA. TKIA A 93. Indkomne breve). – Om hans senere sindssygdom se *Ditlev Ahlefeldts Erindringer* s. 140-41; RA. TKIA A 93, brev fra hans tjener M. Heider 16. febr. 1650.

136. Da. Biogr. Lex. bd. 13 (1899) s. 3-5 (J.A. Fridericia); om ekspeditioner under hans vikariater se eksempelvis RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Frederiksborg 24. jan. 1633; smst. Reg. kanc. i Glückstadt. III »Friedensverhandlungen ...« Nr. 1. J.H. Kleins forhandlingsakter Conv. III undernr. 6, 22. nov. 1637; M.R.s vikariater i Glückstadt lader sig følge i hans indberetninger derfra til kongen i RA. TKIA. A 88. Relationer fra Markv. Rantzau 1628-37. – Kongen havde allerede i 1633 tildelt M.R. en byggegrund til hans hus og bolig på Rethövelen ved havnen i Glückstadt og givet ham adelig frihed for den med fritagelse for alle skatter og pålæg (Smst., orig. kgl. privilegiebrev, Glückstadt 31. maj 1633; TKIA A 32, 31. maj 1633; smst. A 12, 16. aug. 1633; jf. smst. 3. juni 1636). M.R. døde i 1640; kongen omtalte smukt »seine alte getrewe dem Vatterlandt erwiesene Dienste« og bad Gottorp-hertugen, der da ledede fællesregeringen, lade hans enke nyde nådsensåret fuldt ud (RA. TKIA A 22. Inländ. Reg. 1640-41 fol. 272, 23. nov. 1640; jf. fol. 515).

tær for guvernøren og garnisonen. Han må have haft en stilling af nogen vægt, eftersom han fik hele 8 rigsdaler hver 8. dag.¹³⁷ Rime­ligvis har guvernementssekretariatet også haft særlig skriverar­bejds­kraft at råde over.

Den stærke udbygningsaktivitet, der satte ind i Glückstadt fra 1630, måtte bringe også kongens nye bygmester Willem v. Steenwinkel i en central og vigtig stilling med stort økonomisk ansvar for de mange udgiftstunge bygningsarbejder. Hans mange tilsyns­op­gaver fremgår af hans påtegninger på en mængde af de mange udgiftsbilag sammen med guvernørens. Om organiseringen af hans embedshverv eller om hans mulige brug af underordnede hjælpere i en slags egentligt bygningsinspektorat foreligger imid­lertid ingen oplysninger. En væsentlig hjælp i sine gøremål har han haft derved, at bygningsregnskaberne blev ført af tolderne.

En meget central del af kongens politik i tilknytning til egnene ved Elben var indførelsen af en Elbtold på skibstrafikken forbi Glückstadt. Til dette formål måtte der naturligvis skabes en egen toldforvaltning. Det skete også temmelig omgående ved udnæv­nelse af en kgl. tolder, der til udførelsen af de daglige forretninger efterhånden fik en stab af toldskrivere, visitører m.fl. Denne toldadministration stod samtidig for det under den hektiske ud­bygnings­fase ret omfattende og krævende arbejde med at admini­strere og føre regnskaber med hele bygningsområdet både penge og materialer. Hele dette told- og bygningsområde var dog ret vel­af­grænset og af en meget praktisk natur, der gav muligheder for trods dets meget betydelige penge- og varegennemstrømning i hovedsagen at lade det hvile i sig selv. Det kunne det så meget bedre, som kongen lod opføre en egen toldbod til det med ar­bejdsrum for personalet. Bemærkelsesværdigt er det, at ledelsen i form af tolder­en eller tolderne ikke var tyske, men hentet fra Danmark og regnskaberne ført på dansk. Kongen har nok med rette ment at kunne hente mere trænede og indsigtfulde folk på dette felt i Danmark og måske også at kunne holde bedre styr på dem, hvad der antagelig kunne være vanskeligt nok, som flere udslag af en stadig lurende kgl. mistænksomhed mod deres retlinethed bærer vidnesbyrd om. Når tolderne samtidig drev egne handels­forretninger og jævnlig af kongen benyttedes som indkøbere og

---

137. RA. Milit. rgskr. Glückstadts proviantregnskaber. 1629-32, anno 1631/32 fol. 24.

handelsagenter, blev kontrollen selvsagt ikke lettere. I 1636 beordredes de til daglig at indlevere forseglede specifikationer over dagens toldindtægter til guvernementet.¹³⁸

Til toldforretningerne blev der også behov for en særlig taksator. Da Gabriel Gomez overtog denne post, rykkede han dog ikke ind på toldboden, men lejede sig i 1637 på kongens regning et kontor ude i byen.¹³⁹

De store pengesummer, der gik både ind og ud ikke mindst i kraft af toldindtægterne og de storslagne kgl. udbygningsplaner, og som i hovedsagen var at betragte som kongens egne indtægter og udgifter, måtte kræve, at der også fandtes en kgl. finansforvaltning på stedet som en lokal udgave af kongens eget kammer. Told- og bygningsregnskaberne vidner da også klart om betydelige både indtægter og udgifter fra og til kongens eget kammer, og at dette i hvert fald tidvis har fungeret som stedlig realitet bl.a. ved overdragelse af store summer til kongens egen hånd og mod hans signerede kvittering, når han var til stede i Glückstadt. I hvert fald periodisk har han haft sin kammerskriver ved hånden til sådanne forretninger og til udbetalinger, hvilket synes naturligt

138. RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengeregnskab 1631/32 udgift og bilag nr. 89, afskrift af kgl. bestallingsbrev for Hans Jensen som tolder og bygningskriver i Glückstadt, Kbh. 12. marts 1630; smst. 1637/38 indførsler og bilag nr. 378-81; statholderen i Kbh. Frants Rantzau gav dog først ved notatseddel af 22. marts 1630 Tyske Kancelli besked om at udfærdige bestalling for H.J. som tolder og bygningskriver i Glückstadt med en årsløn på 500 enkende rdl. (RA. TKIA A 93-13. Indkomne breve 1627-30); RA. TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver, 5. juni 1636. Jf. *Egenh. Breve* bd. 3 s. 238-39, 247. – Tolderen brugtes også til at skaffe varer til kongens og hans stedlige hofstats behov, se eksempelvis RA. Rtk. Køkkenskriverregnskaber 1630-34, rgsk. 1630/31 indtægt fol. 24a. Hans Jensen afløstes af den fra litteraturhistorien bekendte Søren Terkildsen (Toerchildson), der havde adskillige kgl. bestillinger bag sig, jf. RA. Rtk. Rentemesterrgsk. 1633/34 Udg. fol. 122a-b. Hans Jensen beskyldtes åbenbart for regnskabsmæssige uregelmæssigheder og manglende regnskabsaflæggelse og forfulgtes herfor også senere, da han efter at have ladet kone og børn i stikken i Glückstadt havde slået sig ned på Gottorp-hertugens landområde (RA. TKIA A 22. Inländ. Registr. 1640-41 fol. 52b, 286b-287a, 310a-b, 448a-b, 450b, 534). Efter den kejserlige godkendelse af en midlertidig Elb-told antoges et antal, mest tyske toldskrivere (RA. 571-181. Glückst. Elb-told og bygningspengergsk. 1633-34, bilag).

139. RA. Glückstadts bygningspengergsk. 1637/38 udgift og bilag nr. 546. – Gomez havde åbenbart tidligere været i møntmester Albert Dionises tjeneste (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Dionis til kongen, Altona 9. okt. 1619; smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., Kolding 19. april 1620).

i betragtning af beløbenes størrelse og nødvendigheden af at sørge for deres sikre opbevaring og overførsel fra og til andre steder og formål.¹⁴⁰

Det i den foreliggende sammenhæng væsentlige spørgsmål er dog skabelsen i Glückstadt af en egentlig kgl. forvaltning til politiske formål, hvilket efter tidens vilkår ville sige en kancelliorganisation. Det er nu for det første tydeligt, at kongens i 1630'erne hyppige og langvarige ophold i sin nye by ikke betød en afbrydelse af forbindelsen med kancelliet i København eller med de danske rigsembedsmænd eller rigsrådet.

140. Se eksempelvis RA. Milit. rgskr. Glückstadts Bygningspengeregnskab 1637/38, udgiftsposter og -bilag nr. 1-15, der for hele året 1637 anfører indbetalinger til kongens eget kammer på 88.944 rdl. Tilsvarende ses store pengeoverførsler til kongen i Glückstadt fra rentemestrene i København, se eksempelvis rentemesterrgsk. 1633/34 udgift fol. 14-15. Hofmønsterskriverens rgskr. anfører i disse år jævnlig betydelige indtægtsbeløb modtaget fra kongens kammer i Glückstadt (RA. Rtk. Hofmønsterskr. rgskr. 1628-61, div. år under indtægten). Det samme gælder den kgl. køkkenskrivers regnskaber (RA. Rtk. Køkkenskriverregnskaber 1628-34, div. år). Der synes også at have været en egen »kammervogn«, så kongens eget kammer kunne følge ham på hans rejser (Hofmønsterskr.rgsk. 1635/36 »Kutschen« nr. 101). I 1636 fik den i 1632 udnævnte kammerfører Henrik Müller ordre til at begive sig til Glückstadt, hvor kongen da opholdt sig, for at foretage udbetalinger af sold og tillige anvisning om, hvorfra han skulle tage pengene. Kongen omtalte her »dy penning, Som fiindis udi dii thuende fiieringer, som staa udi myt sengikammer«. I 1637 har Müller på ny opholdt sig i Glückstadt for at sørge for sold og andre udbetalinger og desuden for udførelsen af forskellige andre gøremål, til dels når kongen ikke var til stede dér. (*Egenh. Breve* bd. 4 s. 66, 14. sept. 1636, 149-50, 156-57, 166-68, 2. aug., 29. okt., 1. nov. og 14. dec. 1637; RA. Haderslev amtsrgsk. 1637/38, udgiftspost og -bilag nr. 89, kgl. vognpas for H.M. fra Kbh. til Glückstadt 2. aug. 1637; jf. Johan Jørgensen: *Henrik Müller* s. 27-28; Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 203; RA. Rtk. Rentemesterrgsk. 1633/34 Udg. fol. 122b). Af et »Inventarium« for Glücksburg fra 1653 ses, at der blandt slottets lokaler også fandtes et »Kammerschreibers Kammer« med borde, lukkede bænke, lukket skab m.m. (RA. TKIA. A 170 II. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt by og fæstning 1653, »Inventarium« 16. nov. 1653). Det ses, at Henrik Müller ved nytår 1638 var i Haderslev med kongen, men dette synes ret selvfølgelig, da kongen opholdt sig dér det meste af vinteren 1637-38 (RA. Glückstadts bygningspengeregnskab 1638, bilag nr. 15, Cai von Ahlefeldt til Markvard Rantzau, Flensborg 4. jan. 1638; Kanc. Brevb. 1637-1639 s. 245-327). Også når kongen ofte tilbragte vinteren på andre slotte fjernt fra København etableredes et kongens eget kammer dér, således i vinteren 1633-34 På Skanderborg (RA. Rentemesterrgsk. 1633/34 udgift fol. 10a-b). Om kongens eget kammer se i alm. Jens Engberg: *Dansk Finanshistorie i 1640'erne* (1972) s. 266-74.

Selv om kancelliet i kongens fravær var bemyndiget til at udstede forskellige arter af mere rutinemæssige ekspeditioner ad mandatum med det kgl. sekret eller måske hans navnestempel¹⁴¹ eller havde blanketter liggende, der i forvejen var forsynet med kgl. sekret og måske underskrift,¹⁴² skulle dog de mere enkeltstående kongebreve forelægges kongen til godkendelse og underskrift, hvilket krævede hyppige forsendelser frem og tilbage mellem København og kongens opholdssted i øjeblikket.¹⁴³ Det er næppe

-
141. Om Chr. 4s navnestempel med hans underskrift i facsimile se Kaj Nielsen og Karen Eng: *Christian den 4.s stempel og stempelfarve* (Färg och Lack Scandinavia 12/1988 s. 288-91). Det er dog uvist, om dette stempel fandtes og brugtes allerede i 1630'erne eller måske snarere først i 1640'erne, hvor dets anvendelse på flere kongebreve er påvist, jf. RA. Hjælpemidler. »Dressel«-katalogseddel: »Christian IV« om fundne kgl. ekspeditioner, på hvilke facsimile-stempelet er brugt. Disse kunne tyde på, at det især har været brugt på rækker af ensartede breve. Forekomsten af breve med aftryk af navnestempel kan dog nok give anledning til usikkerhed om brugspraksis. Et kongebrev dat. Glückstadt 17. nov. 1641 har kongens signatur påstemplet, hvilket i sig selv ikke undrer, da kongen på det tidspunkt opholdt sig i feltlejren ved Fuhlsbüttel lidt nord for Hamborg; men med samme dato findes et brev fra Fuhlsbüttel også med stempelet underskrift, hvilket forekommer noget vanskeligt at forklare, da stempelet næppe kan have været begge steder på samme dag, og da kongen, når han var til stede, skulle kunne underskrive egenhændigt. (RA. Da. Kanc. B 179 d; smst. B 165 b, VI).
142. RA. Da. Kanc. A II 9. Div. titulaturer og formularer samt blanketter [1572-1848], ad II, 2.
143. Se eksempelvis kongens ordre fra Nyborg gennem rentemestrene om en cancelliudfærdigelse og dens fremsendelse til ham »ad subscribendum« (*Egenh. Breve* bd. 3 s. 295, 14. nov. 1634). – Mange udgiftsposter til »Postbud ad Gluchstad« ... »med mact anliggende Breffue till Hanns Ma: ad fremføre« og til »liggere i Porten her for Kiøbenhaffn slot« sammesteds hen findes i rentemesterregnskaberne, se eksempelvis 1633/34, udgift fol. 28a, 29b, 30a-b, 31a, 34a, smst. 1635/36 fol. 170b-171b, smst. 1641/42 fol. 311b-312b, smst. 1642/43 fol. 166b-167a (RA. Rev. rgskr.; jf. Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 207). Se også *Egenh. Breve* bd. 3 s. 360 m. note 1. Jf. eksempelvis RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsrgsk. 1635/36, udgiftsposter og -bilag nr. 58-59, 62, 64, 78-81, 89-97, 119-121, 204. Haderslev synes at have været et vigtigt punkt på den kgl. brevroute; regnskaberne derfra indeholder adskilligt om udgifterne til postbesørgelse, se eksempelvis 1637/38, udgiftsposter og -bilag nr. 47. Haderslevhus var også en fast station på den mest benyttede rejserute mellem øerne og hertugdømmerne, og administrationen dér havde øjensynlig ansvar for vogntransporterne mellem Flensborg og færgen til Fyn ved Årøsund. Jf. amtsrgsk. 1635/36, udgift nr. 209. Jf. også Mogens Lebech: *Broernes Danmark var færgernes land* (Kbh., 1964) s. 18.

tilfældigt, at der i 1630'erne blev antaget et stort antal nye enspændere, de ridende kgl. bud- og brevbringere, som antagelig har haft mange ture mellem hovedstaden og den nye by ved Elben.¹⁴⁴ Også Tyske Kancelli ses at have haft egne betroede kancellibude. Disse kunne dog også anvendes til andet end breve; i vinteren 1620 havde kongen et kancellibud af sted til faktoren Hans Morsen i Hamborg for at hente sydfrugter til vinterkvarteret på Koldinghus, og i oktober samme år var et bud fra Tyske Kancelli sendt til samme efter et forgyldt lædertapet¹⁴⁵. Desuden havde kongen selv i sin stab nogle »livkarle« eller »rejsige knægte«, der brugtes som kurerer.¹⁴⁶ Også hans drabanter blev brugt; under hoffets vinterophold på Antvorskov 1636-37 noteres således i lensregnskabet udgift til »en aff Kong: Ma: drauanter som Jdelig Reiste fra Gluchstad til Kiøbenhaffn effter Kong: Ma: frij pas til forteringh i Slagelße paa hen och hjemreisen«. ¹⁴⁷

Sidst i 1623 var kongen så opsat på at få nyheder hurtigt igennem hertugdømmerne, at han bad domkapitlet i Slesvig sørge for, at der hver dag holdtes to vogne klar ved Dannevirke, til straks at bringe breve videre til ham.¹⁴⁸

Endelig var der nu mulighed for også til regeringens eget behov at gøre brug af de faste postruter, som ved forordning af 24. december 1624 søgtes oprettet gennem Danmark og ned til Hamborg.¹⁴⁹ Ind imellem toges nok også særlige skridt til at fremme

144. Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 (Kbh.) s. 158-59. – Om kancelliets brug af forskellige bude, bl.a. enspændere eller kongens trompetere, »naar noget Brev skulle udsendes til Fyrstendømmerne eller og undertiden udi det Tydske Rige«, se også *Cancelliets Tilstand og Forandringer* (P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (Kbh. 1792) s. 1-28) s. 5-6.

145. RA. TKIA A 32. Reg. konc. til Inländ. Registr., til kgl. faktor i Hamborg Hans Moerß, 11. jan., 4. okt. 1620, jf. 16. febr. 1623; *Egenh. Breve* bd. 7 s. 56-57, udat. notat ant. 1632, hvor kongen under udgifter til Tyske Kancelli anfører 72 dl. til fire bude.

146. *Egenh. Breve* bd. 3 s. 156. – Kongen gnaver dog lejlighedsvis over mangelen på forhåndenværende postbude, som han åbenbart ikke havde for megen tillid til, se smst. bd. 4 s. 53.

147. RA. Lensregnskaber. Antvorskov 1636/37, udgiftspost og -bilag nr. 115.

148. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., 1. dec. 1623.

149. Fr. Olsen: *Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711* bd. 1 (1889) s. 21ff. – I 1640 bestemtes det først, at hamborgposten fremtidig skulle drage over Glückstadt, og siden, at de breve fra Holland og Tyskland, som posten hidtil havde bragt fra Hamborg, for at komme hurtigere frem fra Stade til Glückstadt og videre skulle modtages af soldater dér

forbindelserne ikke mindst til Glückstadt. Den københavnske storborger Johan Braem fik således i 1641 udbetalt næsten 300 enkende daler, som han efter kongens anordning havde betalt bl.a. en del postbude, som »ehr forordnit særdelis paa Gelüchstadt at forreigse«. ¹⁵⁰

Også fra ledelsen i Glückstadt var der selvsagt jævnlig brug for at få breve og andet til København eller andetsteds til kongen eller hans myndigheder eller til adressater, som disse skulle have noget viderebefordret til. Der opstod derfor et mindre korps af edsvorne bude dér, som de stedlige myndigheder rådede over, og som aflønnedes over told- og bygningsregnskabet. ¹⁵¹

Undertiden, når særlige behov gjorde sig gældende og kongen f.eks. under sine rejser skulle have breve af sted i stor hast, måtte lens- eller amtmændene på hans opholdssted over hals og hoved sørge for ridende ekstrapost. ¹⁵² I almindelighed har presset på

---

og bringes til amtskriveren i Itzehoe, som straks skulle sende dem til Rendsborg, hvorfra kongens postbud skulle videreføre dem til København. Købmændene dér skulle til forsendelse af deres breve den anden vej fremtidig bruge faktorer i Glückstadt i stedet for som hidtil i Hamborg (Kanc. Brevb. 1640-41 s. 277, 303-04; RA. TKIA A 22. Inländisch Registrant 1640-41 fol. 222, 229, til agenten i Haag, Glückstadt 16. sept. 1640, til Chr. Pentz, Glücksburg 19. sept. 1640). Den 5. maj 1652 gaves befaling til, at postbudene fra Hamborg skulle afgive post til kongen m.fl. til en mand i Roskilde til direkte viderebefordring til Frederiksborg (RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter). I øvrigt synes der på den tid at have været vanskeligheder med postbefordringen i hertugdømmerne (Smst., mandat, Kbh. 10. febr. 1652).

150. RA. Rev. rgskr. Rentemesterrgsk. Udgift 1641/42 fol. 313b.

151. Se eksempelvis RA. Milit. rgskr. Glückstadts bygningspengergsk. 1632/34 Bilag E nr. 1001, 1018, 1053-54, 1069-71; smst. told- og bygningsregnskab 1637/38, udgiftsposter og bilag nr. 467-82.

152. Et belysende eksempel er undtagelsesvis bevaret i et omslag til en sådan brevforsendelse fra Haderslev til Glückstadt med påskrifter om indhold og forsendelsesmåde og om ankomst- og afgangstidspunkter for de enkelte mellemstationer. Befordringen til Glückstadt tog to døgn, og efter kun to timer dér gik posten videre til Vörde på den anden, Bremiske, side af Elben. (Smst., bilag 467). Et andet eksempel findes i påtegninger på amtmanden i Flensborgs relation til Ditlev Reventlow 28. febr. 1642 (RA. TKIA A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg amt Cai Ahlefeldt 1630-53). – Også mere personlige forhold kunne naturligvis begrunde brug af ekspresbud med rejse dag og nat. I sommeren 1637 brugte Vibeke Kruse og kongen således flere ekspresbude fra Glückstadt til og fra København åbenbart i forbindelse med deres søns sygdom (RA. Haderslev amtsregnskab 1637/38, udgiftsposter og -bilag nr. 79, 81 – og måske 74, 75). – RA. Rev. rgskr. Kgl. personers rejse- og foræringsrgskr.

den kgl. vognpark fra mange sider åbenbart været så stærkt, at der i 1637 måtte udstedes en kgl. ordinans om vogntrafikken, hvorefter der ordentligvis krævedes et specielt kgl. vognpas for at kunne rekvirere vogne fra mest len og amter.¹⁵³

Breve og andet, der skulle videre ud i Europa f.eks. til fremmede potentater og kgl. residenter ekspederedes normalt over Hamborg, hvor kongens forbindelser eller faktorer mod god betaling tog sig af denne udenrigske post. En tidlang stod kongens faktorer i Hamborg Jacob Mores eller Morsen og hans broder Hans for disse forretninger, og Jacob har efterladt sig en omfattende regning for dem fra 1628-30, der dog fremkaldte kongens kritiske kommentarer.¹⁵⁴ I begyndelsen af 1630'erne ses kongens faktor i Hamborg Gabriel Marselis at have fungeret som mellemmand, når vigtige breve skulle ekspederes videre så hurtigt og sikkert som muligt.¹⁵⁵

Sædvanligvis har Danske Kancelli nok også haft en eller flere af sine kancellijunkere udstationeret hos kongen i Glückstadt. I 1632 var Henrik Thott, der var sekretær i Danske Kancelli 1628-35, dets repræsentant dér. Et brev fra ham til kollegaen Iver Prip i København fra midten af august 1632 omtaler bl.a. breve, der tilbagesendes til kancelliet efter at være underskrevet, utvivlsomt af kongen, et par dage før. Desuden sender han kopierne af alle de

---

1623-58, Johs. Boysens rgsk. på 2 rejser med kongen til Glückstadt 1633, giver et godt indtryk af den livlige rejseaktivitet og postgang mellem G. og Kbh., f. eks. nævner udgiftsbilag nr. 19 en postvogn med »den Cantzeley botten«. – Generelt gælder, at rejserne i regeringsøjemed i vidt omfang kan følges i regnskaberne for de len og amter, de passerede, idet disse i henhold til de udstedte rejse- og vognpas skulle sørge for befordringen og regnskabsføringen over denne. Regnskaberne giver også et stærkt indtryk af de store vanskeligheder og meget betydelige udgifter, det voldte at sørge for, at regeringens breve m.v. kom ud til deres adressater i kongens riger og lande. Et konkret eksempel på behov og krav ses i 1641, da kongen i en spændt situation med Hamborg ville begive sig fra Elb-området til København. Der udgik da missiver til lensmændene på ruten over Fyn og Sjælland, at hvis der tilsendtes dem breve fra amtsskriveren på Haderslevhus, skulle de uden ophold videresende dem med sikre bude, så de hurtigst muligt nåede kongen. (Kanc. Brevb. 1640-41 s. 557, 26. sept. 1641).

153. RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, Glückstadt 29. aug. 1637.

154. RA. TKUA Hamborg A II 16. Akter og dok. vedr. højheden over Elb-strømmen og Elb-tolden 1629-35. Jf. RA. TKIA A 10. Patenten 1626-29 fol. 144a m.fl. steder; smst. A 93-12. Indkomne breve, 24. okt. 1626; smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Skanderborg 4. jan. 1634.

155. Smst., Glückstadt 29. sept., Skanderborg 28. nov., 2., 3. dec. 1633.

breve, han »paa denne Reyse haffuer forferdiget«, vel sagtens koncepterne til kongebreve, han havde sørget for fra Glückstadt, for at de kunne indføres med sted og dato i kancelliregistranterne. Han ekspederer endvidere en kgl. ordre, som til bevis vedlægges i kongens egenhændige kortform og nærmere beskrives i brevet, idet han beder om enten at få det fornødne kopimateriale tilsendt fra kancelliet, så han selv kan ekspedere sagen, eller at Prip vil »lade forferdige Breff derpaa« og sende ham det med første bud fra København til Glückstadt. Han afslutter brevet, der klart viser karakteren af hans udstationering og dens hovedformål, med et fortroligt »Hels alle vore Camerader paa mine vegne«. ¹⁵⁶ Et nyt brev fra Henrik Thott, denne gang til selve kansleren Christen Friis, fra begyndelsen af september 1632 viser, at han endnu da var hos kongen i Glückstadt. Han henviser til, at han allerede tidligere havde tilskrevet kansleren, at kongen ønskede at hjælpe de fordrevne præster fra Bøhmen med tilladelse til at søge almisser hos deres danske kolleger, hvorfor han havde opsat et åbent brev herom; da kongen imidlertid foretrak et brev til hver bisp især, sendte han nu disse breve til kansleren ledsaget af den obligate »kopi«. Til sidst i brevet benyttede han lejligheden til at meddele kansleren nogle nyheder om krigsbegivenhederne m.m. ude i Europa, som man nok havde bedre muligheder for hurtigt at få fat på i Glückstadt end i København. ¹⁵⁷

I 1633 har det været Thotts kollega, kancellijunkeren Lave Billes tur til at varetage udstationeringen fra Danske Kancelli i Glückstadt. Fra kongens lange ophold dér i sommeren 1633 findes bevaret et brev fra ham til kansleren, hvormed han fra Glückstadt tilbagesender »die breffue som mig bleff thilschichett« nu »vnder-schreffuen« utvivlsomt af kongen, dog med undtagelse af to »thill Frøchenett udi Suerrig«, utvivlsomt den da kun seksårige dronning Christina, hvilke breve åbenbart af kongen er blevet vejet og fundet for lette, fordi de ikke gav hende titelen »Stormegtige«. Bille beholdt de kasserede breve hos sig for det tilfælde, at kongen senere befalede ham at udfærdige nye breve til »Frøchenett«.

156. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, 14. aug. 1632; om Thott se Da. Biogr. Leks. bd. 24 (1943) s. 43-44 (Thiset (Hans H. Fussing*)); Medd. om Rentekammerarch. 1872 s. 163.

157. RA. Da. Kanc. B 160, 14. aug. og 5. sept. 1632; Kanc. Brevb. 1630-32 s. 878-79, 925, miss. 3. sept. og 29. nov. 1632.

Han benyttede samtidig sit brev til varetagelse af, hvad der antagelig også var hans opgave, nemlig at holde kansleren underrettet om, hvad der foregik både i Glückstadt og i det sydlige udland, hvorfra nyhederne kom hurtigere til Hamborg og det øvrige Elbområde end til Danmark. Han kunne berette om gode fremskridt for anlægsarbejderne i Glückstadt, hvor havnen og slusen nu var så vidt fremme, at store koffardiskibe kunne komme ind; bl.a. var der kommet nogle fra Island med fisk til oplagring. Og videre om krigsbegivenhederne i Tyskland, samt at den engelske gesandt Robert Anstruther havde været hos kongen om en ny alliancetraktat mellem England og hans riger, men var blevet uens med kongen og straks var rejst »nogett mal content« til Hamborg. Så her blev kansleren dog underrettet om udenrigspolitiske forhandlinger i Glückstadt af betydelig rækkevidde, men rigtignok uden nogen samtidig mulighed for at øve indflydelse på dem. Da Lave Bille så sent som året før siges at have fungeret som kongens kammer- og håndsekretær, har han antagelig haft gode forudsætninger for at tjene som forbindelsesled mellem kongen og kancelliet.¹⁵⁸

158. RA. Da. Kanc. B 160, Lave Bille til Chr. Friis 16. aug. 1633; Lave Bille, født i 1607, anføres som kancellijunker 1628-30 og 1632-34 og skal 1631-32 have været kongens kammer- og håndsekretær (Medd. fra Rtk.arch 1872 s. 163; Fr. Meidell: *Bille-Ættens Historie* 2. del 1. afsnit (Kbh., 1887) s. 511-13; RA. Rtk. Hofmønster-skriverens rgskr. 1628-61, rgsk. 1628/29 udgift Da. Kanc. nr. 5 (»secretarius«) 11. april 1628-7. maj 1629, 1630/31 smst. nr. 4 (»vom 7 May A 629 bis denn 6 Septembr: A 1630, da ehr vonn Hoeffe gezogenn«). Rubrikken har ingen kgl. kammer- eller håndsekretær. Rgsk. 1632/33 udgift Da. Kanc. nr. 12 nævner ham atter (»vom 28 Maio Anno 1632, da er wiederumb in dienst gekommen«) og 1633/34 smst. nr. 11 til 19. marts 1634 (»da er seinen abscheidt bekommen«). I en herredagsdombog fra 1633 benævnes han »wor mand och thienerre och secreteret« (RA. Rigsdomstolen. Herredagsdombog 1633 nr. 36 fol. 606 b). Antagelig har både Thott og Bille fungeret som den rejsesekretær, Slange i sin kancellihistorie omtaler, og hvis funktion skal have været at rejse med kongen på alle hans rejser »og forrette alt hvis som forefaldt« (Suhms Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (Kbh., 1792) s. 4-5. – Også kongens danske undersætter måtte indstille sig på, at kongen fremtidig ofte måtte opsøges i Glückstadt; ledende borgere i Ålborg var således hos kongen dér allerede i efteråret 1629 for at få nye privilegier for deres by, som havde lidt meget ved den fjendtlige besættelse under Kejserkrigen (RA. Da. Kanc. B 160, borgmester i Aalborg Hans Søffrinsen til øverste sekretær Iver Vind 6. dec. 1629). Samme H.S. havde som en af hovedskikkelserne i den jyske borgerbevægelse i 1629 været hos kongen i Krempe i sept. 1629 se Erslev: *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 202-10; jf. Rudi Thomsen: *Den jyske Borgerbevægelse 1629* (Historisk Tidsskrift 11. rk. 1. bd. 4. hft. (1946) s. 602-54; Kanc. Brevb. 1627-29 s. 832-33.

Sandsynligvis var Henrik Thotts og Lave Billes ophold i Glückstadt som danske sekretærer og utvivlsomt med skriverhjælp, så breve kunne udfærdiges, ikke udtryk for nogen undtagelse, men snarere for noget sædvanligt. Allerede ved kongens besøg i Holsten i efteråret 1629 udstedtes der adskillige danske kongebreve, hvoraf i hvert fald en del synes at være skrevet og udfærdiget på stedet.¹⁵⁹ Et enkelt er bevaret med kongens underskrift og mærke efter besegling. Det er dateret Kellinghusen 10. december 1629 og udviser intet, der taler imod dets udfærdigelse dér.¹⁶⁰ Da kongen i midten af april 1634 afsluttede sit og hoffets vinterophold på Skanderborg slot og flyttede til Glückstadt medførende sin tysksprogede kancellibetjening, måtte denne også tage sig af et brev på tysk til den danske rigsråd og første hofmester for akademiet i Sorø Just Høg.¹⁶¹ Ved påskrift på koncepten til dette brev er det udtrykkelig bemærket, at brevet er befalet udfærdiget i fravær af en dansk sekretær, antagelig en forklaring på noget usædvanligt.¹⁶² Denne mangel af en dansk sekretær hindrede dog ikke udfærdigelsen dagen efter af en række af både åbne og lukkede breve, alle på dansk. Antagelig har disse været klargjort i København eller mulig på Skanderborg og sendt til Glückstadt med bud for at få kongens underskrift og sekret. Derefter ses der ikke i den omgang at være ekspederet flere danske breve fra Glückstadt, men først igen 8. maj, da kongen var vendt tilbage til København.¹⁶³

Formentlig har der under kongens længerevarende ophold i Glückstadt sædvanligvis været en eller flere sekretærer fra Danske Kancelli hos ham til besørgelse af de nødvendige danske kancelliforretninger. I 1630'ernes slutning var det øjensynlig kancellijunkeren Oluf Brockenhuus, der på denne måde fulgte kongen. I 1637 ser vi ham sammen med den kgl. tyske lærde råd Reimer Dorn og

159. Kanc. Brevb. 1627-29 s. 770-74, 831-38.

160. RA. Da. Kanc. A II 2 nr. 9. Div. titulaturer og formularer samt blanketter [1572-1848], ad II, 2, bevilling til kongens urtegårdsmænd, jf. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 3 s. 94.

161. Da. Biogr. Leks. bd. 11 (1937) s. 101-02 (C.O. Bøggild Andersen).

162. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registratur, Glückstadt 16. april 1634 (»Dieses ist in abwesen eines dänischen Secretarij auszufertigen befohlen«).

163. Kanc. Brevb. 1633-34 s. 589-90. – Kongens korte forårsbesøg i det holstenske skyldtes antagelig, at der var indkaldt til landdag for hertugdømmerne i Kiel sidst i april 1634, jf. RA. TKIA A 32, konc. Skanderborg 22. marts 1634, Christianspris 27., 28. april, 3. maj 1634 og Kbh. 7. juni 1634.

gouvernementssekretæren Jacobus Stollus afgive betænkning til kongen om en ansøgning fra borgmester og råd i Glückstadt og derpå sammen med kongens kammerjunker Hans Lindenow og Dorn optræde som appellationsmyndighed i Glückstadt i en retstvist.¹⁶⁴ I 1638 påtegner han i Flensborg en kort kgl. resolution på en supplik fra en hospitalspræst i Kolding, i begyndelsen af 1640 påtegner han i Glückstadt en længere kgl. resolution på en henvendelse fra en lensmand, og senere i 1640 skriver kongens søn og hofmarskal Christian Gyldenløve til ham som »Secrtaire du Roy« om at iværksætte en kgl. befaling.¹⁶⁵ I første halvdel af 1640'erne udøvede hans fætter kancellisekretær Otte Brockenhuus åbenbart den danske kancellitjeneste på kongens rejser.¹⁶⁶ I adresseudskrifter på to breve fra 1644 kaldes han direkte »Ko: Ma: Reigße Secreterer«.¹⁶⁷ Adskillige breve til Otte Brockenhuus i disse år fra folk, der ønskede kongebreve udvirket, vidner klart om hans nære forbindelse til majestæten og tilliden til, at han var nyttig som mellemmand. Et brev fra juni 1643 er adresseret til ham i Glückstadt.¹⁶⁸ Hans tjenstjævndrende som kancellijunker Kjeld Krag sendte ham med et brev af 11. juni 1642 hele 12 kongebreve, han skulle lade underskrive, og nævnte samtidig forskellige andre opgaver, han skulle udføre for kancelliet hos kongen.¹⁶⁹ Det ses også, at både kancellisekretær Otte Krag og øverstesekretær Iver Vind fremsender breve til ham, som han skal sørge for at få forsynet med kongens underskrift og sekret.¹⁷⁰ En udateret memorial for ham opregner forskellige forhold, breve og sager, han for kongen skul-

164. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, Glückstadt 17. sept. 1637; smst. TKIA A 51. Registr. konc. til Resolutions und Bescheide, indlæg til Bescheidt, Glückstadt 18. okt. 1637.

165. RA. Da. Kanc. B 160, før 1. okt. 1638, 20. jan. 1640, 19. juli 1640.

166. Om Oluf Frandsen Brockenhuus' og Otte Jørgensen Brockenhuus' slægtsforhold se Danmarks Adels Aarbog 1897 s. 80, 82 og 1962 s. 16-18. Om deres kancellitilknytning se Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 163-64.

167. RA. Da. Kanc. B 160, Anna Elisabeth v. d. Gröben (gift med Flemming Ulfeldt til Orebygård, jf. Danmarks Adels Aarbog 1923 s. 527) til O.B. 4. og 9. marts 1644.

168. Smst., breve til Otte Brockenhuus 8. juni, 19. nov. 1641, 18. jan., 5. marts, 27. aug. 1642, 8. maj, 20. juni 1643.

169. RA. Da. Kanc. B 158 III. Register over de 12 poster breve findes ved K.s brev af 11. juni 1642.

170. RA. Da. Kanc. B 160. 27. aug. 1642 (O. Krag), 11. nov. 1642 (I. Vind); Da. Kanc. B 158 III. 17. aug. 1643 (I. Vind).

le forelægge kansleren til klargøring eller udtalelse.¹⁷¹ Også kansler Christen Thomesen selv ses fra sit kansleren i Odense at skrive til Brockenhuus ved kancelliet i København om forskellige forretninger, han skulle besørge hos kongen.¹⁷² Denne kunne åbenbart også bruge ham til at videregive kgl. besked til supplikanter. I Glückstadt skete det endda i sager om holstenske adeliges forhold.¹⁷³ I 1641 eller 1643 hævdes Otte Krag at være blevet rejsesekretær, inden han i januar 1645 avancerede til øverstesekretær i Danske Kancelli; dette støttes dog ikke af kostpengeangivelserne i hofmønsterskriverens regnskab, der anfører Brockenhuus med de højere kostpenge, rejsesekretæren åbenbart fik, lige til hans død 20. marts 1645, eller af breve til ham som rejsesekretær i 1644.¹⁷⁴

Om rejsesekretæren ligesom sine forgængere i begyndelsen af 1630'erne fortsat har fungeret også som kongens kanslers øjne og ører i Glückstadt og mulig på andre af kongens opholdssteder uden for København og Frederiksborg, er svært at afgøre ud fra det sparsomme kildemateriale, men det forekommer vel ret sandsynligt.

Under kongens lange sommerophold i Glückstadt i 1633 var også Tyske Kancelli velrepræsenteret dér. De tyske koncepter fra den periode viser, at foruden den faste rejsesekretær Borneman og sekretær Chr. Weiner også kongens tyske kammersekretær Fr. Günther var til stede og livligt beskæftiget med koncipering af kongebreve.¹⁷⁵

Manglede man en dansk sekretær under det korte kongelige forårsophold i Glückstadt i 1634, var den tyske kansler Ditlev Reventlow derimod øjensynlig til stede. Det ses i hvert fald af en diminutiv seddel blandt de tyske koncepter, hvorved han 16. april 1634 refererede en kgl. ordre om udarbejdelse af et mandat til amtmanden i Rendsborg, kongens tilkommende svigersøn Chr. Pentz, i en holstensk sag. Der er da også bevaret koncept til en ekspedition i denne 21. april.¹⁷⁶ Reventlows antagelig tilfældigt be-

171. RA. Da. Kanc. A 45. Div. eksp.lister og kanc.optegn. I,2).

172. RA. Da. Kanc. B 158 III. Chr. Thomesen til B., St. Knuds Kloster 30. okt. 1643.

173. RA. Da. Kanc. Rtk. B 178 b, nr. 538.

174. Tisdorph: Anf. arb. del 2 s. 28-29 (O. Krag); RA. Da. Kanc. B 160, 28. marts 1645 (Niels Trolle til O. Krag); RA. Hofmønsterskr. rgsk. 1644/45, »Dänsche Cantzeleij« beviser 77-83, 90-94; Da. Biogr. Leks. bd. 13 (1938) s. 235 (C.O. Bøggild Andersen).

175. RA. TKIA A 32.

176. Smst.

varede ordreseddel er interessant til belysning af arbejdsgangen, der vel almindeligvis har indebåret mundtlige ordrer enten direkte fra kongen eller gennem kansleren eller kammersekretæren, hvis de eller en af dem var til stede.

Kammersekretær Fr. Günther var ikke i Glückstadt på den tid, men i Holland i diplomatisk ærinde. I Amsterdam skulle han desuden repræsentere kongen ved den kgl. faktor i Hamborg Gabriel Marselis' søn Selios bryllup, men blev tilsyneladende nødt til at rejse bort forinden og blev erstattet af kongens gamle handelsforbindelse, agenten Paul de Willem i Amsterdam.¹⁷⁷

Kancelliberedskabet i Glückstadt og – under landdagen i Kiel – Christianspris har dog tydeligvis fulgt kongens opholdssted. Hans tyske sekretær Borneman fulgte ham videre til København, som det fremgår af en række tyske koncepter med hans hånd til breve dateret dér i den følgende tid. Efter prinsens bryllup i oktober – det store bilager – begav kongen sig i november atter til Jylland med ophold i Kolding, Haderslev og Flensborg inden vinterlageret på Koldinghus. Han var da på ny ledsaget af sin tyske sekretær Borneman og utvivlsomt også af betjening fra Danske Kancelli.¹⁷⁸

Det var altså næppe de dansksprogede brevekspeditioner, kongen følte noget særligt behov for selvstændigt at kunne få udfærdiget i Glückstadt. Kancellibehovene over for hertugdømmerne var næppe heller synderlig ændrede i forhold til tidligere og kunne i hvert fald i det løbende arbejde ikke involvere det danske rigsråd eller rigsembedsmændene. Det nye i situationen var nok kongens trang til og mulighed for nu fra sin Elb-fæstning mere selvstændigt og uafhængigt at kunne føre sine udenrigspolitiske synspunkter igennem, også selv om det måtte indebære en ret fri fortolkning af håndfæstningens rigtignok noget uldne bestemmelse i dens artikel 45 om, at rigsembedsmændene skulle være kongen og rådet »behielpelige« i det »høyeste regimente« af »riigens ehrinde och sager«, fordi kongen ikke kunne føre dette regimente alene.¹⁷⁹ Men den praktiske forudsætning for at kunne føre

177. Smst., konc. 16. april 1634 til Günther og 25. april til de Willem; *Egenh. Breve* bd. 3 s. 259 har desuden et kgl. håndbrev til Günther af 17. april 1634 i samme anliggende.

178. RA. TKIA A 32; Kanc. Brevb. 1633-34 s. 810ff; jf. her s. 75 ff.

179. *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter* (1856-58; særtryk fra Geheimearch. Aarsberetninger bd. 2) s.106; reprotryk (1974) s. 108.

en sådan mere selvstændig politik fra Glückstadt eller andetsteds i hertugdømmerne måtte være, at kongen på stedet havde rådighed over en brugbar fremmedsproget kancelliforvaltning, hvad enten denne skulle være en udstationeret del af Tyske Kancelli i København eller en mere eller mindre selvstændig organisme af samme art som dette. Under alle omstændigheder krævedes hertil både lokaler og personale til kancelliarbejde i Holsten.

Slotskancellier

Kancellilokaler og -indretninger på vigtigere kgl. slotte rundt om i riget var ikke noget nyt. A.D. Jørgensen nævner i sin arkivhistorie, at kancelliet endnu i Christian 3s og Frederik 2s tid jævnlig fulgte kongen på hans rejser medbringende kancellikister med de nødvendige nyere akter, og at der straks indrettedes skriverstuer, hvor hoffet tog ophold. På Koldinghus fandtes der fast indrettet et helt kancelli med et stort brevskab, hvor de fra København medførte aktstykker indlagdes, når kongen var på slottet.¹⁸⁰

Kongens og hans hofs rejser rundt til slottene har været en transportopgave af meget stort omfang. Det ses tydeligt af en opgørelse fra Christian 4s tiltrædelsesår 1596 over, hvor mange udskrevne bøndervogne der normalt skulle regnes med til formålet. Endda var sigtet med opgørelsen at bekæmpe misbrug ved tilsnigelse af vogne til uberettigede. Alligevel nåede vognlisten op på ikke mindre end 516 vogne. Og så synes de høje herskabers egne vogne endda ikke at være talt med, men at komme til fra de kgl. stalde og vognporte. Men af opgørelsen over de mange bøndervogne fremgår, at kancellierne normalt var med på den slags hofrejser. Kansler Christian Friis (Borreby) anføres med 12 vogne og Henrik Ramel med samme antal. For Danske Kancelli nævnes ni personer med hver 2-4 vogne i alt 26 samt 12 vogne til kancellikister og fyrbødere. For Tyske Kancelli nævnes Augustus Erich som secretarius med 2 vogne, mens syv andre får 2-4 vogne hver i alt 21 samt 12 vogne til kancellikister og fyrbødere. Efter dronningens »Frauzzimmer« anføres også »Hofmedicus og Kancelliet« med 10 vogne, men hvad det er for et kancelli, der her optræder, siges ikke. Alt i alt er det dog helt tydeligt, at de kgl. kancellier både det danske og det tyske var med i fuld eller stor styrke, når kongen og hoffet drog ud i landet på længere ophold.¹⁸¹

---

180. A.D. Jørgensen: De danske rigsarkivers historie s. 16-17.

181. Kanc. Brevb. 1596-1602 s. 36-37; om uberettigets tilsnigelse af vogne se også smst. s. 257f. – I Danske Kancelli har man åbenbart lagt vægt på dette brev som retningsgivende, idet man har gjort sig et særskilt notat om kancellijunkernes vognfordeling og det samlede vognantal (RA. Da. Kanc. A 45. Div. eksp.lister og kanc.optegn. I,2). – Et lille halvt århundrede senere ses udskrivningen af vogne »wegen der Fuhren, wan wir mit Unserer Hoffstat reisen« at have givet

Også Christian 4s forgængere har øjensynlig haft for vane at opholde sig i lange perioder især om vinteren på kgl. slotte uden for København og Sjælland og haft deres kancellier med.¹⁸² Et eksempel fra Frederik 2s senere år belyser det. I 1583, da Tyske Kancellis førstemand Caspar Paslick, skønt endnu knap midt i 50'erne, følte sig tynget af alder og svaghed, søgte han kongen om at måtte fritages for den daglige tjeneste ved hoffet og i kancelliet og i særdeleshed at slippe for at følge med ved vinteropholdene uden for Sjælland, så han kunne blive dér og nøjes med at være råd »von hauß auß«. I betragtning af hans lange og tro tjeneste for både faderen og sig selv imødekom Frederik 2 anmodningen, så Paslick slap for rejserne til de fjernere provinser og det daglige slid ved hoffet og i kancelliet.¹⁸³

A.D. Jørgensen mente dog åbenbart, at disse flytninger af kancellierne fra København til slotskancellier på provinsslottene mere og mere gik af brug, og at Christian 4 næppe havde andre slotskancellier end det på Frederiksborg, hvortil kancellisekretærene kunne følge kongen uden at opgive kontorerne i København.¹⁸⁴

Denne opfattelse synes dog uholdbar, hvilket tydeligt fremgår af eksempler fra Christian 4s senere år. Kongen opholdt sig i virkeligheden i 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne i lange perioder, ofte en hel vinter over, på et af de kgl. slotte langt fra København, eksempelvis på *Skanderborg* (1633-34), *Flensborghus* (nov.-dec. 1634), *Koldinghus* (1634-35, 1640-41), *Haderslevhus* (1635-36, 1637-38, 1638-39, 1639-40), *Antvorskov* (1636-37) eller *Rendsborghus* (jan.-feb. 1640).¹⁸⁵

---

kongen problemer i hertugdømmet Slesvig over for de institutioner, der skulle levere vognene; han måtte kommittere et par af sine højeste tyske hjælpere til at søge problemerne løst (RA. TKIA A 22-1. Inländ. Regist. 1640-41 fol. 508, Glücksburg 13. aug. 1641).

182. Se udstedelsesangivelserne på de kgl. breve i Kanc. Brevb. i de pågældende åremål.

183. RA. TKUA Alm. del I. 102. Konc. t. breve ... forgæves eftersøgte i kanc.s nu eksist. registranter 1538-1675, konc. dat. Haderslev 20. april 1583 til »Erlaubnuß vom hoffe so Caspar Paselick gegeben«. I konc. nævnes bl. besværlighederne »sonderlich aber Inn die winterläger, ausserhalb unserm lande Seelandt, zu folgen«.

184. A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 17.

185. *Egenh. Breve* bd. 3 s. 185-257, 297-359, 455-60, bd. 4 s. 1-27, 50-51, 84-117, 165-75, 200-10, 267-97, 427-38, bd. 5 s. 1-34; jf. Mogens Lebech: *Broernes Danmark var færgernes land* s. 16. – Også tidligere har kongen og hoffet åbenbart jævnlig taget ophold på provinsslottene i vintertiden således i 1597-98 (H.F. Rørdam (udg.): *Sivert Grubbes Dagbog* s. 385-86); Kanc. Brevb. 1596-1602 s.49-94).

Under disse lange ophold fjernt fra kancellierne i København kunne han selvsagt ikke undvære en virksom kancellibetjening i sin nærhed, ikke mindst fra den tyske kancelliafdeling, der synes mere end den danske at have været under kongens direkte styre. Han følte nok også større behov for at have denne ved hånden både til brug for sine udenrigspolitiske aktiviteter og for sine ledelsesopgaver i hertugdømmerne dels inden for fællesregeringen med sin medhertug på Gottorp, dels i styrelsen af de direkte kgl. dele af dem. I en i afskrift tilfældigvis bevaret anvisning af ham om heste og vogne til en endda kun korterevarende rejse i marts-april 1632 anføres udtrykkelig, at der skulle sørges for transport også til »Den Tydske Secreterer med en drengh«. ¹⁸⁶

Lokaleproblemer har der næppe været ved den midlertidige indretning af rejsekancellier på de nævnte store kgl. slotte. Stikprøveundersøgelser synes klart at vise det.

Koldinghus havde som af A.D. Jørgensen nævnt allerede i det 16. århundrede fast indrettede kancellifaciliteter. Slottet var et af de største og bedst udbyggede i Jylland, ja i hele Danmark. Kongerne af den gren af kongehuset, der havde vundet magten i landet fra Reformationen, havde haft en særlig tilknytning til dette slot og lagt mange midler og kræfter i at gøre det større og prægtigere. Christian 4 havde selv fra sine tidligste kongear året et første afløb for sin iboende byggetrang ved omfattende ny- og ombygningsarbejder på Koldinghus. De strakte sig over en længere årrække indtil ca. 1616 og gav utvivlsomt slottet en mere majestætisk fremtræden bl.a. med det kæmpeårn, som blev dets særpræg blandt de kongelige slotte. ¹⁸⁷

Inventarerne fra Koldinghus bekræfter da også påstanden om, at det rummede faste indretninger for det kgl. kancelli, både dets danske og dets tyske afdeling. Slotsinventaret fra 1585 oplyser således, at der var særskilte lokaler til begge kancellierne. Om møblementet hedder det: »Vdij Danske Cantzelie fire Schiffuer, fem bencker, en Eege Kiste offuer dragenn med Leeder« og »Paa

186. *Egenh. Breve* bd. 3 s. 5-6, 29. febr. 1632. – Ole Degn: *Kancelliets Brevbøger og udgivelsen af dem* (Gunner Lind (red.): Kildeudgivelse og kildebennyttelse. Kildeskriftselskabet 1877-2002 (Kbh., 2002) s. 21-44) s. 22 er også klar over forholdet og nævner Kronborg, Frederiksborg, Koldinghus og Haderslevhus som slotte med slotskancellier, hvor kongerne opholdt sig med deres kancellibetjening.

187. Trap Danmark 5. udg. bd. VIII, 3 (amtsbd. 21; 1964) s. 937-43 (Otto Norn).

Juncker Kammer, som nhu er Tydsche Cantzelie fire Schiffuer, Sechß bencker, Sechßten stole«, så der var godt med borde og bænke, og Tyske Kancelli har nok efter behov været i stand til at udlåne nogle stole til det danske; dettes egekiste var antagelig af art og brug som den, slottets inventarium blev forbedret med 1591/92 til dets egen brug, nemlig en »Fyrkiste med mange rom wdj thill att foruare slottens breffue wdj«. Christian 4s store byggearbejder på slottet har åbenbart også omfattet kancellilokalerne og har antagelig skaffet kancellierne bedre plads. Et slotsinventar fra 1617 viser, at det tyske kancelli overtog pladsen, hvor »thed Gamle danske Cantzellj« havde været, og at »dett Nye danske Cantzellj udj Tyende Cammer« blev placeret »paa thed Nye huus paa Slotted«, hvormed antagelig menes den fornyede nordfløj. Møblementet synes ikke væsentlig ændret. Det ses dog, at det nye danske kancelli nu havde »I stortt schab att sette Cantzellj bøgger udj«, og dets forne læderbetrukne kiste var overgået til det tyske kancelli, men »nu findes i huellingen hos Slottens Breffue Kiister«. Et inventar fra 1623 ændrer intet væsentligt ved billedet. I det hele tegner inventarerne fra årene før Kejserkrigen ikke et billede af kancelliindretninger, hvor støv og spindelvæv herskede, men tværtimod af løbende vedligeholdte og fornyede lokaliteter, hvor arbejdende kancelliorganer straks kunne rykke ind og fortsætte deres funktioner. Kejserkrigens besættelse og de fjendtlige troppers hærgninger efterlod vel Koldinghus i det ydre nogenlunde uskadt, men med en stor del af det indre udstyr og møblement fjernet eller ødelagt. Et inventar fra 1631 synes at godtgøre, at kancellilokalerne mestendels var tomme. I det danske kancelli nævnes kun »I liden Ny Fyrschammel«, så der har nok været en hel del at rette op på, inden kancellierne igen kunne arbejde på Koldinghus.¹⁸⁸

Det er der åbenbart blevet inden hoflageret 1634-35, der synes at have været fra midten af november 1634 til udgangen af marts 1635.¹⁸⁹ Kancelliet, jævnlig specificeret som det danske eller det tyske, anføres mange gange i årets regnskab for lenet med ved-

188. RA. Rev. rgskr. Lensregskaber. Koldinghus Kvittansiarum bilag og inventarer 1585-1643.

189. Smst. Koldinghus lens regnskab 1634/35, udgiftspost og -bilag nr. 147 (Køkkenskriver Niels Søffrenbens kvittering for udlevering til hofspisningens behov 31. marts 1635); jf. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 890.

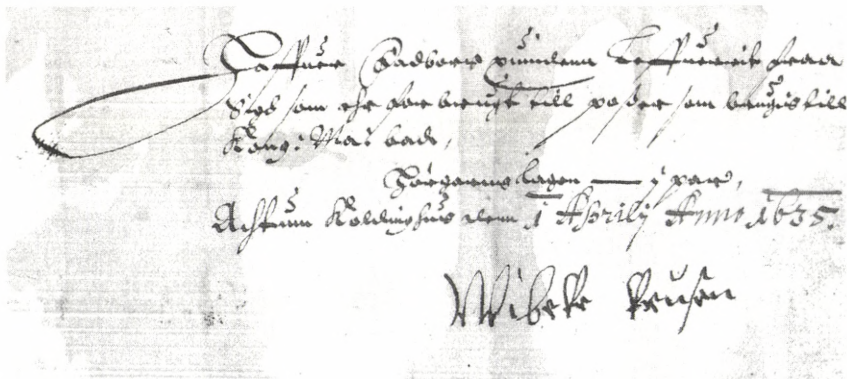
lighedelse eller nyindretninger af inventaret, del i det store forbrug af tælle til lysene o.s.v. Flere nye »cantorer« blev installeret i kancellilokalerne, også en himmelseng og en foldebænk i panel med fodtrin til Danske Kancelli, hylder, skærmbret, kakkelovne og alt, hvad der nu var behov for.

Kongen selv fik også installeret et »cantor« hos sig, utvivlsomt særlig fint i panelværk og med flotte malede farver og forsiringer ind- og udvendig. Helt tilfreds med det var han dog ikke, så snedkeren måtte efter hans anvisninger i gang med nogle ændringer, så han endnu bedre kunne få afløb for sin skrivekløe. Og Vibeke Kruse var til rådighed ved hans side, når det tiltrængtes, endog til at sørge for syning af poser til hans bad. Hos sig havde hun denne gang sin og kongens 4-5 årige søn Ulrik Christian Gyldenløve. Også for ham måtte snedkeren i gang; en stol og en kammerstol til drengen måtte til, og også lidt legetøj måtte holdes i stand; snedkeren limede nogle små heste af træ og lavede en »stald aff papuerch« til ham; den måtte også limes og forsynes med en skorsten af træ og et lille bord. Den senere så fändenivoldske rytterofficer var altså åbenbart helt fra barnsben opflasket med heste, inden han i 1658 som 28-årig endte sit unge liv til hest i et kavalleriudfald fra København mod den belejrende svenske fjende.

Men midt i vinterlivet på Koldinghus har kancelliarbejdet altså også haft gode vilkår og næppe været uden støtte og tilsyn af højere kancelliembedsmænd. Vi ser således, at der udbetales budeløn til en håndværker i Kolding »for Nogle Hanns Ma: breffue hand haffuer fremborren effter welb: Iffuer Windtz befalling til Adschillige lenne i Wendbydtzell och her i Landet«. Øverste sekretæren i Danske Kancelli synes altså også at have virket i hoflageret på Koldinghus.¹⁹⁰ Og selve kongens kansler Christen Friis var åbenbart til hånde; i et brev 12. april 1635 kunne den lærde Ole Worm oplyse, at kansleren sammen med kongen og hele hoffet havde boet i Jylland hele vinteren.¹⁹¹

190. Smst., diverse udgiftsposter under snedkere, kleinsmede, malere, pottemagere, budeløn, papir m.m., adskillige måder (lys), inventaret nr. 312. Om »cantorer« se s. 101 og note 257.

191. Ole Degn: *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker* (1988) s. 48, 206 note 13. – Om kansler Christen Friis og hans kulturelle og politiske forudsætninger og virke se i øvrigt Ditlev Tamm: *Christian den Fjerdes Kanslere* (1987), der giver et fyldigt billede af hans mangesidede virksomhed som kansler gennem næsten et kvart århundrede.

Figur 4. Vibeke Kruses kvittering for lagener til fremstilling af poser til kongens bad.

»Haffuer Fadborns quindenn Leffuerrit fraa Sigh som ehr forbrugt till poßer som brugis till Kong: Ma: bad,

Hørgarns Lagen – i par

Achtum Koldinghus denn i Aprilj Anno 1635.

Wibeke krusen«.

Stavemåden i Vibeke Kruses egenhændige underskrift kan undre. Hun antages vist med rette for at have været holstener. Den almindelige form af hendes fornavn i Holsten og overhovedet i det nedertyske sprogområde var imidlertid tostavelset, nemlig Wiebke, men hun skriver sig med den danske trestavelset form Wibeke. Efternavnet er derimod skrevet med -n i slutningen, hvilket vist var almindeligt for efternavne med slut -e i de nævnte tyske områder, mens man i Danmark normalt ikke brugte dette, men formen Kruse.

(RA. 570-926. Koldinghus lens regnskab 1634/35 udgiftsbilag nr. 312).

I vinteren 1640-41 var der på ny hoflager på Koldinghus, denne gang fra omkring 1. november 1640 til ind i marts 1641. Billedet er i hovedtræk det samme som seks år før. Kongen, fru Vibeke, denne gang med begge børnene og deres huslærer, det hele hof, Danske og Tyske kancelli, med både kongens kansler og den tyske kansler nævnt.¹⁹² Fra dette vinterlager er der undtagelsesvis bevareret et lille vidnesbyrd om de vanskeligheder, det øjensynlig kunne give at have fru Vibeke og hendes børn med kongen under tag

192. RA. Koldinghus lens regnskab 1640/41, diverse poster i udgiftsrsgsk. og -bilag.

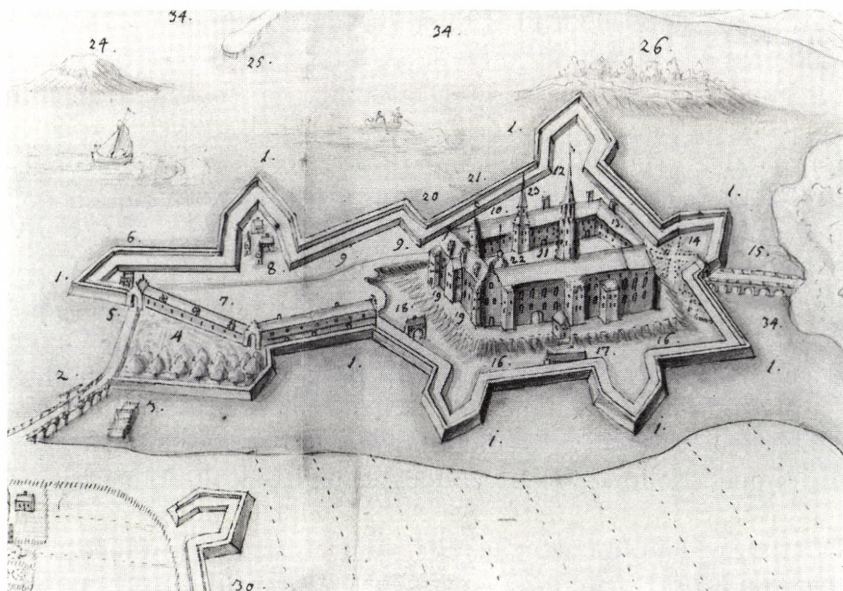
med hans ældre børn med Kirsten Munk. Dennes 19-årige søn Valdemar Christian, der mere huskes for sine karakterbrist end for sine fortjenester, havde efter en søndags altergang ifølge kongens brev til kansler Christen Thomesen Sehested ikke undset sig for at kalde »wiibecke och hiinders børn for hore och horunger och truede suardt, huad y framtiden skee skulle.« Så det har nok været så som så med vinterhyggen det år.¹⁹³

Dette vinterhoflager gav i øvrigt anledning til nogle efterveer, der belyser omkostningerne ved et sådant og de problemer, det kunne medføre for lensadministrationen. Slotskriveren Jørgen Staalsen klagede året efter sin nød til kongen med den påstand, at han havde måttet betale mange viktualier til hofholdningens fornødenhed og til at dække udgifterne ved en gallej, som kongen lod bygge i Kolding; da lensindtægterne ikke slog til, havde han måttet tage det manglende betydelige beløb af unionsskatterne. Herved var han åbenbart gerådet i en vanskelig strid med lensmanden Ernst Normand. Sagen førte til langvarige undersøgelser med inddragning af rentemestrene og deres administration.¹⁹⁴

Skanderborg slot var et gammelt kgl. hovedsæde i Jylland, som Christian 4 oftere besøgte. Som regnskabslen stod det uden problemer til kongens frie rådighed. Lenets inventarlistre viser, at der omkring 1630 var indrettet plads til det danske kancellis funktioner på stedet også med en skriverstue, og inden kongens lange vinterophold med sit hof på slottet 1633-34 sendtes der en mængde inventargenstande dertil, deriblandt en del til brug for både det danske og det tyske kancelli. Inventarierne omtaler også kamre til kansleren, antagelig kongens kansler, og til øverstesekretæren, altså den danske kancelliafdelings daglige leder, som derfor må formodes i hvert fald periodisk at have fulgt kongen i hans vinterkvarter. At Iver Vind og hans kancelli også har været godt i gang med skrivarbejdet, bekræftes af hans og dets kvitteringer for fint skrivepapir og andre kontorrekvisitter leveret dem af slotskriveren. Lys måtte der også til, og både det danske og det tyske kancelli figurerer i lysregisteret med mange »herrelys« til brug

193. *Egenh. Breve* bd. 5 s. 12-13, 1. febr. 1641.

194. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager, J.S.s breve til kongen 12. marts 1642 med indlagt 10. maj 1642; smst. B 179 d. Indk. missiver til rentemestrene, 4., 14. maj 1642; Kanc. Brevb. 1641-42 s. 40, 103, 273, 435.

Figur 5. Udsnit af prospekt af Skanderborg slot i Resens Danske Atlas.

Resens samlinger til det Danske Atlas er afsluttet et halvt århundrede efter Christian 4s vinterlagere dér, men slottet er næppe væsentlig ændret i dette tidsrum. Prospektets fremstilling af slottet er dog nok ikke pålidelig i enkeltheder. Om den meget indviklede overlevering af håndskriftmaterialet til Resens Atlas se Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historiskrivning i Danmark indtil Aar 1800* (Kbh., 1931) s. 133-39.

(Det Kgl- Bibliotek, Kbh. Håndskriftsamlingen. Uldall 186 fol. bd. 6 s. 542-43).

både morgen og aften i den mørke vintertid. Foruden kancellierne og kamrene til deres ledere nævnes også kammerskriverens kammer, så kongens eget kammer har åbenbart også haft plads i vinterkvarteret,¹⁹⁵ hvilket bekræftes af flere kgl. ordrer til rente-

195. RA. Lensregnskaber. Skanderborg og Åkær len, a. Regnskaber 1633/34, forbedring af slotsinventaret, udgiftsbilag 260-62, 298, d. Kvittansiarumbilag (med inventarier) 1604-50. Jf. *Egenh. Breve* bd. 3 s. 149. Meget af inventaret blev bortført af de fjendtlige tropper først de kejserlige 1627-29 og siden de svenske 1643-45. Arent Berntsen: *Danmarkis oc Norgis Fructbar Hertighed* (1656) I. bog s. 141 noterer: »Skanderborg Slot er prectigt af Bygning oc formedelst Skou oc Fiskevand meget lystigt. Hvorforre oc Kongerne der ofte pleve at holde deris Hoflager.«

mestrene fra Skanderborg 1634 skrevet med kammerskriver Henrik Müllers hånd.¹⁹⁶ De bevarede brevbøger og brevkoncepter fra både Danske og Tyske Kancelli viser i overensstemmelse med de i lensregnskaberne påviselige forhold, at begge kancelliafdelinger har fungeret fortløbende på stedet. De danske kongebreve fra ca. 1. november 1633 til 9. april 1634 er udstedt fra Skanderborg, og der er næppe tvivl om, at hovedparten af dem også er blevet skrevet dér som resultat af normal kancellisagsbehandling.¹⁹⁷ De tysk-sprogede brevbøger for indenlandske sager for 1633-34 er ikke bevaret, men bevarede koncepter viser samme billede. De er for de flestes vedkommende utvivlsomt skrevet og dateret på stedet af tyske sekretærer, som må have fulgt kongen. Under hans ophold på Skanderborg i de første måneder af 1634 er de fleste koncepter skrevet af Frederik Günther eller Philip Julius Borneman og antagelig renskrevet og ekspederet på stedet med kongens underskrift og sekret enten direkte til modtagerne eller via kancelliet i København.¹⁹⁸ Den tyske sekretær Christian Weiner fik ved kongebrev af 20. november 1633 udstedt på Skanderborg sin løn forøget fra de 30 rdl., han havde fået ved sin bestalling i 1631, til hele 150 rdl. om året foruden hofklædning og forøgede kostpenge.¹⁹⁹ Også den tyske kansler Ditlev Reventlows hånd mødes jævnlig i koncepterne.²⁰⁰

Haderslevhus, som kongen havde haft megen tilknytning til i sine yngre dage, og hvor han åbenbart stadig havde en særlig forærlighed for at slå sig ned, var det tidligere Hansborg, som hertug Hans den ældre med stor pragt havde opført det meste af inden sin død i 1580, og hvorfra han havde styret sit lille hertugdømme, hvoraf en stor del bl.a. Haderslev amt efter hans død overtoges af kongen. Slottet rummede utvivlsomt allerede fra hans tid gode lokaler og faciliteter for et arbejdende kancelli og synes efter 1580 at have været administrationscenter for styret af kongens dele af hertugdømmerne.²⁰¹

196. RA. Da. Kanc. Rtk. B 180 II, 10., 22. febr., 7. april 1634.

197. Kanc. Brevb. 1633-34 s. 317-589; jf. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 790.

198. RA. TKIA A 12. Reg. koncepter til patenter 1634-35; A 32. Do. til »Inländisch Registratur« 1634-36.

199. RA. Rtk. 216.212. Afregninger III, 155.

200. Eksempelvis RA. TKUA Alm. del 1. 104. Konc. t. breve ..., til Kejseren, konc. af Reventlow, Skanderborg 10. dec. 1633.

201. Traps Danmark 5. udg. bd. 10,1 (1965) s. 136, 140-41; kongens bryllup med dronning Anna Catharina af Brandenburg skete 1597 i Haderslev, sønnen

Gra den 27, Esill den 24 December.
 Gra King: & Margt's Zimmer Edmorb.
 Gurling - 22-22-22-22-22-22-22-22,
 Si: Maule Gurling's Juniors Edmorb.
 Gurling - 4-4-4-4-4-4-4-4.
 Finckhams Edmorb
 Gurling - 8-8-8-8-8-8-8-8.
 Gurling's Dargis, Aulomb den 21 Decemtr.

Gurling - 4-4-4-4-4-4-4-4.
 i vllling's Egn's Juniors Edmorb.
 Gurling - 4-4-4-4-4-4-4-4.
 Am' vllling's Edmorb.
 Gurling - 8-8-8-8-8-8-8-8.
 i Offier's Juniors Edmorb.

Gurling - 7-7-7-7-7-7-7-7
 i vllling's Juniors
 Gurling - 6-6-6-6-6-6-6-6.
 i vllling's Juniors
 Gurling - 4-4-4-4-4-4-4-4.
 i vllling's Juniors
 Gurling - 8-8-8-8-8-8-8-8.

Figur 6. Uddrag af regnskab over tildelinger af lys til hoffet under vinteropholdet på Haderslevhus 1637-38.

Der skelnes mellem herrellys til de finere personer eller vigtigere funktioner og svendelys til de øvrige. Antallet af lys stod også i forhold til rang og behov. Der er løbende ændringer i tildelingen f.eks. til kancellierne, hvilket må formodes at afspejle ændringer i bemanning og varierende behov. Uddragene omfatter bl.a. kongen, Vibeke Kruse, deres søn Ulrik Christian og Danske og Tyske Kancelli.

(RA. 570-115. Haderslev amts regnskab 1637/38. Lysregister 1637 19/11 – 1638 29/4, uddrag af ugen 17.-24. dec.1637).

Kongens ophold dér i vinteren 1635-36 med hele sin nærmeste familie og sit hof med samt kanslere, øverstesekretær og utvivlsomt både danske og tyske kancellisekretærer, postbude, stald- og vognfolk m.fl. fremgår klart af årets amtsregnskab for Haderslev.²⁰² Kongens kansler Christen Friis's tilstedeværelse i hvert fald ved slutningen af perioden bekræftes af, at han 11. april 1636 rekvirerede en vogn til transport af noget gods til Kolding til »cantzelliet« antagelig på Koldinghus.²⁰³ Både Danske og Tyske Kancelli fik opsat nye kakkellovne, og i det tyske sattes en tømmer i sving med at lave et eget kammers til dets fyrbøder, så kancellisterne kunne holde varmen i de kolde vintermåneder. Også til de mere uofficielle behov var der sørget for hjælp; »Cantzelli« havde et eget »secret« (toilet).²⁰⁴

Ved vinteropholdet 1637/38 kunne slotsskriveren føre 900 rdl. til indtægt, som »Kongl: Maytt: Naadigst haffuer ladet leffuere aff Cammerett till hoffhaltungens fornødenhed«, hvortil kom di-

---

den senere Fredrik 3 og flere af hans døtre med Kirstine Munk var født dér. – Hans d. æ.s kancellis omfattende arbejder fremgår med al tydelighed af karakteren og omfanget af de derfra bevarede arkivalier (Hansborgarkivet). Registratur over det findes i *De Hansborgske Registranter* I-II (Kbh., 1943-49) udg. ved Emilie Andersen. – Om prins Christian (5)s virke i begyndelsen af 1630'erne som statholder i hertugdømmerne fra Haderslev se s. 42-44.

202. RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsregnskab 1635/36. – »Hofflagerett« synes at have været fra før jul 1635 til midten af april 1636 (Smst. udgiftsposter og -bilag nr. 28, 256). Sultet har hoffet næppe; der blev bl.a. »forspist« 73 slagteøksne under opholdet (smst., udgiftsbilag nr. 336, 15. april 1636); jf. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 836.

203. Amtsrgsk. 1635/36, udgiftspost og -bilag nr. 123, 11. april 1636.

204. Smst. udgiftsposter og -bilag nr. 257, 262, 267, jf. nr. 259.

verse varer og ting til forbedring af slottets inventar. Tilsvarende opregnes udgifterne til hofspisningen lige fra 25. oktober 1637 til hen på foråret 1638.²⁰⁵ Særlig oplysende er passende nok et lysregnskab for Haderslevhus fra hoffets ophold dér i vinteren 1637-38. Det specificerer dag for dag forbruget af tællelys til alle, der var knyttet til hoffet fra kongen selv og nedefter, således også forbruget til både Danske og Tyske Kancelli. Det viser, at øverstese-kretær Iver Vind i hvert fald i en enkelt uge har været til stede. Balancen i lysforbrug mellem Danske og Tyske Kancelli veksler lidt, mest med overvægt til det danske, og kunne vel tyde på, at aktivitet og personaleantal har været lidt svingende. Særlig bemærkelsesværdigt er det dog, at kancelliernes periodiske fravær i registret falder sammen med kongens. Det gælder således en kort tid i januar 1638, hvor kongens egenhændige breve viser, at han gjorde en afstikker til sin nyanlagte fæstning Christianspris ved Kiel-fjorden og måske inden da til Glückstadt. Kancellierne har tydeligvis fulgt ham dertil og også været i arbejde med brevudstedelse, hvilket ses af breve fra disse dage udstedt i Christianspris.²⁰⁶

205. RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsregnskab 1637/38, indtægt, ekstrakt, udgiftsposter og -bilag nr. 37-40.

206. RA. 570-115. Rev. rgskr. Lysregister på Haderslevhus 1637 19/11- 1638 29/4; *Egenh. Breve* bd. 4 s. 170-74; Kanc. Brevb. 1637-39 s. 284-86; afrejsen fra Haderslev synes at være sket 3. jan. 1638, hvor der er udstedt kgl. missiver (begge på dansk) til rentemestrene både fra Haderslev og fra Stenderup, der var rastested i Angel på vejen sydpå (RA. Da. Kanc. Rtk. B 178 b og B 179 c; Kanc. Brevb. 1637-39 s. 284; RA. TKUA Alm. del 1. 89. Konc. t. Ausl. Regist. 1637-47 d. a., brevkoncepter (med Bornemans hånd) dat. Christianspris 10.-24. jan. 1638; smst. 33 I. Afskr. ... Reg.kanc. i Glückstadt, afd. 8, afskr. af brevkoncepter dat. Christianspris 11. og 20. jan. 1638, afd. 12 nr. 9 conv. 1, do. Christianspris 8.-28. jan. 1638; RA. TKUA Alm. del 1. 104. Konc. t. breve ..., Glücksburg 6. jan. 1638 (D. Reventlow), Christianspris 13. jan 1638 (2 med Fr. Günthers og Bornemans hænder), 15. jan. 1638 (Borneman). Det bemærkes, at der smst. findes konc. dat. Haderslev 14. jan. 1638 med Bornemans hånd. Alle de påg. konc. synes if. påførte arkivnumre overført fra Reg.kanc. i Glückstadts arkiv; jf. Haderslev amtsrgsk. 1637/38, udgiftsposter og -bilag nr. 42, 57. Breve udefra modtoges på normal vis, se eks. 16. jan. 1638 (TKIA A 93). – Øverste sekretær Iver Vind underskrev 3. jan. 1638 et bevis for udgift til et bud, som havde »ombreigst med Kong breffue Till Leenen vdj Jydland, Andlangende Soldaterne som schall wdschriffues« (smst., udgiftspost og -bilag nr. 295). Antagelig drejede det sig om de missiver af 28. (og måske 26.) dec. 1637, som refereres i Kanc. Brevb. 1637-39 s. 265. – Under vinteropholdet i Haderslev 1635-36 synes kongen også at have gjort en afstikker til Christianspris, vistnok ledsaget af fru Vibeke i egen vogn (Kanc. Brevb. 1635-36 s. 401-04; RA. TKUA

Lejlighedsvis har kancelliarbejdet også afsat sig andre spor i amtsregnskabet; til brug for Tyske Kancelli bevidnede sekretæren Christian Weiner således formedelst 5 mark lybsk at have ladet bringe to pund rødt voks fra Flensborg; der har åbenbart været en del kongebreve at forsegle. Kancelliets personale kunne jo heller ikke sidde og få stive fingre i vinterkulden, så en mand, »som winter lang haffuer giortt Ild vdi det thüdsche Cantzelie« fik løn for 18 ugers arbejde med ildebrændselet, 2 mark hver uge.²⁰⁷ Kongens kansler må også denne vinter have været til stede stadig eller i nogen tid, så kongen kunne henvise til at have talt med ham »her pa Slottiid«. Det ses desuden af et regnskabsbevis fra Christen Friis af 15. februar 1638 om afsendelse af et bud fra Haderslev med magtpåliggende breve til kongen i Christianspris og derefter fra Haderslev til København med kongebreve, som skulle til Øsel.²⁰⁸ Kongens eget kammer måtte selvsagt også kunne fungere, så kammerskriveren fik til opholdet 1635/36 lavet et nyt skab med rum til sine sager.²⁰⁹ Under kongens vinterophold på Haderslevhus 1637/38 ser vi ham da også egenhændigt kvittere for indbetaling til kammeret.²¹⁰ Fru Vibeke var tydeligvis igen ved hans side og blev ved vinterlejrens slut aget til Glückstadt i »Kongl: Maytt: lieden Sengewogen«. En del proviant, der kunne transportere sig selv, blev også taget med, for en karl fik løn for at drive 20 af kong. majestæts slagteøksne til Glückstadt.²¹¹

Alm. del 1. 102, to koncepter med sekretær Chr. Weiners hånd og af ham dateret, Christianspris 22., 25. jan. 1636, to med sekr. J.L. Clains hånd, Christianspris 26. jan. 1636; RA. TKIA A 12, div. konc. t. patenter dat. Christianspris 1.-6. febr. 1636; RA. Flensborg amts rgskr. 1634-36, 1635/36 udgiftspost og -bilag nr. 124, 27. jan. 1636, nr. 158, jf. smst. nr. 131, 154, 155). De løbende indkomne sager er også blevet behandlet under opholdet i Christianspris; en relation fra amtmanden i Flensborg af 6. jan. 1636 om inddigningsprojekterne i Vadehavet blev således påtegnet: »Diß muß mit nacher Christians Prijs genommem werden« (RA. TKIA A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg amt Cai Ahlefeldt 1630-53). – Ved nytår 1638 ses den tyake kansler Ditlev Reventlow at have været i Haderslev hos kongen. (RA. Glückstadts Bygningspengeregnskab 1638, bilag nr. 15, Cai v. Ahlefeldt til Markvard Rantzau, Flensborg 4. jan. 1638).

207. RA. Haderslev amtsregnskab 1637/38, udgiftsposter og -bilag nr. 299, 300.

208. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 181; RA. Haderslev amtsrgsk. 1637/38, udgiftspost og bilag nr. 296.

209. RA. Haderslev amtsrgsk. 1635/36, udgiftspost og -bilag nr. 258, 262.

210. Smst. 1637/38, udgiftspost og -bilag nr. 35.

211. Smst. 1637/38, udgiftspost og -bilag nr. 300.

Regnskaberne fra Haderslev for kongens følgende »vinterlager« dér 1638/39 og 1639/40 giver samme billede af hele hoffets inklusive »frøkerni« og »Fr. Wibeki« vintertilværelse på Haderslevhus. Hofholdningsudgifterne strækker sig fra 1. oktober 1638 til påske 1639 og fra 6. december 1639 til 8. april 1640, og ligesom tidligere tegner også trafikken til og fra den kgl. rejsestation i Bolderslev sig for adskillige udgifter. Begge steder synes også anvendt til opstalding af en del af kongens »reißige hester«, medens han »sommerlang« holdt »hofflager« i Glückstadt. Sommerophold dér kunne undertiden trække længe ud. I 1638 møder vi kongen og hans følge, i alt 16 vogne, deriblandt fru Vibekes, blive sat over Lillebælt til Haderslev nær midten af september på vej til Glückstadt. Opholdet dér varede til slutningen af december, inden hoffet samledes i Haderslev til det egentlige »vinterlager« på Haderslevhus, der dog for kongens vedkommende blev afbrudt af flere rejser; han måtte således til Snoghøj for at besigtige stedet, hvor Jyllands By skulle anlægges, senere til Rendsborg, til Glückstadt og til hovedstadsområdet, så han den vinter næppe fik mange dage med hoffet på Haderslevhus.²¹² Sit Tyske Kancelli har han dog tydeligvis haft hos sig under vinteropholdet; ved dets slut udstedtes der pas for »vnserer gesamten in Haderbleben liegenden Deutschen Canzlei« derfra til København med ret til at rekvirere det nødvendige antal vogne og heste.²¹³ Også Danske Kancellis personale finder vi omtalt i disse vintre; omkring 9. april 1638 var Danske Kancellis øverstesekretær Iver Vind på rejse til Haderslev og Flensborg antagelig for at træffe kongen. Og 10. april lod kansler Christen Friis i København udfærdige vognpas til Haderslev for kancellisekretærene Otte Brockenhuus og Erik Kaas; Brockenhuus fik allerede 14. april kgl. returvognpas fra Haderslev til København, antagelig vidnesbyrd om kancelliets bestræbelser for at holde nødvendig kontakt med den meget mobile monark. Både Danske og Tyske Kancellis fortsatte eksistens på Haderslevhus bevidnes i øvrigt af adskillige udgifter til deres lokaler og inventar i dets 1638/39-regnskab. Også 1639/40 omtales kancellierne, især det danske i udgiftsregnskabet; Ko: Ma:s og slottets snedker fik således betaling for både borde og bænke, et nyt »Cantor«

212. Danske Samlinger bd. 5 (Kbh., 1869-70) s. 73-78.

213. RA. Regeringskanc. i Glückstadt. XVIII »Regierungssachen« nr. 2 undernr. 6, konc. til pas, Glückstadt 27. marts 1639.

og et nyt stort bogskab. Øverste sekretær Iver Vind²¹⁴ og sekretærene Erik Kaas og Otte Brockenhuus nævnes på ny, og et »Cantzelie Bud« har på et kgl. generalpas fået betalt vogne ved mange lejligheder. Også den tyske kansler Ditlev Reventlow ses at have været til stede i hvert fald omkring januar 1640. Statholderen i København Corfitz Ulfeldt måtte også gentagne gange sørge for forsendelse af pengeforstærkninger til kongen både i Glückstadt og i Haderslev.²¹⁵

Selv om kongen åbenbart satte stor pris på Haderslev og på det efter tidens forhold store, ret nye og gode slot dér, blev også andre kgl. slotte lejlighedsvis stukket imellem. Vinteren 1636-37 blev således tilbragt på *Antvorskov*. Det gamle johanniterkloster, som efter Reformationen var blevet en del af kronens gods, blev 1580 gjort til et kgl. regnskabslen, og Frederik 2 havde i sine sidste år ladet bygningerne ombygge og indrette til et kgl. slot. Selv havde han allerede brugt det til længere ophold, så det var sikkert velegnet til hoffets vinterkvarter og også udstyret med de fornødne lokaler og indretninger til kancelliernes arbejde.²¹⁶ I et inventar fra 1589 anføres udtrykkelig, at der foruden kamre til kansler, rentemester og Henrik Ramel baade »Paa thett Danske Candzelie« og »Vdi thett thydsche Canntzellie« var møblering af borde, bænke, slagbænke, skamler, kakkellovne m.m., åbenbart så kancelliarbejde umiddelbart kunne iværksættes dér. I inventarer fra 1630 og 1631 nævnes både kanslerens kammer og hans senge-

214. Øverstesekretæren måtte nok også lejlighedsvis tage sig af andre kgl. forretninger end kancelliets. Kongen noterer således i sin skrivekalender for 1639, at 17. december i Haderslev: »Leffuerede ieg Iffuer uynd til att købe Øxen for til att stalle paa dalum 1820 dl.« (Danske Samlinger bd. 5 s. 87).

215. RA. Haderslev amtsrsgsk. 1638/39 og 1639/40 generelt og specielt udgift 1638/39 nr. 34, 37-38, 40, 52-53, 58-59, 169, 194, 199-200, 231, 236-237; udgift 1639/40 nr. 31, 42, 97, 104, 114-134, 201, 208, 210, 212, 215, 256, 270 (supplikation 7. jan. 1640 påtegnet af D. Reventlow), 310, 314-315; Danske Samlinger bd. 5 s. 73ff. Om den kgl. rejsestation Bolderslev friggård se Hugo Mattiesen: *Hærvejen* (2. udg., 1934) s. 118-20, 148-49; Trap Danmark 5. udg. bd. X,3 (1967) s. 913; H.V. Gregersen: *Toldsted ved Hærvejen* (Haderslev, 1978) s. 40-41, 75-77, 214-15. – Et orig. kongebrev til hertug August af Braunschweig-Lüneburg dat. Haderslev 6. marts 1640 med Chr. 4s egenh. sluthilsen og underskrift samt sekret til brevlukke, men ikke afsendt og ændret til koncept dat. Flensborg 26. april 1640 findes i TKUA. Alm. del 1. 105.

216. J.P. Trap: Danmark 4. udg. bd. 3 (Kbh., 1921) s. 163-64, 5. udg. bd. III,3 (Kbh., 1954) s. 811-12.

kammer, sekretærens, utvivlsomt øverste sekretærens, kammer og sekretærens drengeskammer, det danske kancelli, det tyske kancelli og sengekammeret derhos, alt med møblering og åbenbart klart til brug. Stort set det samme billede fås af inventariseringen ved lensmandsskifte i 1656. Så Antvorskov synes fra Frederik 2s slotsindretning og gennem Christian 4s regeringstid konstant at have været parat til at modtage arbejdende kgl. kancellier.²¹⁷

»Wiintherleiiierid« på Antvorskov 1636-37 begyndte kongen at forberede allerede med et brev til rentemestrene 5. juli 1636. Bygningerne var åbenbart ikke helt vinteregne, så der skulle sørges for kakkelovne og andet nødvendigt.²¹⁸ Denne ordre kunne vel tyde på, at majestæten ved sine jævnlige gennemrejsebesøg²¹⁹ på slottet havde mærket en vinterkulde, han ville have gjort noget ved. Men lensadministrationen fandt nok anledning til at ordne adskillig andet for at gøre hoffets vinterophold behageligt. Lenets regnskab for 1636/37 bærer tydeligt præg af de mange arbejder, der i den anledning blev sat i gang. Der blev indrettet og forbedret, ikke mindst af snedkeren, til hele den kgl. familie iberegnet prinsen, hertug Frederik, grev Valdemar, »frøcherne«, altså kongens døtre med Kirsten Munk, og deres lærere, hertug Hans (af Glücksburg) og Hans Ulrik Gyldenløve, samt Vibeke, der endog noteres for en ny syramme, foruden at hendes pigers kammers fik en overhaling. Men også den kgl. forvaltning i både snævrere og bredere forstand blev der sørget for. Kammerskriver og køkken-skriver m. fl. var betænkt med egne kamre og »cantorer« deri. De mange hoffolk og tjenende ånder, lige fra hofmarskallen, der var kongens søn Christian Ulrik Gyldenløve, og nedefter, fik ligeså deres. Nye brevskebe med hylder, borde med skuffer, senge o.s.v. optræder ustandselig. Og endelig var der kancellibehovene, hvor »Candtzjeljet« og især »det Tydsche Candtzelj« adskillige steder noteres for navnlig snedkerarbejder. Snedkeren havde bl.a. »affdeelt et Cantor paa det Tydsche Candtzelj til Candtzeleren med

217. RA. Lensregnskaber. Antvorskov klostres len. d. Kvittansiarum bilag 1589-1656.

218. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 50-51.

219. Eksempelvis havde »Kong Ma: sampt den Wirttenbergische herre, Fru Wiwiche og andre Hans May: Medfølge, Herremend folch och tener« i perioden 24. maj til 1. sept. 1636 »paa 5 Underschetlige tider« haft fortæring på Antvorskov, for hvilket hofmarskallen C.U. Guldenleu kvitterede (Lenets udgiftsrgsk. 1636/37 nr. 95).

en schiffe och hyller wdj«; »kansleren« fik altså et bord at sidde ved i sit eget aflukke og hylder til sine sager. Desværre siges det ikke udtrykkelig, hvem denne kansler var, men da arbejdet anføres under Tyske Kancelli, var det nok den tyske kansler. Tømmerregnskabet omtaler hele 12 lange borde i kancellierne.

Majestætens særlige bekymring for ovnvarmen blev der nok også taget skyldigt hensyn til; der blev betalt 151½ daler 42 β til »Christopher potmager i Slagelbe for hand haffuer omsat och opsat kacheloffne wdj adtschillige gemacher paa Slottet imod Hoffleggerens Ankomst«. Afregningen omtaler omsætning af kakkellovne i både det danske og det tyske kancelli.²²⁰ Også kleinsmedens og glarmesterens regninger noterer arbejder til både »Candtzelj« og »det Tydsche Candtzelj«. Glarmesterens nævner endvidere arbejde »paa den Tydsche Candzellers Cammer«.²²¹ Dertil kom, at der blev udlånt 10 jernkakkellovne fra København, som blev opsat i adskillige gemakker og kamre.²²²

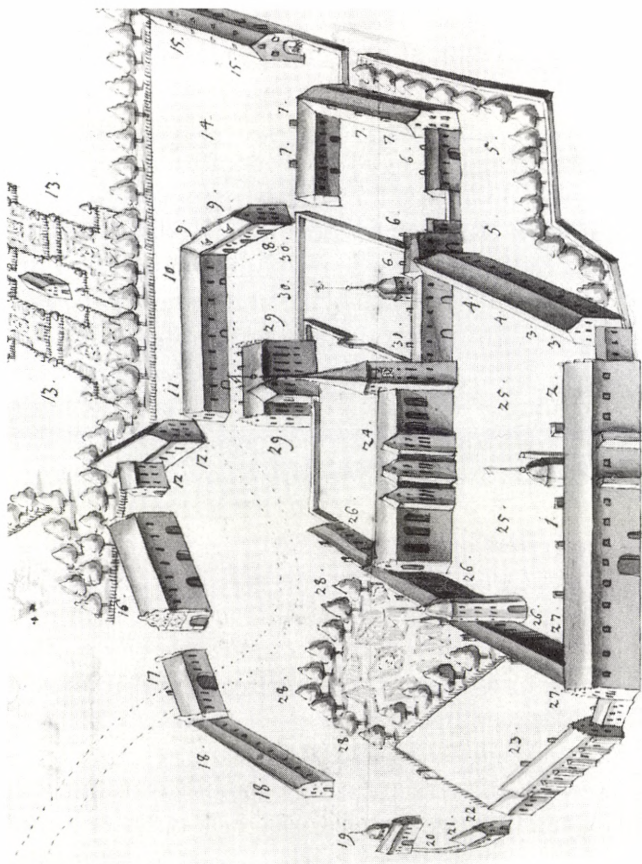
Hoffet fyldte åbenbart godt op i det dog ganske store slot, så der ingen plads var til overs dér til nødvendige arbejder som lysestøbning, »formedelst Alle werelβer paa Slotted war betagen at ingen pladtz oppe wor dem at støbe siden hoffleggerit Ankom«.²²³ Netop forbruget af lys giver ligesom på Haderslevhus i 1637-38 mulighed for nøjere at følge de enkelte dele af hoffet, bl.a. kancellernes tilstedeværelse og virke. Lysregnskabet giver ligesom det fra Haderslevhus uge for uge under hoflageret oplysning om,

220. Om tidens potteovne og potmagere se Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. 5. udgave (1929-31) bd. 1, 2. bog s. 135-38.

221. RA. Rev. rgskr. Lensregnskaber. Antvorskov klostres len, rgsk. for 1636/37, især udgiftsposter 26 (Snedichere), 28 (Thømmermend), 29 (Murmestere) og udgiftspost med bilag G (Potmagere), H (Kleinsmede), I (Glarmestre), P (Tømmerregister), nr. 51, 57, 69 (Adskilligt). – Hoffets ophold synes at have været fra 14. nov. 1636 til 18. april 1637 (smst. Udgiftsbilag nr. 94, hofkøkkenskriver Niels Søffrenssens kvittering 2. maj 1637. Jf. nr. 128). Hoffet synes dog at være ankommet lidt efter lidt, idet en fortrop, der kom efterhånden fra 10. til 23. nov. 1636, blev forplejet på lenets regning, indtil »aff Kong Ma: Kiøchen eller Kielder bleff Spist«, altså over den kgl. køkkenskrivers og vinskæns regnskaber (smst. Udgiftspost og -bilag nr. 97). På lignende vis blev »de 3 Frøcherner, deres hoffmesterinde, præceptor piger och folch« åbenbart hængende fra 16. til 24. april, inden de kom af sted, og måtte have diverse spisevarer fra lenet med på rejsen (smst. nr. 98, jf. også nr. 128).

222. Smst. »Wdkommen vdi Adtschillige Maader«.

223. Smst. Udgift nr. 102.

ANVORSON.

1. Sidskytelse paa Skellet fra Chapelen.

2. Capellstedt.

3. Ridderstalle.

4. Kongens Smaafier.

5. Drømningens Sløve.

6. Drømningens Kammer.

7. Ridskytelses Kammer.

8. Stuegangen til Staldene.

9. Høi Stald.

10. Fode, Stalden.

11. Brygger, Stalden.

12. Smar-pens.

13. Kongens Sløve.

14. Rids-banen.

15. Rids-huset.

16. Løden.

17. Ridders Port.

18. Nøi Stalden.

19. Smadkøst.

20. Maa-vædterne.

21. Smadkøst.

22. Skifte, mølle.

23. Bryggerst.

24. Kirken.

25. Borgeskaarer.

26. og Gulls Bemaerker.

27. Porten ind til Bryggerst.

28. Brede-Løven.

29. Amtmandens Gæstestue.

30. Sports-bancken.

31. Løngangen.

Figur 7. Udsnit af prospekt af Antvorskov slot i Resens Danske Atlas.

Om dette prospekt gælder det samme som bemærket ved prospektet af Skanderborg slot (figur 5 s. 80). Nummerfortegnelsen over de forskellige hoveddeles placering viser, at kancelliet lå i nabofløjjen lige op til fløjjen med de kgl. gemakker.

(Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Håndskriftsamlingen. Uldall 186 fol. bd. 2 s. 232-33).

hvor mange og hvilken kvalitet af tællelys der blev leveret til hvert gemak, kammer eller arbejdsplads. Også her finder vi naturligvis kongen på en suveræn førsteplads, med »frøcherne« på andenpladsen og »Wiuche« på en mere beskedne plads længere nede i rækken, men dog med nogle få lys også til hendes kusk, så hun åbenbart hele tiden var rejseklar. Både det danske og det tyske kancelli anføres konstant, som regel med noget flere lys til det danske end til det tyske. Det danske kancelli synes også at have haft rigeligt at se til, så det i en lang periode havde en ekstra skrivestue på rådhuset i Slagelse, der fik en ekstraordinær tildeling af lys »at schriffue wed«. En uge ind i januar og de første dage af februar 1637 gjorde kongen en rejse til København og det østensundske.²²⁴ Lysleverancerne til hans gemak fortsætter dog i noget formindsket omfang. Vibeke og hendes kusk forsvinder derimod helt, så hun har antagelig fulgt kongen. Det gjaldt imidlertid ikke som på Christianspriseturen i 1638²²⁵ kancellierne, for de fik deres sædvanlige lystildelinger, i begyndelsen også den ekstraordinære til det danske kancellis filial i Slagelse. Det må antages, at de har haft nok at gøre med deres igangværende forretninger eller forberedelserne af kommende arbejder, og at kongen i København har haft så store tilbageværende dele af kancellierne, at han uden afbræk har kunnet få foretaget de nødvendige kancelliekspeditioner og også har kunnet medtage det kancellipersonale på sin rejse over Sundet, som behøvedes til de ekspeditioner, der vitterlig foretoges dér, og som for det danske kancellis vedkommende alle henhørte til det skånske forretningsområde. Fra 6. februar er

224. Kanc. Brevb. 1637-39 s. 5-14.

225. Jf. her s. 84.

kongebrevene atter dateret fra Antvorskov.²²⁶ I den uge, der endte 4. februar, ser vi da også, at der blev leveret lys til »Dravanteren paa Wagt 2 Afftener imod Kng: Ma: Ankomst her«, og fra 5. februar er der på ny leveret fuld ration af lys til kongens gemak og sædvanlig ration til Vibeke og hendes kusk. I begyndelsen af marts aflagde kongen igen et besøg i København, men kun en ugestid. Igen var hans lysration nedskåret, men ikke Vibekes, der åbenbart denne gang ikke ledsagede ham på den meget korte tur.²²⁷ Omkring 13. marts forsvinder kongen helt, Vibeke ligeså, og begge kancellier synes også at have afsluttet deres arbejde på Antvorskov, da de ikke længere figurerer i lysregnskabet.²²⁸

Flensborghus synes kun at haft sjældnere og ikke så langvarige ophold af kongen og hans følge. I 1630'erne synes hans længste ophold dér at have været i november og december 1634 inden det egentlige vinterophold med hoffet på Koldinghus fra kort før jul 1634 til de første dage af april 1635.²²⁹ Flensborghus var nok et stort og vigtigt slot, men også gammelt og antagelig ret ubekvent til længere ophold med hele hoffet, hvilket måske kan forklare tilbageholdenheden og det nyere og nok behageligere Haderslevhus' større tiltrækningskraft. Allerede et inventarium fra 1571 opregner imidlertid møblementet »In der Olden Cantzelej«, og slotsinventarer, der dækker også Christian 4s senere tid, viser, at der da ikke alene var indrettet et »Fraw Wiben Kammer«, men også fandtes både et »Kammer Cantzeley« og et »große Cantzeley« med borde, lænestole og en jernkakkellov, hvilket nok hur-

226. Kanc. Brevb. 1637-39 s. 9, 11-14.

227. Også under dette korte besøg i København udstedtes tyske kongebreve, således en kort forholdsordre til sekretær H.L. Clain i Wien, bevaret i original blandt hans forhandlingsakter i RA. Regeringskanc. i Glückstadt III »Friedensverhandlungen ...« 8 Nr. 1 Conv. I undernr. 110, dat. Kbh. 6. marts 1637.

228. RA. Lensregnskaber, Antvorskov 1636/37, »Liuß Wdleffuerit paa Andtworschouff Slott till Kong: Ma: Hofffolch och Thienner fra 23 Nouembr: 1636. Och till den 24 Aprilis Anno 1637«; efter modtagernes rang fordeltes der hhv. herre- og svendelys, åbenbart af forskellig kvalitet eller størrelse; om herrellys og forskellige kategorier af lys se i øvrigt *Egenh. Breve* bd. 4 s. 81 med note 3 og C.L. Løvenskiold: *Bidrag til Oplysning om Forhold ved det danske Hof under Kjøbenhavns Beleiring 1658-1660* (Hist. Tidsskr. 4. rk. bd. 5) s. 405-06, jf. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden* (1929-31) bd. 2, 6. bog s. 5; Kanc. Brevb. 1637-39 s. 79-81 viser, at kongen rejste til Fyn og Flensborg og i hvert fald 14. april var i København.

229. Kanc. Brevb. 1633-34 s. 813-24, 1635-36 s. 1-116; *Egenh. Breve* bd. 3 s. 297-359.

tigt efter behov kunne suppleres med bænke og stole.²³⁰ Jævnlig udvidedes og forbedredes inventaret i kancelliet; i 1640/41 fik en snedker således betaling for at lave en lukket seng »in der Cantzeley«. Der nævnes også et skab i kancelliet og adskillige stole og bænke samt »2 Contor«, hvoraf nogle meget vel kan have været beregnet til samme sted.²³¹ Endnu i 1646 arbejdede en glarmester »Jn der Kantzeley«,²³² men da gjaldt det måske mest om at gøre slottet klar til at modtage den på ny fra stifterne Bremen og Verden fordrevne ærkebiskop, hertug Frederik, der 1646 tog ophold dér og i 1647 blev udnævnt til statholder i hertugdømmerne.²³³ Han medbragte fra Bremen stift sin egen kansler og kancelli, som utvivlsomt også skulle indlogeres på slottet, og som senere blev et egentligt fast regeringskancelli for hertugdømmerne. Efter Frederiks tronbestigelse i 1648 fik det nye regeringskancelli fra 1649 fast sæde i Glückstadt, hvor der nu nok var god plads på Glücksburg, eftersom Frederik 3 slet ikke havde arvet faderens rejsetrang og tilbøjelighed til at opholde sig i elbfæstningen.²³⁴

Når Flensborghus kun synes sparsomt benyttet til større og længere kgl. indkvarteringer i 1630'erne, kan det også skyldes, at kongen havde igangsat betydelige reparations- og bygningsarbejder på slottet,²³⁵ der 1630'erne igennem kan have umuliggjort vinter-

230. RA. Slesvigske amtsregnskaber. Kgl. del. Flensborghus Kvittansiarums bilag og inventarer 1571-1649, inventarer 1571 og 11. maj 1649. Jf. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 1. maj 1616 med bilag »Inventarium alles Hausgerathes«; smst., amtmand Otto V. Qualen til kgl. kammersekretær Ernst Werckman 16. april 1618. – Om Flensborghus (Duborg) og dets bygningshistorie i almindelighed se Richard Haupt: *Das königliche Schloß zu Flensburg* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 35 (Kiel, 1905) s. 56-75).

231. RA. Flensborg amtsrgsk. 1640/41, udgiftsbilag nr. 78, 127, 142, 143.

232. Smst. 1646/47, udgiftsbilag nr. 39.

233. Da. Biogr. Leks. 3. udg. bd. 4 (Kbh., 1980) s. 531-32 (Svend Ellehøj); *Egenh. Breve* bd. 6 s. 154-55 note 2, 187-88 note 7; RA. TKIA A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg amt Cai Ahlefeldt 1630-53, 7. juni, 11. juli 1647.

234. A.D. Jørgensen: *De danske Rigsarkivers Historie* s. 36-37; Hermann Schmidt: *Die Glückstädter Regierungs- und Justizkanzlei* s. 304-09; Hermann Vollstedt: *Das Holsteinische Obergericht in Glückstadt* (Steinburger Jahrbuch 1975 s.8-13) s.8; jf. her s. 153-54.

235. RA. Flensborg amts rgskr. 1634-36, rgskr. 1634/35 har et større afsnit (udgiftsposter nr. 57-142) »Ausgaben so wegen des Neuwen gebeüwtes aus dieses Jahres hebungen bezahlett«, og f.eks. regnskabet for 1640/41 opregner endnu i udgiftsnr. 14-147 »Ausgaben zue dem Neuen gebeüwte auffm Schloße so auff Ihr: Maytt: gnedigster verordnungh vnd bevelch verfertiget wirt.«; RA.

lager, selv om kongen nok i kortere tid og med mindre følge kunne være på slottet og have dele af sine kancellier arbejdende dér, hvad de jævnlige fra Flensborg daterede kongebreve bekræfter, at de faktisk gjorde.²³⁶ Under kongens ophold dér i slutningen af 1634 ser vi da også Danske Kancellis øverstesekretær Iver Vind på besøg og 9. december kvittere for vogntransport til Haderslev. Kansler Christen Friis udfærdigede 10. december fra Kragerup vognpas for sin tjener, der skulle til kongen med breve. Helt beskedent kan følget i Flensborg nok heller ikke have været, siden den kgl. køkkenskrivers tjener i januar 1635 skulle bruge to rustvogne og fem postvogne til at afhente den proviant, som var blevet til overs fra det kgl. besøg på slottet, og som nok skulle videre til hoffet på Koldinghus. Og i februar bidrog Flensborg amt igen til hoflagerets trivsel, idet der i tre omgange via amtsskriveren i Flensborg mod betaling sendtes leverancer af lam til den kgl. køkkenskriver Niels Sørensen på Koldinghus.²³⁷ Også efter den ulykkelige krig 1643-45 opholdt kongen sig allerede fra slutningen af november 1645 til midten af februar 1646 i Flensborg, men denne gang efter svenskernes voldsomme hærgninger i hertugdømmerne måske uden uden hele hoffet eller større følge. De nedslående forhold lyser klart ud af et brev fra ham til kansler Sehested, hvor det bl.a. hedder: »Landit her y førstendommen Er wlige mere forderffuit End Iudtland eller skane, Ty ded kan Ieg med all sandhed

---

TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, bevilling til murmester for kontraktoverskridelse 24. april 1634; RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 23. juni, 28. sept. 1632. Der synes også i en årrække at være foretaget store arbejder med oplægning af et skifertag. (RA. TKIA A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg amt Cai Ahlefeldt 1630-52, 17. april 1642). – Allerede i 1618 rejste amtmanden Otto v. Qualen sag om nødvendige større reparationsarbejder på Flensborghus, se RA. TKIA A 93. Indkomne breve, v. Qualens skr. 30. maj 1618 m. tilh. akter; jf. smst. A 32, 20. dec. 1623.

236. Smst. rgsk. 1634/35 indeholder også et udgiftsafsnit nr. 13-34 for de umiddelbart nødvendige arbejder forårsaget af kongens ophold, der åbenbart hang sammen med en samling af hertugdømmernes øverste domstol: »Geldt Ausgabem von Vnterhaltung des Hausses Flensburg auch allerhandt reparierung wegen des Königl. Maytt: ankunfft auffs Landtgericht wie auch des Princessinnen Durchzugh«; Kanc. Brevb. 1633-34 s. 813-16.

237. RA. Flensborg amtsregnskab 1634/35, udgiftspost og -bilag nr. 241 (Iver Vind), do. nr. 250 (Chr. Friis), do. nr. 283 (proviant), do. nr. 291 (lam); Vibeke Kruse var som sædvanlig med og kvitterede 10. dec. for vogn fra Flensborg til Rendsborg (do. nr. 243).

syge, at aldenstund ieg haffuer uerrit heer, da haffuer ieg indted siiet Et par høns, Endten Steget eller Søen, pa myt bord. En koe haffuer ieg til køckenit, som H: Phiilig(!) aff glyckxborg haffuer landt wybecke.«²³⁸ Hans trofaste Vibeke Kruse var altså hos ham, men også kancellierne må have været repræsenteret, eftersom der udstedtes adskillige kongebreve fra Flensborg under hans ophold dér.²³⁹ Også øverstesekretær Otte Krag var i Flensborg hos kongen i hvert fald en del af tiden. Et brev fra ham til kancellitjener Christen Poulsen i København 7. februar 1646 giver interessante oplysninger om den for brevekspeditionerne nødvendige forbindelse med hovedstaden. Nogle breve til udlandet fremsendes til forsegling og viderebefordring. Andre skal leveres til kansleren, nogle forsynes med adresser, som også skal meddeles Krag, så han kan lade dem indføre på kopierne, hvormed vel skal forstås koncepterne, nogle erklæringer tilbagesendes – og til sidst var der heldigvis også blevet tid til et par breve til hans kone og hans »dreng« Hans.²⁴⁰ Tilsvarende har Tyske Kancelli været arbejdsdygtigt til stede, og kansler Reventlows nærværelse ses bl.a. af hans notater på adskillige indkomne breve og memorialer om kongens resolutioner og andet.²⁴¹

Også de *andre slotte*, der tjente kongen til længerevarende ophold, har utvivlsomt rummet det nødvendige til at dække et rejsekancellis fornødenheder.

Disse spredte iagttagelser af kongens og hans hofs lange vinterophold på forskellige kgl. slotte langt fra København eller Frederiksborg og de stadige omtaler i lensregskaberne af kancelliernes indkvartering og virke i vinterkvartererne i lokaler, der i forvejen

238. Den 20. november 1645 skrev kongen fra Haderslev til amtmænd i Flensborg, at han fra onsdag 26. nov. agtede en tidlang at opholde sig på Flensborghus, og bad ham ufortøvet udbedre gemakker og stalde i nødvendigt omfang og fremskaffe hø og strå, brænde, høns og gæs, om nødvendigt ved indkøb i de hertugelige amter. Orig. tysk kgl. missive i: RA. Flensborg amtsregnskab [1644]1646/47, udgiftsbilag nr. 21; *Egenh. Breve* bd. 6 s. 127, 5. jan. 1646, jf. bd. 8 s. 372, 375, 377-79; jf. Birket Smith: *Leonora Christina* s. 133; RA. Reg.kanc. i Glückstadt. III »Friedensverhandlungen ...« Nr. 1. Kleins forhandlingsakter Conv. II undernr. 423, Clain til grev Melander 6. okt. 1645.

239. Kanc. Brevb. 1644-45 s. 527-42, 1646 s. 15-39.

240. RA. Da. Kanc. B 158 (IV); nogle af de i Krag's brev omtalte ekspeditioner findes i Kanc. Brevb. 1646 s. 31-36, 4.-7. febr. 1646.

241. RA. TKIA A 93. Indkomne breve 1641-49.

fandtés dér netop til dette formål, viser vist tilstrækkeligt, at der endnu på denne tid i høj grad arbejdedes med slotskancellier på de steder, hvor kongen valgte at slå sig ned, og at kancellierne ikke var bundet fastere til København, end at i hvert fald dele af dem fulgte med kongen på hans rejser.²⁴²

Derimod er det ikke her muligt at gøre systematisk rede for, hvilke personer af kancellipersonalet der i almindelighed eller i de enkelte tilfælde fulgte med kongen under hans længere ophold uden for København og Frederiksborg. Det gælder begge kancelliafdelinger, men det er her især Tyske Kancelli, der påkalder sig interessen. Kun lejlighedsvis og tilfældigt omtales det, hvem der fyldte pladserne ud.

Et sådant tilfælde støder vi på under vinteropholdet på Antvorskov 1636-37. På den tid var kongens sædvanlige tyske rejse- eller håndsekretær Philip Julius Borneman endnu udlånt til hertug Frederik som hjælp under hans forsøg på at genvinde stillingen som ærkebisp i stiftet Bremen, hvorfra Borneman først vendte tilbage i foråret 1637.²⁴³ Som led i kongens meget aktive politik over for Kejseren både som fredsmægler i den tyske religionskrig og i de særlige stridigheder med Hamborg især om Elbtolden var en anden af de faste tyske sekretærer Hans Lönhard Clain i eftersommeren 1636 blevet sendt på diplomatisk mission til kurfyrstedagen i Regensburg og til kejserhoffet i Wien.²⁴⁴

Det gav naturligt nok anledning til brevveksling mellem Clain og Fr. Günther som førstemand i Tyske Kancelli. Med datoen 13. december 1636 sendte Günther et længere brev til Clain, hvoraf den første halvdel er på fransk, den sidste på tysk. Han meddeler bl.a., at hoffet for øjeblikket er på Antvorskov, hvor han også selv opholder sig på ferie i nogle uger, og hvor han antagelig har skrevet den franske del noget tidligere end den tyske, der slutter med datoen og dateringssted København. Clains tidligere indberetninger har han sendt til kongen på Antvorskov med ekspresbud, og denne venter utålmodigt på nye breve fra ham. Reventlow, altså den tyske kansler, er endnu i Holsten, men ventes til hoffet med

242. Dette har utvivlsomt også været tilfældet i ældre tid og i Christian 4s yngre år, se således H.F. Rørdam (udg.): *Sivert Grubbes Dagbog*. Da. Mag. 4. rk. bd. 2 s. 385-86.

243. Jf. s. 111-12.

244. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 29ff.

det første. Det må her huskes, at kongen havde opholdt sig i Glückstadt i flere omgange i sommeren og høsten 1636 og ført udenrigspolitiske forhandlinger til flere sider, der bl.a. havde resulteret i udsendelsen af Clain, og hvori Reventlow nok også havde medvirket. Günther kunne nu videre meddele Clain: »Mess. Augustus et Christianus sont aupres de Sa M^{te} ayant l'honneur de représenter le Corps entier de nostre College.« De to tyske sekretærer Augustus Voigt og Christian Weiner var således udstationeret til kongens tjeneste på Antvorskov og havde efter Günthers fremstilling den ære at repræsentere hele Tyske Kancellis kollegium under hoffets vinterlager dér. Sekretæren Gerlach Rancke var efter hans oplysninger sendt til Holsten for at bistå ved den kvartalsret, som dér var indkaldt af hertugen af Slesvig-Holsten, altså Gottorp-hertugen. Günther har øjensynlig senere sluttet sig til de på Antvorskov tjenstgørende tyske sekretærer; en kgl. skrivelse til Clain fra februar 1637 er nemlig paraferet af ham. Også kansler Reventlow har åbenbart sluttet sig til kongen og det vinterlejrrede hof; flere breve fra ham i disse måneder til Clain er nemlig dateret fra Slagelse eller Antvorskov; endnu et af 24. marts 1637 viser, at han da var vendt tilbage til Glückstadt, men en måned senere skrev han til Clain fra København; altså en temmelig omfarende kansler, der åbenbart da mest er fulgt i kongens fodspor. I praksis synes Tyske Kancelli i København således på denne tid nærmest at have ligget stille og at have virket som opsamlings- og gennemgangsled for stof til kongen og hans kancelliadministration på Antvorskov. Fra sin post i København kunne Günther således meddele Clain forskellige oplysninger og betragtninger, der kunne være ham til nytte i hans hverv.²⁴⁵

Forvaltningsapparatet var altså tydeligvis til stede også ved kongens ophold i sine provinser. Det var det selvsagt, fordi der var behov for det. Og det blev utvivlsomt i høj grad brugt. Den dansk-

245 RA. Regeringskancelliet i Glückstadt. III. »Friedensverhandlungen, Negotiationen, Alliancen etc.« 8. Nr. 1. J.L. Kleins forhandlingsakter, Conv. I undernr. 67, Fr. Günther til Clain, Kbh. 13. dec. 1636; om Günther ved sit ophold hos hoffet har logeret på Antvorskov slot eller i Slagelse, synes efter hans ordvalg: »Je me tiens en ceste ville...« uvist; jf. undernr. 119, Günther til Clain Kbh. 8. marts 1637; smst. undernr. 73, 84, [10]6, Chr. 4 til Clain, Antvorskov 22. dec. 1636 og 6. jan. 1637 med Chr. Weiners paraf, Antvorskov 24. febr. 1637 med Ranckes paraf; smst. undernr. 72, 85, 95, 108, 116 D. Reventlow til

sprogede brevstrøm fortsatte ved Danske Kancellis virksomhed.²⁴⁶ Den tysk- og romansksprogede ligeså ved Tyske Kancellis. Og bag disse brevstrømme udspillede en livlig politisk aktivitet, der nok ofte kunne holde kongen travlt beskæftiget i hans vinterhi og tillige implicerede rigsråd, kanslere, ledende sekretærer, diplomater og andre kgl. rådgivere eller hjælpere. Vidnesbyrden herom er talrige. Møder af rigsrådet eller dele af det hos kongen på hans vinterslotte eller på naboslotte til disse var ret almindelige. Under vinterlageret på Skanderborg i 1633-34 var rigsrådet eller dele af det således i aktivitet på stedet både i skatte- og lånesager og i kongens løbende strid med Hamborg om Elb-herredømmet.²⁴⁷ Elbstriden med Hamborg var dog ikke ene om at repræsentere de udenrigspolitiske problemer under vinterlageret på Skanderborg. Den nederlandske resident havde en række udestående sager, som han åbenbart ikke ville lade ligge vinteren igennem. Han indleverede i hvert fald en 24. januar 1634 i Skanderborg dateret memorial med adskillige bilag om en række forhold til kgl. majestæt.²⁴⁸ I 1634-35 var der under kongens vinterophold på Koldinghus forhandlinger med den svenske råd og gesandt Johan Skytte og delvis rigsrådsmøde dér i februar.²⁴⁹ Løbende udgik der også fra Koldinghus kongebreve til mindre antal af rigsråder med ordrer til dem om at tage sig af forskellige aktuelle sager.²⁵⁰ Dette billede ændredes ikke meget i disse år. I 1638 var der herredag i Kolding ved slutningen af kongens vinterophold på Haderslevhus og rigsrådsmøde i december ved den nye vinters begyndelse med omfattende korrespondance med kongen i Haderslev om hans rigers og landes politiske hovedproblemer, og kommissioner pålag-

---

Clain, Antvorskov 22. dec. 1636, Slagelse 7. jan. 1636 [ant. = 1637], Slagelse 25. jan. 1637, Antvorskov 2. marts 1637, Glückstadt 24. marts 1637, København 25. april 1637, jf. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 122-33.

246. Jf. Kancelliets Brevbøger; en mængde originale kgl. missiver både på dansk og tysk fra disse år til rentemestrene også fra kongens opholdsteder uden for København og Nordsjælland findes bevaret (RA. Da. Kanc. Rtk. B 179, afskrifter i kopibøger B 178).

247. *Rigsr. og Stændermøder* bd. 2 s. 372f, bd. 3 s. 466, 487; jf. her s. 128-29.

248. RA. TKUA Nederlandene A II 10. Akter og dok. vedr. det polit. forh. til N. 1623-40, C. breve etc. 1632-40.

249. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 392f, bd. 3 s. 466; *Egenh. Breve* bd. 3 s. 331 note 1; Slange/Gram. *Chr. 4s Hist* s. 806-07, 810-11.

250. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 408f.

des forskellige råder.²⁵¹ Den sædvanlige forbindelse mellem kongen og rigsrådet synes således at være fortsat i nødvendigt omfang uanset hans langvarige provinsophold.

Det er også tydeligt, at kongen ikke har slækket på sin ledelse af den almene politik eller den løbende udenrigspolitik i disse perioder. Ud over tilstedeværelsen af nødvendigt ekspeditions personale i kancellierne ses det, at han jævnlig har haft sine mere overordnede hjælpere i disse anliggender hos sig. Det gjaldt de kgl. tyske lærde råder, den tyske kansler, Fr. Günther og andre, der også brugtes som udsendinge til fremmede steder som led i den i disse år så aktive kgl. udenrigspolitik.²⁵² De aktuelle sager til behandling dukker lejlighedsvis frem i akterne. I januar 1634 modtog kongen således på Skanderborg den nederlandske resident Carel van Cracauw i audiens og medgav ham en skriftlig resolution på hans forebringender.²⁵³ I januar 1636 pressede den nederlandske resident over for kongens kansler på for at modtage en udskudt resolution på Generalstaternes gesandters henvendelse året før. Lensmanden i Bergen var da på vej til kongen i Haderslev for at høres om sagen, og residenten kunne oplyse, at den tyske kansler Reventlow eller Tyske Kancelli havde gesandternes proposition.²⁵⁴

251. Smst. bd. 2 s. 459-60, 495-96, 509, bd. 3 s. 46; Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 95-98.

252. Den tyske kansler Ditlev Reventlow har åbenbart jævnlig været hos kongen også på winterslottene; eksempelvis skrev han som nævnt 22. dec. 1636 til den tyske sekretær H.L. Clain fra Antvorskov, 7. og 25. jan. 1637 fra Slagelse (se note 245). Samme Clain noterer i sin rejsejournal, at han 23. september 1636 i Rendsborg gennem Reventlow modtog kongens ordre til at gøre sig klar til at rejse til de tyske kurfyrsters kollegialdag i Regensburg (Kleins forhandlingsakter. I undernr. 102). Clain, som i disse år brugtes meget som udsendt diplomat, fik midt i december 1635 i Haderslev udstedt kgl. pas og instruks for en sendelse til den svenske rigskansler Axel Oxenstierna i Tyskland (smst. undernr. 10-11), 10.-11. febr. 1636 i Flensborg og Haderslev kreditiv, pas og med Clains egen hånd skreven instruks for sendelse til kurfyrsterne af Köln og Mainz (smst. undernr. 17-19, jf. C.s rejsejournal undernr. 35) og 15. dec. 1637 i Haderslev foruden pas kongens instruks for en sendelse til Oldenburg, Ostfriesland og Haag (Original med enkelte teksttilføjelser med Clains hånd smst. III, 8 Nr. 1 Conv. III undernr. 24, jf. smst. C.s rejsejournal begyndende fra Haderslev 17. dec. 1637).

253. RA. TKUA Alm. afd. 1. 88. Konc. t. Ausländ. Reg., 22. jan. 1634; Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 790, jf. også s. 806-07.

254. RA. TKUA Nederlandene A II 10, breve fra C. v. Cracauw, 31. jan. 1636.

Et par år senere rejste residenten åbenbart selv til vinterlageret i Haderslev for at forelægge en række nederlandske klagemål.²⁵⁵

Heller ikke undersåtternes direkte henvendelser med ansøgninger eller klager var han forskånet for i sit vinterhi. Systematisk følge disse forhold kan vi ikke, men lejlighedsvis fremgår de dog af andet kildemateriale. I 1636 klagede den nederlandske resident Carel van Cracauw således over, at den københavnske storborger Johan Ettersen havde været hos kongen i Haderslev og klaget over en retssag, som han var indblandet i ved en domstol i Holland; efter residentens fremstilling havde Ettersen givet en helt fejlagtig fremstilling heraf, der havde fået kongen til uden grund at lade udgå et skarpt brev til nederlandske myndigheder.²⁵⁶

---

255. Smst., C. v. Cracauw til Chr. 4, Haderslev 5. febr. 1639.

256. Smst., C. v. Cracauws breve etc. 1632-40, 31. jan. 1636.

Slotskancelliet på Glücksburg

Indretningen af et eget slotskancelli på Glücksburg slot i Glückstadt var altså ikke noget enestående, men synes tværtimod at have haft sine forgængere og måske forbilleder på en række andre slotte både i kongeriget og i hertugdømmerne. Forskellen til disse må da nærmest søges i, om det i delvis modsætning til disses ofte kun midlertidige eksistens ved kancellipersonales omrejsen i følge med kongen, har haft en mere selvstændig og varig eksistens, således at det om end måske i mindre omfang fungerede eller var til stede også i perioder, hvor kongen ikke opholdt sig i Glückstadt.

Tilvejebringelsen af kancellilokalerne på Glücksburg lader sig i hovedtræk fastlægge gennem de bevarede bygningsregnskaber fra omkring det tidspunkt, da de nye store kgl. byggerier var færdige til ibrugtagning.

I efteråret 1635 afsluttede guvernøren på kongens vegne og vel på initiativ af Willem van Steenwinkel en kontrakt med snedkeren Jacob Thode om forskelligt arbejde, han af kongens træmaterialer skulle udføre »nedenn wdj Ko: Ma: ny huß«, altså i underetagen, hvorimod de kgl. gemakker var indrettet i overetagen. Som det første af de opregnede arbejder anføres: »Wdj dett Thydsche Channdtzelij thuennde Chanthorer aff Pernelleuerch, med decke offuer. Eenn Bennck wdj huer. Skall haffue for Støcket – 5 Rigsdlr.« Ved kontorer skal her utvivlsomt forstås lukkede skrivestole af træpanel eller med datidens udtryk pernelleværk, hvor kancellisterne eller de professionelle skrivere uforstyrret kunne koncentrere sig om pennens arbejde. Desuden skulle han »wdj alle Kammerne« lave tolv »Skiffuer eller Borde«, ti sengesteder, fem lange bænke og 24 stole med rygstykker samt forskelligt, som ikke direkte lader sig forbinde med kancellibehov. Hvornår arbejdet er blevet færdigt, er ikke ganske klart, men han skulle efter kontrakten begynde det straks og have betaling, efterhånden som det skred frem. Det blev til udbetalinger i 1635, 1636 og 1637.²⁵⁷

---

257. RA. Milit. rgskr. Glückstadts Elbtold- og Bygningsrgskr. 1637/38, indførsel 399 og især bilag hertil. I sine kalenderoptegnelser for 1639 noterer kongen under 17. august i Glückstadt at have betalt 72 daler for et contor (Danske

Senere, da Regeringskancelliet havde fået faste lokaler på slottet, men det samtidig var gået ud af brug som hyppigt opholdssted for kongen, måtte der flere snedkerarbejder til for at begrænse skadevirkningerne af mere ubudne gæster. I 1656 fik amtsskrivere på Steinburg ordre til at lade fremstille nogle skabe, som akterne kunne indelukkes i, så de var sikrede mod rotter og mus, der ikke engang respekterede det kgl. slot.²⁵⁸

Med disse indretninger var der øjensynlig sørget for en fuldstændig lokale- og møbleringsordning for et kgl. kancelli i den nederste etage af slottet. Efter stedet og formålet måtte det selvsagt også først og fremmest blive indretninger til et tysk kancelli, dels med tysk som det hovedsprog, kancelliet måtte anvende, dels fordi det var placeret i kongens tyske hertugdømme og vel bl.a. skulle varetage kancelliforretninger i forhold til det og til hertugdømmet Slesvig og antagelig også være redskab for kongens tyske kansler Ditlev Reventlow i hans meget blandede både inden- og udenrigske gøremål. Samtidig kunne det naturligvis mere umiddelbart udføre kongens udenrigske kancelliforretninger på linje med det tyske kancelli i København, men da rigtignok uden den direkte overbestyrelse, som kongens kansler dér udøvede over for dette, og dermed også uden den indflydelse, som de andre rigsebedsmænd og rigsrådet derigennem besad. Som allerede set havde kongen dog normalt også en vis repræsentation fra Danske Kancelli hos sig i Glückstadt, i det mindste en rejsesekretær antagelig med skriverhjælp og undertiden besøg af selveste øverstesekretæren. Om deres lokaleplacering i Glücksburg er vi imidlertid ladt i stikken.

Samlinger bd. 5 s. 82). De særprægede lukkede panelkontorers skæbne er uvis, men tanken ledes måske hen på dem, når der i et inventar over kammerkrivernes kammer på Glücksburg senere anføres »2 Verschloßene bäncke« (RA. TKIA. A 170 II. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt, 1653, »Inventarium« 16. nov. 1653 fol. 4a). – Også på Antvorskov måtte snedkeren og kleinsmeden fremstille nye »contorer« til adskillige af gemakkerne og kamrene dér ved hoffets vinterlager 1636-37 (RA. Antvorskov lensrgsk. 1636/37, bilag 26 og H). Et nyt »Cantor« til Danske Kancelli på Haderslevhus anføres i udgiftsregnskabet derfra 1639/40 (RA. Haderslev amtsrgsk 1639/40, udgift nr. 310). I slotsinventaret for Flensborghus 1571 nævnes blandt møblerne »In der Olden Cantzelej« »1 geslatenn bannck« (smst. Flensborghus Kvittansiarums bilag og inventarer 1571-1649).

258. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 17. marts 1656.

Fra omkring årsskiftet 1638-39 findes dokumentation for tilstedeværelsen af et kancelli på Glücksburg, og det kan naturligvis meget vel have været dér allerede tidligere, uden at bevis herfor er fundet. Kleinsmeden Jürgen Holst udførte da en række arbejder på slottet, og i sin regning anfører han bl.a. at have lavet noget oppe i salen oven over kancelliet.²⁵⁹ Det viser på ny foruden kancelliets tilstedeværelse i slotsbygningen, at det var placeret i underetagen under den store dansesal, som fandtes i overetagens vestende eller vestfløj, mens de kgl. gemakker lå i samme etages østende. Om kancelliets indretning oplyser denne smederegning derimod ikke meget andet, end at der var et aflåseligt skab. Også en regning fra kunstmaleren Philip Scheideman fra 1639 omtaler kancelliet på Glücksburg og på en måde, der synes at bekræfte beliggenheden i underetagen, men ikke omhandler udsmykning af det.²⁶⁰

Kancelliet på Glücksburg blev antagelig liggende på dette sted i resten af Christian 4s levetid. Først da sønnen Frederik 3 flyttede sit større regeringskancelli for hertugdømmerne fra Flensborg til Glückstadt blev der snart brug for mere plads og en udvidelse af det til overetagen. I slutningen af 1653 blev der optaget et fuldstændigt inventar over indboet på slottet rum for rum. I det opregnes, hvad der fandtes »In der Alten Cantzley«, og længere fremme »Oben in der Neuwen Cantzley« og »Vnten in der Cantzley«. I det gamle kancelli, antagelig det oprindelige under Christian 4 indrettede, fandtes i 1653 syv »gewirckte Tapeten« vel gobeliner, et udtræks«taffel« af egetræ, et par åbenbart enklere borde og forskellige bordduge eller -tæpper og gardiner. »Vnten in der Cantzley«, hvor det ikke siges, om det er gammelt eller nyt, var der to jernovne, fem fyrretræsborde, et udtræks«taffel« af egetræ og 9 træstole.²⁶¹ Det må efter dette store møblement at dømme have været et lokale af betydelig størrelse.

259. RA. 571-194. Milit. rgskr. Glückstadts Elbtold- og Bygningspengeregnskaber 1638-40, regnskabet for 1639, indførsel og bilag 26. I regningsbilaget, der dækker arbejder fra 9. nov. 1638 til 1639, posteres bl.a.: »Noch 4 par Windt eisen oben auffm Sahl vber der Cantzeley« og videre: »In der Cantzeley ein par Windt eisen. – Noch ein Schap in der Cantzeley beschlagen mit 3 par hengen vnd 3 Schloße« og desuden: »In der Cantzeley ein Newen Schluß Klaer gemacht«.

260. Smst. 1639, bilag 112, husfogedens attestation dat. 23. nov. 1639.

261. RA. TKIA. A 170 II. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt by og fæstning, 1653, »Inventarium « for Glücksburg 16. nov. 1653 fol. 5b, 9b. – I 1651 nævnes, at bl. reparationsarbejder skal »der Vnterste bohdem in der Alten Cantz-

Kongen havde således efter midten af 1630'rne skaffet passende lokaler i selve sit nye slot i Glückstadt til sit tyske kancelli i det holstenske. Men allerede fra begyndelsen af den store udbygning af Elb-fæstningen fra omkring 1630 må han have haft oprettet en vel mindre, men dog brugbar kancelliforvaltning dér. Hvor og hvordan den har haft til huse er tvivlsomt. Det samme gælder som før nævnt om hans egen person og hans nærmeste hofstat. Antagelig har han fortsat logeret i det hus, han havde haft som sin residens inden Kejserkrigen²⁶² og også haft sine kancellister hos sig dér. Men der synes ikke fremdraget kilder, som udtrykkelig beretter herom. Der er derfor noget af et videnstomrum om kancellifunktionernes faktiske logementsforhold i godt og vel den første halvdel af 1630'rne. Tydeligt er det dog, at der har været ikke alene et behov for kancellihjælp i denne periode, men at dette også er blevet dækket.²⁶³

Som en udløber af både kancelliforretningerne og af flere af de mere rutinefaste arbejder især toldopkrævningen og de udbetalingskrævende bygningsarbejder og militære forpligtelser var det nok også ønskeligt eller ligefrem nødvendigt at have let adgang til at få udført bogtrykkopgaver. Det er i hvert fald tydeligt, at kongen ret snart efter at have taget fat på udbygningen af Glückstadt som hovedby i Holsten også satte kræfterne ind på at få skabt et eget bogtrykkeri i byen. Sidst på året 1632 udstedtes bestalling for Andreas Koch som kgl. bogtrykker i Glückstadt. Han skulle trykke alt det, der blev befalet ham, de mindste ting uden særskilt betaling, de større mod sædvanlig trykkerløn, og desuden have 100 rdl. om året og fri bolig samt frihed for byskatter, så længe han ikke brugte anden borgerlig næring end trykkeriet. I marts 1633 fik rentemestrene ordre til at udbetale ham det første års løn og sørge for med første skib at få hans gods bragt til Glückstadt.²⁶⁴ Til fælles brug for malerne og bogtrykkeren købte kongen et hus, som i begyndelsen af 1633 blev indrettet til formålet. Samtidig blev en

---

ley Verfertiget Nach seiden des Rheins« (Smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 31. dec. 1651).

262. Jf. s. 50-51 med noter 108-10.

263. Allerede fra 1629 havde kongen højt kvalificeret tysk kancellibistand hos sig i Glückstadt. Således skrev han i begyndelsen af december inden sin bortrejse derfra en ordreseddél til Fr. Günther om patenter, som skulle udfærdiges forinden, se *Egenh. Breve* bd. 2 s. 234-35.

264. Kanc. Brevb. 1630-32 s. 919-20, smst. 1633-34 s. 84.

bogtrykker fra Wandsbeck Johan Höfer på hans initiativ indkaldt.²⁶⁵ Hvad det blev til med Höfers virke i Glückstadt, synes dog tvivlsomt. I efteråret 1633 er det i hvert fald Andreas Koch, der omtales som arbejdende i byen og har indleveret passedler på toldboden på 44 bog papir i kvart og 2^{1/2} bog i folio; og igen i efteråret 1634 som modtager af betaling fra tolderen for leverancer af 92 bog trykte toldsedler.²⁶⁶ For at klargøre, at det var kgl. sager, der skulle trykkes i den nye virksomhed, blev også en guldsmed sat i arbejde med at lave en krone til brug i trykkeriets sats²⁶⁷, utvivlsomt til de tryksager, hvor det var af særlig betydning at markere den kgl. myndighed så som passedler, toldsedler, restsedler o.l. Men kongens tanke med trykkeriet var nok også, at det skulle være til rådighed for trykning af de skrivelser og stridsskrifter, ikke mindst i hans stridigheder med byen Hamborg, der kunne blive brug for i disse år, og som så at sige var et fast led i tidens diplomatiske stil. Allerede i 1620 ser vi således statholderen i hertugdømmerne blive forsynet med et antal trykte eksemplarer af en kgl. besked til udsendinge fra Hamborg, som han uformærkt skulle lade distribuere i Hamborg.²⁶⁸ At bogtrykkeren blev sat i gang også med den slags, fremgår klart af en regning fra ham om arbejder for kgl. majestæt og guvernøren, hvor bl.a. omtales et antal skrivelser vekslet mellem kongen og den tyske kejser. Dem havde han trykt i 100 eksemplarer, foruden et »mandath«, hvortil var brugt hele 12 bøger papir.²⁶⁹ Også en undersåt, der følte sig foru-

265. RA. Bilag til Glückstadts bygningspengergsk. 1632-34 nr. 719, 1082-83, 1090, 1144, 1150; RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Glückstadt 4. aug. 1632, Chr. 4 til Höfer. Om kongens forbindelse med oprettelsen af et trykkeri i Wandsbeck se også RA. TKIA A 177. Diverse sager [1240-1670], 12. juli 1630.

266. RA. Glückstadts bygningspengergsk. etc. 1633-34, (nr. 571-181), pakke af blandet indhold, toldskriverbevis for Kochs leverancer 30. dec. 1633, Kochs kvittering 26. okt. 1634, vid. bilag nr. 438-40, 443 m.fl. Leverancerne af den slags administrationstryksager fortsatte løbende i de følgende år, se f. eks. Bygningspenge- og Elbtoldrgsk. 1638-40 udgiftspost 118 med kvitteringsbilag, hvorefter Anders Kock har fået betaling for 100 bog trykte toldsedler.

267. Smst., køkkenskriverens regning 30. sept. 1633 med kongens egenh. påtegning.

268. RA. TKIA A 32-VIII. Reg. konc. t Inländ. Regist., Kbh. 30. marts 1620.

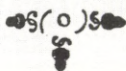
269. RA. 571-181. Glückstadts bygningspengergsk. 1633-34, udat. regning att. af Chr. Pentz; se også bilag 440 19. maj 1634. Jf. *Egenh. Breve* bd.4 s. 167-68 (14. dec. 1637). – Under sit ophold i Glückstadt benyttede den fra sine tyske stifter

Erzbischöfliche Bremische abgenö-
tigte Defension.

Das ist:

Kurtzer Bericht/welcher
gestalt Ihr. HochFürstl. Durchleuchtigkeit
von der Königlichen Schwedischen Generalität, wieder
auffgerichtete klare Vorträge/erhaltene vollige Neutralität, Königs-
lich Wort vnd Versicherunge/ ohne einige darzu gegebene Ursache/
vnd verhergangene Verwarnunge/mit Heersmacht Feindlich überzo-
gen vnd tractirt, Vnd daherö genötiget zu conservirunge Ihres
Stats vnd Rettunge ihrer Vnterthanen/ die Defensions Waffen zu
ergreifen/ sampt Ablehnunge etlicher dero selben imputirter
Calumnien vnd vnersündlicher Auff-
lagen.

Omniū mortalium contentu iustissima est belli
causa, propulsare injurias & tueri armis, focos
Patriam, subditos. Paul. jovi.

Gedruckt in der Königl. Festung Glückstadt/
Im Jahr 1644.

Figur 8. Titelblad til ærkebiskop Frederiks skrift mod den svenske besættelse af ærkestiftet Bremen trykt i Glückstadt 1644.

(RA. Regeringskancelliet i Glückstadt. Pakke 41. VI. Bremen und Verden 29 og 43).

rettet af hamborgernes formentlig mangelfulde retspleje, fik lov til at bruge trykkeriet til trykning af sit klageskrift mod hamborgerne.²⁷⁰

En efterklang af denne del af virksomheden findes endnu i 1653 i et kongebrev fra Frederik 3 til den nye kansler i Glückstadt Dietrich Reinking. Kongen var blevet underrettet om, at Hamborg ved undergravende virksomhed i Regensburg søgte at blive godkendt som rigsstad og bl.a. uddelte eksemplarer af en tidligere trykt Apologi, som Christian 4 i 1642 havde imødegået ved et trykt modskrift, en udførlig Remonstrations, som det imidlertid nu var næsten umuligt at opdrive eksemplarer af. Han beordrede derfor Reinking til at lade bogtrykkeren i Glückstadt trykke et nyt oplag, evt. med kanslerens tilføjelser.²⁷¹ Også trykning af åbne breve og lignende, der skulle publiceres fortsatte lystigt. I 1654 fik Andreas Koch således betaling for trykning af to patenter i 200 og 300 eksemplarer.²⁷²

*

Lokalerne og støttefunktionerne til kancellivirksomheden var dog i sig selv kun en tom ramme. Den skulle udfyldes med et personale for at blive til et fungerende kancelli. Der måtte egnede folk til at skabe den ønskede virkelighed, hvad enten der kun var tale om et rejsekancelli under kongens ganske vist mange og ofte lange ophold i Glückstadt eller også om en fastere kancellivirksomhed i mellemrummene mellem disse. Det letteste og sikreste var at trække på de prøvede kræfter, man havde i det tyske kancelli i København, og hvoraf nogle som påvist ofte fulgte kongen på hans rejser og ophold uden for hovedstaden. Allerede under Kejserkrigens behov for tysksproget kancellihjælp i kongens nærhed havde man åbenbart med rimeligt held benyttet sig af udstatione-

---

igen fordrevne ærkebiskop, Chr. 4s søn hertug Frederik, øjensynlig trykkeriet dér til i 1644 at fremstille et skrift »Kurtzer Bericht« mod den svenske besættelse af stifterne, hvoraf et eksemplar findes i RA. Reg.kanc. i Glückstadt. 41. VI »Bremen und Verden« nr. 29 og 43 undernr. 1.

270. RA. Regeringskancelliet i Glückstadt. IX »Stadt Hamburg« nr. 39, Chr. 4 til Chr. Pentz Kbh. 25. febr. 1643.

271. Smst., nr. 33 stk. 4, Fr. 3 til D. Reinking Kbh. 17. nov. 1653.

272. RA. TKIA. A 93. Indkomne breve, 19. jan., 29. aug. 1654.

ring af faste kancellister fra København. Nu blev det i hvert fald på ny hovedsagelig trænet personale fra Tyske Kancelli i København, som måske fast eller som oftest mest midlertidigt gjorde tjeneste i Glückstadt, men dér direkte under kongen uden megen mulighed for den overledelse af kongens kansler, der lettere kunne lade sig praktisere i København eller dog under kancelliets udstationering på danske slotte.

Ganske vist må den tyske kansler Ditlev Reventlow formodes at have haft en vis embedsmæssig basis i Glückstadt, men hans virke som ofte udsendt diplomat og senere som amtmænd i Haderslev har som nævnt næppe givet ham mulighed for at optræde som fast leder eller tilsynsmand for en løbende kancellivirksomhed dér. Det har nok heller ikke været meningen med udnævnelsen af ham eller overhovedet nødvendigt i betragtning af det utvivlsomt meget lille antal af kancellister og disses høje grad af erfaring og træning i forretningerne samt kongens utvivlsomme lyst og evne til selv at lede disse både i hovedlinierne og de vigtigere enkeltsager. Lejlighedsvis kan man fastslå Reventlows ophold i Glückstadt f.eks. i sommeren 1637 og i foråret og sommeren 1639, da også kongen opholdt sig dér i sommermånederne. Det samme ses i 1641 og 1643 på tidspunkter, hvor kongen var i Glückstadt. Det ser i det hele taget ud til, at kansleren, når kongen var i hertugdømmerne, som regel har fulgt denne, hvis han da ikke selv var på diplomatiske sendelser.²⁷³ Overhovedet ses han mest i kongens nærhed. I september 1635 rettede og afsluttede han en længere skrivelse til Kejseren fra København,²⁷⁴ og var oftere dér eller på Frederiksborg hos kongen. Den 27. juni 1636 udstedtes der i København rejse- og vognpas for ham som »vnseren Hoff Cantzley Rath«, der skulle følge kongen til Rendsborg og opvarte ham der.²⁷⁵

273. RA. Regeringskancelliet i Glückstadt. Pk. 78 IX »Stadt Hamburg« nr. 17, koncept til kgl resolution 5. sept. 1637; endnu i december 1637 var han hos kongen, nu i Rendsborg på vej til Haderslev (RA. TKIA A 51. Reg. konc. t. Resol. u. Bescheide, påtegn. på konc. 5. dec. 1637); RKG pk. 78 nr. 24 D. Reinkingk til D. Reventlow 26. marts 1639. Pk. 87. X. »Elbstroh« nr. 4, undernr. 93, Salvius til kongen dat. Hamburg 3. aug. 1639; smst. undernr. 97, 27. aug. 1639; smst. undernr. 105 og 113, 1. sept. 1641 og 8. maj 1643; *Egenh. Breve* bd. 4 s. 143ff, 221ff, 256ff, bd. 5 s. 121ff, 337ff.

274. RA. TKUA Alm. del 1. 104. Konc. t. breve ... 1567-1639, konc. dat. Kbh. 25. sept. 1635, jf. smst. 3. okt. 1635.

275. RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsrgsk, 1635/36, udgiftspost og -bilag nr. 199; bi-

Undtagelsesvis er der også bevaret notitser af Reventlow om breve, der skulle udfærdiges af kancelliet.²⁷⁶ Den 15. maj 1639 ses han i København at have behandlet en større pengefordring for havreleverancer under Kejserkrigen, men karakteristisk nok fra en borger i Bremen.²⁷⁷ Lejlighedsvis brugtes han også som kongens repræsentant eller stedfortræder ved festlige eller højtidelige begivenheder; i begyndelsen af 1634 fik han således besked på at repræsentere kongen ved rådskollegaen Christof v. d. Lippes datters bryllup og overrække kongens bryllupsgave, en pokal til en værdi af 100 rdl.²⁷⁸

En hovedkraft for kongen i hans tysksprogede kancelliforretninger i Glückstadt eller overhovedet i hertugdømmerne, når han opholdt sig dér, og som påvist endda også under kongens ophold i kongeriget uden for København og Frederiksborg, måtte ganske naturligt blive hans tyske kammersekretær Frederik Günther. Denne har da også jævnlig rejst med kongen, hvad bl.a. ses af hans påtegninger på mange indkomne breve og af koncepter skrevet med hans hånd. Men også hans tilstedeværelse måtte blive noget sporadisk på grund af hans jævnlige og ofte langvarige fravær på diplomatiske sendelser i kongens ærinde. Det var således ikke alene ved det tyske kancelli i København, at hans fravær kunne give anledning til problemer om forbindelserne med kongen, som det så klart fremgår af de tyske kancellisters appel til kongens kansler i 1633.²⁷⁹ Også under kongens ofte langvarige

---

laget er kvitteret af »Des H. Teutschen Cantzlar diener Christoffer Gabell m.p.«. – Vibeke Kruse fulgte åbenbart også kongen, smst. udgiftsbilag nr. 200, 6. juli 1636, for 2 vogne til »med haffuende tiug att frembføre«.

276. RA. TKUA Alm. del 1. 104, koncepter »Vnnötich erachtet zu Registrieren«, notits med R.s hånd ved P.M. dat. af Clain 7. april 1639.

277. RA. Da. Kanc. Rtk. B 179 c, 16. maj 1639.

278. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Skanderborg 9. jan. 1634.

279. Jf. s. 24-25 og note 48. Allerede kort efter afslutningen af Lübeck-freden ses Günther virke i Glückstadt, se således RA. TKUA Alm. del 1. 102, konc. til Wallenstein med G.s hånd og af ham dat. Glückstadt 23. juli 1629; jf. ligeledes 18. marts 1632; i nov.-dec. 1638 viser et større antal koncepter med Günthers hånd dat. fra Glückstadt hans tilstedeværelse dér sammen med kongen (RA. TKUA Alm. del 1. 104. Konc. t. breve ... 1567-1639). I 1633 fik storkøbmanden Johan Braem i København udbetalt 606 enk. rdl. for i 3 omgange på veksel at have overført 600 rdl. til Amsterdam til brug for sekretær i Tyske Kancelli Fr. Günther, som havde været forrejt i kongens hverv (RA. Rentemester-gsk. 1633/34 Udg. fol. 194b).

Figur 9. Portrætmaleri af Philippus Julius Borneman.

(Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

ophold i Glückstadt eller i provinsen overhovedet måtte Günther ofte savnes.²⁸⁰

Det blev da øjensynlig som oftest menige, men trænedede kancellister fra Tyske Kancelli i København, der kom til at fungere som kongens hjælpere i Glückstadt eller på rejser. Der synes ikke i de bevarede dele af kancelliarkiverne at findes systematiske oplysninger om disse udstationeringer. Vi er derfor mest henvist til at søge viden derom fra bevarede skriftstykker med de pågældende personers navne eller håndskrifter, der bevidner deres virksomhed uden for hovedstaden, især i Glückstadt.

280. Også andre forefaldende sager end de diplomatiske måtte Günther tage sig af. Under kongens vinterophold i Haderslev 1634-35 ses han således indblandet i en større sag om kongens bidrag til reparation af møllerne i Haderslev amt (RA. TKIA A 181. Diverse rentekammersager 1582-1650, påtegninger af F.G. på flere akter fra 1635).

Ad denne vej kan det fastslås, at nogle tyske kancellister mere eller mindre fast har gjort tjeneste i kongens nærhed, ikke mindst i Glückstadt. Den, der hyppigst mødes, er afgjort Philip Julius Borneman, som utvivlsomt kom til at spille en stor rolle i kongens tysksprogede administration og diplomati. Han var født i Bückeburg 1599 i en borgerlig patricierfamilie, der hørte hjemme i Stade. Især falder det i øjnene, at hans moder var søster til den kgl. råd Martinus von der Meden fra Stade, som i adskillige år havde været en af Christian 4s betroede hjælpere som sekretær i Tyske Kancelli, diplomat, propagandist, medlem af krigsrådet i Glückstadt under belejringen m.m. og desuden var en hovedkraft for hertug Frederiks biskopsstræben i de nordtyske stifter. Også den bremiske aristokratiske lederfamilie Marschalck optræder i hans forslægt. Den unge Borneman fik en grundig tysk universitetsuddannelse i jura og blev licentiat i jura i Wittenberg. Morbroderen fik ham derpå gjort til kancellisekretær først hos greven af Oldenburg og siden hos biskoppen i Bremen. I 1626 blev han kammersekretær først hos hertug Frederik som biskop i Verden og siden hos hertug Ulrik, Christian 4s yngste fyrstelige søn. I 1629 blev han antaget af kongen som sekretær i Tyske Kancelli. Noget kunne dog tyde på, at han allerede noget tidligere har arbejdet i dette i København.²⁸¹ I efteråret 1629 synes han i hvert fald som kgl. sekretær at være sendt til Tyskland for at skaffe bevismateriale i en delikat sag, nemlig beskyldninger mod den udvalgte prins Christian 5 for at have villet forgive den fra kongens forhold til Kirsten Munk noksom bekendte rhingreve.²⁸² I en senere ligprædiken over ham siges det, at han blev antaget som »reisende Secreterer« i kancelliet, og, skønt dette vist ikke udtrykkelig anføres i nogen kilde fra ansættelsestiden, svarer det antagelig til, hvad der snart blev realiteten. I hvert fald kom han i de følgende år tydeligvis til at følge kongen på de fleste af dennes mange rejser. I årene 1635-36 og frem til foråret 1637, udlåntes han åbenbart til hertug Frederik, da denne havde overtaget styret i ærkebispedømmet Bremen, men fra 28. april 1637 lønnedes han atter i Tyske Kancelli, »da er wiederumb bey der Cantzeley gekommen«. Lønningsfor-

281. I RA. TKIA A 9 synes to indførsler gjort med B.s hånd ant. i tiden 1627-29.

282. RA. TKIA A 10. Patenten 1626-29 fol. 352b-353a, Frederiksborg 14. okt. 1629.

holdene for sekretærerne i Tyske Kancelli er noget uoverskuelige, da de aflønnedes dels over rentemesterregnskaberne, dels over hofmønsterskriverens regnskaber.²⁸³ Borneman synes i sine første år mest at have været lønnet af hofmønsterskriveren, hvilket måske også taler for hans omrejsen med kongen, eftersom udbetalingerne ad denne vej synes at have været opfattet som månedspenge til dækning af kost- og leveomkostninger. Allerede fra begyndelsen af sin kancellikarriere var han i disse udbetalinger blandt de højst aflagte sekretærer på linie med Nicolaus Eggebrecht, og i slutningen af 1630'erne er han åbenbart ved tillæg for de måneder, han havde været i Holsten, nået endnu højere, foruden at han nu fik en høj løn gennem rentemestrene. Fra 1644/45 anføres han med samme månedsgodtgørelse som kammersekretær Frederik Günther og senere som Theodor Lente, hvilket antagelig er udtryk for den store værdi, kongerne tillagde hans virke for dem. I 1637 fik han desuden ekspektancebrev på det første kannikedømme, prælatur eller provsti, der blev ledigt i Danmark eller Norge. Det førte til, at han i 1639 kvit og frit fik et ledigt provsti i Vendsyssel, der nok også har kunnet give ham en pæn indtægt. I 1633 giftede han sig efter kongens tilladelse med Hedevig Zoëga, en datter af den gottorpske »pfennigmeister« Johann Adolph Zoëga. De fik en hoben børn, og familien må åbenbart som regel have fulgt med den »reisende Secreterer« på hans færd. Det fremgår klart af flere af børnenes fødesteder. F. eks. fødtes den ældste datter Margrethe 17. marts 1634 i Skanderborg, altså under kongens og hofets vinterlager på Skanderborg slot i vinteren 1633-34, den ældste søn 17. maj 1635 på Bremervörde slot, altså under udlånet af ham til ærkebiskop Frederik, og den næste søn Cosmus 28. december 1637 i Haderslev, altså under vinterlageret på Haderslevhus i 1637-38, og senere døtrene Margrethe født i Glückstadt 4. oktober 1640 og Anna Cathrina også født dér 5. december 1641. Det synes at vise, at Borneman har haft sin egen bolig og husholdning uden for kongens slotte, men i byerne ved dem, så han hele tiden kunne gå kongen til hænde i de fremmedsprogede kancelliekspe-

283. Tyske Kancellis »bediente« var fritaget for skatter og borgerlige pålæg og fik i 1628 brev på, at de også var fritaget for de særlige kontributioner og pålæg, der var indført på grund af krigsforholdene (RA. TKIA A 10. Patenten 1626-29 fol. 235a).

ditioner.²⁸⁴ Dette bekræftes af en kgl. ordre fra 1640 om, at en af kongens drabanter skulle have forrang til at få den bolig i Haderslev, som Borneman en tid lang havde haft til leje.²⁸⁵ Vi ser ham også, antagelig i 1637-38, anmode kongens danske rejsesekretær Otte Brockenhuus om, når kongen kom til Haderslev, at skaffe ham et vognpas fra Assens færge til København, så han kunne bringe sine børn hjem.²⁸⁶

Foruden Borneman træffes i Glückstadt af Tyske Kancellis sekretærer jævnlig også Christian Weiner, der åbenbart var duelig

284. Da. Biogr. Lex. bd. 2 (1888) s. 541 (J.A. Fridericia); Da. Biogr. Leks. bd. 2 (1934) s. 504-05 (L. Laursen), smst. bd. 26 (1944) s. 486 (Albert Fabritius); Da. Biogr. Leks. 3. udg. bd. 2 (1979) s. 385-86 (L. Laursen*); Gunde Rosenkrantz (udg.): *Ligprædiken over Philip Julius Bornemann, Sekretær i det tyske Kancelli* (Personalhist. Tidsskrift bd. 6 (1885) s.48-55); Danm. Adels Aarvog bd. 10 1893 s. 77-80, 86; Joh. Grundtvig (udg.): *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872* s. 167; RA. Rtk. Hofmønstersrk. rgskr. 1628-61, div. år; Rente-mesterrgskr. div. år; Kanc. Brevb. 1637-39 s. 221, 720, 1640-41 s. 472, 479-80, 674-75, jf. RA. Da. Kanc., Indlæg 1637?, 1639-52, ad 1650 21/7. – Borneman har utvivlsomt som kongens tyske rejsesekretær i kraft af dennes mange og lange ophold i elbfæstningen været en af de fasteste kræfter i kancelliet i Glückstadt. Han nævnes som en af en hel del kgl. folk, der 23. juni 1639 fik vogne betalt fra Bolderslev til Flensborg, utvivlsomt på vej til Glückstadt, hvor kongen opholdt sig fra omkring 1. juli (RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsrgsk. 1639/40, udgiftsbilag nr. 263). 1639 findes i kancelliarkivet et brev stilet til ham, se RA. Regeringskanc. i Glückstadt. Pk. 87. X »Elbstrohm« nr. 4, under-nr. 91. Han synes også at have haft et hus i Glückstadt; i 1640 omtales i hvert fald en strid, han i lang tid havde haft med en rådsherre dér »in puncto eines streittigen schlechten Hauses« (RA. TKIA A 22. Inländ. Regist. 1640-41 fol. 191, Glückstadt 21. aug. 1640). Hans hånd forekommer i en årrække i et meget stort antal koncepter i kancelliarkivet. Ligesom den tyske kansler synes han sædvanligvis at have fulgt kongen under dennes ophold andetsteds; adskillige koncepter med hans hånd til kongebreve dateret fra disse skiftende opholdssteder vidner klart herom; jf. *Egenh. Brevve* bd. 4 s. 256ff, 267ff. I en memorial efter tronskiftet i 1648 anfører han over for Frederik 3, at han nu i mange år har fulgt kongen »auff den reysen zwischen hier vndt Glückstadt« og er rede til fortsat at gøre det på egen bekostning, så længe han kan, men beder så om at få »annoeh ein Pferd« (RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg til Registre og Tegnelser, ad 1650 21. juli). – Brev til B. fra morbroderen Martin v.d. Meden 26. jan. 1632 i RA. TKIA A 93). – På sit dødsleje bad han Fr. 3 om efter 26 års tro tjeneste at lade hans 4 sønner (ud af 7 børn) fortsat nyde indtægter af nogle gejstlige beneficier i Skåne til gennemførelse af deres studier (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 1652).

285. Kanc. Brevb. 1640-41 s. 213, Glückstadt 25. juni 1640.

286. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg, 1637?.

både på dansk og tysk og i øvrigt gift med en søster til den danske resident i Stockholm Peder Vibe. Allerede i 1633 træffer vi Weiner i Glückstadt, hvorfra han ledsagede kongens kammertjener i et ærinde til den engelske resident i Hamborg Joseph Averie.²⁸⁷ Weiner var lavere placeret i diæter end Borneman og søgte som denne at få sin økonomi forbedret ved andel i de eftertragtede gejstlige beneficier. Allerede i 1637 havde han fået ekspektancebrev på det første ledige kannikedømme i Danmark eller Norge, men blev ikke desmindre i 1640 sprunget over af forrige renteskriver, nu tolder i Helsingør Mads Mortensen. Det fik ham til i 1642 at skrive til kongens danske rejsesekretær Otte Brockenhuus om at skaffe ham hjælp, som han mente at kunne få ved tilsagt støtte fra kongens kansler. Han hentyder heri meget interessant til de svinkeærinder, der åbenbart lettere kunne forekomme i Glückstadt end i kongeriget: »Nu frychter ieg, Maz Mortensen selff eller ved andre, enten thill Glyckstat eller andenstedz vdj Holsten, schall vnderdanigst anholde om confirmaz paa forbemelte Kongel: expectanz.« Dette bad han meget fornuftigt kongens danske rejsesekretær om at søge forhindret.²⁸⁸ Et smukt eksempel på samarbejde mellem de to kancelliafdelinger.

Af andre tyske sekretærer i Glückstadt nævnes i de senere år specielt Hans Leonhard Clain, der dog i længere perioder var udsendt på adskillige diplomatiske missioner især som kongens delegerede ved fredsforhandlingerne i Osnabrück og Münster. Clain synes også personligt mere end de andre sekretærer at have været stærkere knyttet til Glückstadt, hvor han havde giftet sig og efterhånden synes at have haft sin fastere hjemmebase.²⁸⁹

287. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 6. maj 1633.

288. RA. Hofmønsterskr. rgs., »Deutsche Cantzeley« 1628/29ff; Kanc. Brevb. 1637-39 s. 182, Glückstadt 17. juni 1637, s. 194, Glückstadt 14. aug. 1637, smst. 1640-41 s. 287, 24. okt. 1640; RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg, C.W. til Otte Brockenhuus Kbh. 7. jan. 1642. – Aflønningen af kancellipersonalet med gamle gejstlige kanonikater gav åbenbart jævnthen anledning til megen konkurrence og strid; se eksempelvis om en strid mellem Fr. Günther og Jørgen Vind om et »mens« ved Lunde domkapitel RA. Da. Kanc. B 160, 16., 19. jan. 1624.

289. Om Clain se artiklen: Klein, Hans Leonhard i Da. Biogr. Lex. bd. 9 (1895) s. 216 (J.A. Fridericia); RA. TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver, Glückstadt 5. jan., 4. juni 1636.; RA. Milit. Rgskr. Glückstadts bygnings- og elbtoldrgskr. 1637, udgiftsbilag 541, 542, 551 åbne breve Glückstadt 6. juni, 13. aug. 1636. Jf. RA. Rev. rgskr. Flensborg amts rgskr. 1634-36, 1634/35 udgiftspost og -bilag

Også den tyske kancellisekretær Gerlach Rancke træffes i kredsen; flere vognbreve fra 1635/36 viser ham på rejser bl.a. til Glückstadt; fra sommeren 1637 findes et vognbrev for ham, der oplyser, at kongen havde efterladt ham i København med ordre til at følge efter til Glückstadt.²⁹⁰ Disse kancellister blev åbenbart i perioder suppleret med guvernementssekretæren Jacobus Stollius, som også, når lejlighed bød sig, toges i brug som diplomatisk sendebud.²⁹¹

Kancellisterne eller sekretærerne havde til hjælp ved udfærdigelsen af ekspeditionerne utvivlsomt et antal professionelle skrivere. Det ses af de færdige originale breve, at det gennemgående var særdeles dygtige folk til at betjene pen og blæk. Det er dog meget lidt, vi kender til dem eller deres virke og forudsætninger. Kun undtagelsesvis og tilfældigt kastes der lidt lys over dette. Et sådant

---

nr. 316, 26. april, 3. maj 1635, smst. 1635/36 nr. 79, 26. april, 19. juli 1635; Haderslev amtsrgsk. 1635/36, udgiftspost og -bilag nr. 68, 26. april 1635, nr. 84, 26. april/22. juli 1635, nr. 174, 10. dec. 1635, nr. 202, 4. juli 1636. Clain synes efterhånden at have haft ret fast station i Glückstadt, se f. eks. RA. Reg.kanc. i G. III, 8. Nr. 1 Conv. III undernr. 55, kgl. instruks for C. Haderslev 8. juli 1643; RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 19. nov. 1651. – Under sikringsforanstaltningerne ved krigen mod Sverige i 1657 udtalte statholder Chr. Rantzau og krigskommissærerne Cai og Ditlev Ahlefeldt bekymring ved at »Secretarius Kleen« opholdt sig i Glückstadt, da han havde været i svensk tjeneste, og søgte en udvej til at skaffe ham bort; det synes vanskeligt at kunne have drejet sig om andre end H.L. Clain (RA. TKIA A 93. Indk. breve, juni 1657; jf. smst. A 32, 16. sept. 1657; A 22. Inländ. Regist. 1657 fol.395a, 418a, 492a).

290. RA. Rev. rgskr. Haderslev amtsregnskab 1635/36, udgiftsposter og -bilag nr. 100, 124; smst. 1637/38, udgiftspost og -bilag nr. 72, kongebrev dat. Kbh. 12. juni 1637. – Rancke blev åbenbart også brugt i udgående ærinder; i 1640 beordrede kongen ham til sig i Itzehoe for som tilforordnet at følge den kgl. råd dr. von der Lippe til rigsdagen i Regensburg; året efter gjordes han til amtskriver hos amtmanden i Segeberg Caspar von Buchwald (RA. TKIA A 22. Inländ. Regist. 1640-41 fol. 171, 433, 15. juli 1640, 20. maj 1641).

291. Se f. eks. om Stollius' sendelse til kejserhoffet i Wien i 1633-34 RA. TKIA A 32, Kbh. 22. okt. 1633 (2); smst. Regeringskancelliet i Glückstadt. Pk. 87. X »Elbstrohm« nr. 4; smst. undernumre 31, 32, 36 tituleres han i adressen på flere breve til ham 1634 fra den danske resident i Wien J. Lewe »J.V. Licentiat« og den danske konges »Rath vnnd Secretaris«. Kongen og måske hans tyske diplomater har dog åbenbart fundet, at hans indrapportering fra kejserhoffet var for sporadisk, hvad han fik at vide ved et kongebrev fra Skanderborg 6. jan. 1634 (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist.). Jf. RA. Haderslev amtsrgsk. 1635/36, udgiftspost og -bilag nr. 181. Stollius (Jacob Stolle) havde under Kejserkrigen været auditor i kgl. tjeneste (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Stade 29. aug. 1627, jf. hans skr. Burg på Femern 10., 21. aug. 1628).

tilfælde findes fra sommeren 1629, da generalen for kongens engelsk-tyske hjælpetropper under den senere del af Kejserkrigen Charles Morgan sendte kongen et anbefalingsbrev for sin skriver Key Wildthagen. Denne havde tidligere tjent i Tyske Kancelli i fire år som skriver for kancellisekretær Ernst Wergkman og derefter i tre år for kongens holstenske landråd Siverdt Pogwisch og endelig under krigen tjent Morgan med skrivearbejder og besørgelse af hans sager, alt til hans fulde tilfredshed. Som borger og indvåner i Rendsborg havde skriveren også lidt stor skade ved de kejserliges hærgen, men var forblevet kongen tro efter sine edsforpligtelser. Morgan bad derfor kongen lade ham få en ledig skriverstilling eller en tjeneste som husfoged eller i hvert fald ekspektance på en ledigblivende stilling af denne art.²⁹² Anbefalingen til en af de ret ansvarsfulde og betroede husfogedstillinger antyder, at en veltjent skriver åbenbart ansås for kvalificeret til fastere stillinger i mellemniveauet, hvor tro og samvittighedsfuld tjeneste i en længere årrække vejede tungt.

Af de bevarede arkivalier fremgår det klart, at kongen under sine ofte langvarige ophold i Glückstadt har rådet over et fuldt og virksomt kancelliapparat, der gjorde det muligt for ham at få udfærdiget kgl. breve og andre skriftlige ekspeditioner på stedet uden at skulle om ad kancelliet i København. Dette fremgår både af de talrige bevarede brevkoncepter og af de i de lokale arkivers akter jævnlig forekommende originale breve med kongens underskrift og/eller sekret og med Glückstadt som dateringssted. Flere af disse udfærdigelser er paraferet af den implicerede tyske sekretær, hvilket svarer til de i den kgl. ordinans fra 1633 for Tyske Kancelli fastsatte ekspeditionsregler og var almindeligt ved kejserhofbet og ved flere af de tyske fyrstehoffer. I den foreliggende sammenhæng hjælper det til at påvise de paraferende sekretærers funktion ved det kgl. kancelli i Glückstadt.²⁹³

292. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Hamborg 25. juli 1629.

293. Eksempler på parafering findes i RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Glückstadt 19. aug. 1633 (Borneman); smst. Reg.kanc. i Glückstadt. III Friedensverhandlungen etc. 8 Conv. I, orig. kongebreve dat. Antvorskov 22. dec. 1636, 7. jan. 1637, Kbh. 19., 23. maj 1637 (Chr. Weiner), fra Glückstadt smst. X »Elbstrohm« Nr. 4, undernr. 9, orig. kongebrev dat. Glückstadt 11. sept. 1633 (Chr. Weiner); TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. miss., Glückstadt 5. jan., 4. juni 1636 (Clain); »Elbstrohm« nr. 4 undernr. 45 findes kopi af tysksproget bestalling for en visitør i Glückstadt dat. Kbh. 18. april 1635 med Chr. Weiners

Ved hjælp af disse og måske andre erfarne kancellister og utvivlsomt også af professionelle skrivere lykkedes det kongen i 1630'erne at etablere et fuldt brugbart tysk kancelli i den nye by og fæstning ved Elben til sin betjening i hvert fald, når han opholdt sig dér, og måske med noget liv også i andre perioder.²⁹⁴ Det er derfor ikke overraskende efterhånden lokalt at finde det omtalt som det kgl. kancelli, der kunne tage sig af påkrævede forretninger for et sådant. Eksempelvis møder vi i 1638-39 en åbenbart idérig og foretagsom person, der mente at have fået et noget svævende tilsagn af kongen om skriveri for skipperne til brug ved fortoldningen, og som nu søgte det bekræftet ved en bestalling at udfærdige af det kgl. kancelli, hvormed han utvivlsomt tænkte på det kgl. kancelli i Glückstadt og ikke på et i København.²⁹⁵ Omtrent samtidig ser vi guvernøren Chr. Pentz oversende en til ham stilet supplik til det kgl. kancelli, så kongen, der da var på Glücksburg, kunne tage stilling til den. Ganske det samme gentager sig i 1643.²⁹⁶ Toldskriver i Glückstadt Michel von Vpdenbusch henvender sig endda ikke blot til kancelliet dér som sådant, men skriver til »die heren Secretarij der teutschen Cantzeley« og forudsætter altså et flertalligt kancellistpersonale.²⁹⁷ Disse tilfælde siger dog næppe meget om kancelliets stadige tilknytning til Glückstadt, bl.a. fordi de især synes at stamme fra perioder, hvor kongen og hans medfølgende kancellibetjening opholdt sig dér. Undtagelsesvis kan man i kongebreve også finde betegnelsen »regierungs Cantzeley« anvendt utvivlsomt om det kgl. kancelli i Glückstadt.²⁹⁸

---

underskrift; Glückstadts Bygnings- og Elbtoldrgsk. 1637/38, bilag nr. 541, 542 og 551, kgl. kontrakter 6. juni 1636, 8./13. august 1636 (Clain).

294. Jf. s. 174.

295. RA. Regeringskanc. i Glückstadt. Pk. 8 »Elbstroh« nr.4, undernr. 83 og 88, 6. okt. 1638 og 26. marts 1639.

296. Smst. nr. 4, undernr. 94, Pentz' påtegning 9. aug. 1639, undernr. 113, P.s påtegning 13. maj 1643; *Egenh. Breve* bd. 4 s. 258-59, bd. 5 s. 337ff.

297. Smst. Pk. 87. Nr. 4, undernr. 102, udat. skrivelse.

298. RA. TKIA A 12. Reg. konc. til patenter, Haderslev 24. dec. 1637. – Selv betegner det sig også som det kgl. tyske kancelli. En kancellibesked fra Glückstadt i og om kongens fravær findes således undertegnet »Königl. Dennemerckische teutsche Cantzelej daselbst« (RA. TKIA A 93, Glückstadt 21. sept. 1631).

Glücksburg-kancelliets virke

Et aktivt og brugbart kancelli var således i løbet af 1630'erne virksomt i Glückstadt og i hvert fald fra årtiets senere år indrettet på Glücksburg enten som permanent organ eller vel for det meste som et rejsekancelli, der kun eller især var i virksomhed under kongens ophold dér. Men hvor effektivt og produktivt var det? Noget beskrivelse af dets form og virke eller af dets funktioners art og mængde haves ikke. Vi er derfor henvist til at bedømme disse forhold på grundlag af dets arkivalske efterladenskab.

Christian 4 synes aldrig at have formaliseret eksistensen af et eget kancelli i Glückstadt ved særlige fundatsdokumenter, instruktioner, personalenormeringer, ressortafgrænsninger, bestemmelser om forhold til andre forvaltningsorganer eller lignende. Dette taler vel nærmest for, at han har anset det for at være en del af det sædvanlige Tyske Kancelli blot med jævnlige ophold og vigtige funktioner i byen ved Elben. Som så meget andet under hans styre var det åbenbart blevet til og måtte virke til dækning af umiddelbare praktiske behov i den kgl. politik og de samfundsanliggender, der meldte sig i forbindelse med denne.²⁹⁹ Meget taler vel for, at kongen har betragtet det på samme måde som de slotskancellier, der fungerede under hans længere ophold på slottene i det danske uden for København. Først under sønnen Frederik 3 ved dennes overtagelse af statholderskabet i hertugdømmerne i 1647³⁰⁰ og ved tronskiftet gjordes forholdet mere formelt ved oprettelsen i 1648 af et egentligt regeringskancelli for hertugdømmerne, oprindeligt placeret i Flensborg, men fra 1649 flyttet til Glückstadt. Dette nye formaliserede regeringskancelli afløste det gamle, ikke formelt oprettede og overtog dets placering på Glücksburg, hvor som nævnt et inventarium få år senere omtalte både det gamle og det nye kancelli, det sidste antagelig de udvidede lokaler, som det nye og større regeringskancelli havde måttet have.³⁰¹

---

299. Jf. A.D. Jørgensen: *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie* (1884) s. 36.

300. *Egenh. Breve* bd. 6 s. 300-01.

301. A.D. Jørgensen: *Anf. arb.* s. 36, 238-40. Jf. her s. 153-54 med noter 283-84.

Om virksomheden i det gamle kancelli fra Christian 4s tid vidner for eftertiden først og fremmest dets bevarede arkivdannelse. Den optræder ikke som et særskilt arkiv, idet dens akter hovedsagelig er blevet indlemmet og dermed skjult i Tyske Kancellis og i det yngre regeringskancellis arkiv. Dette indeholder imidlertid så store mængder af akter fra Christian 4s regeringstid, at omfanget af kancellivirksomheden og den dermed sammenhængende arkivaflejring i Glückstadt i disse år bliver meget iøjnefaldende og indlysende. Endda er det kun en del af det oprindelige arkiv, der i dag findes tilbage i regeringskancelliets arkiv i Rigsarkivet.

For det første blev arkivalierne snart efter tronskiftet i 1648 delt, så den del af dem, der vedkom hele riget, skulle sendes til København og alene de, der kun vedrørte hertugdømmerne, blive tilbage dér,³⁰² hvilket dog ikke forhindrer, at der stadig findes talrige og undertiden centrale akter om hele staten og dens forhold til fremmede magter tilbage i regeringskancelliets arkiv. I en fortegnelse over de akter, som den tyske sekretær Chr. Weiner i 1660 havde liggende hos sig og da afleverede til Tyske Kancellis arkiv i København, nævnes bl.a. en designation over de kancelliakter, som forblev i Glückstadt, da kansler Reventlow og den tyske råd dr. Dorn i 1648 separerede arkivmaterialet i Glückstadt, åbenbart for at fordele det mellem det, der skulle sendes til København, og det, der skulle blive tilbage i det nye regeringskancelli.³⁰³ Foretagelsen af en sådan separering og optagelsen af en fortegnelse over de tilbageblevne arkivalier i arkivet i Glückstadt bekræftes i den litrerede designation, der behandles i det straks følgende. Dér omtales en »Generalis specificatio aller in der Königl. Cantzley zur Glückstadt, befindtlichen Actorum, Jtem specificatio der in der Glückstettischen Cantzley verhandenen, H. Cantzlär Reventlowen gutachten nach in die Fürstenthumbe gehorige Acten.« Her er der således slet ingen tvivl om eksistensen af et kgl. kancelli i Glückstadt med et eget arkiv, der sammesteds omtales som det holstenske arkiv (designationens litra III).

Den anden – litrerede – designation over akter, som kammersekretær Theodor Lente i marts 1649 udleverede til Philippus Julius Borneman i kancelliet i København, kunne se ud til at omfatte

302. A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 37.

303. RA. Arkivvæsenets arkiv. 717-12. Tyske Kancelli. Diverse registraturer, udlånsfortegnelser m.v. 1540-1730, Weiners fortegnelse juli 1660 nr. 29.

den del, som førtes til København, om end det ikke kan udelukkes, at der også kan være kommet stof fra anden side med i den.³⁰⁴ Det ses nemlig, at den uomtvisteligt omfatter materiale, der må have ligget i Glückstadt. Således omtales »Glückstettische expeditiones« fra Frederik 3s ophold i fæstningen i oktober 1648 (litra F). I umiddelbar tilslutning dertil opregnes en række sager om fæstningens udbygning, som nu findes i Tyske Kancellis arkiv i København (litra G).³⁰⁵ Som et andet eksempel på overført materiale kan nævnes akter m.v. fra en konference i Uetersen i 1648 om successionsforholdene i Oldenburg (litra M); de findes nu hovedsagelig i Tyske Kancellis udenrigske afdeling i København.³⁰⁶ Desuden opregnes flere grupper af supplikker fra personer i hertugdømmerne, »Glückstettische Supplicationes«, relationer fra kgl. embedsmænd i hertugdømmerne, som nu findes i Tyske Kancellis arkiv, kommissioner og koncepter i massevis – ja endog »Deß H. Reichs Hoffmeisters expeditiones naher Hollandt vndt verschiedene Könige« (litra Q) og »Literæ Regis Angliæ et Poloniæ Principis« (litra X).³⁰⁷

Foruden disse ældre indhug er meget store dele af regeringskancelliets arkiv efter 1864 blevet afleveret til Tyskland, derunder også væsentlige dele af arkivstoffet fra Christian 4s tid.³⁰⁸ I dette ældre kancelliarkiv er også indgået dele af guvernør Chr. Pentz's arkiv,³⁰⁹ af den senere kong Frederik 3s sager fra hans tid som ærkebisp i det nordtyske og som generalissimus og senere statholder i hertugdømmerne,³¹⁰ H.L. Clains omfattende aktmateriale fra

304. Smst., litereret fortegnelse med Bornemans kvittering Kbh. 14. marts 1649.

305. RA. TKIA A 170. Akter vedr. anlæggelsen af Glückstadt by og fæstning.

306. RA. TKUA Speciel del. Oldenburg A II 15. Akter og dok. om og fra konferencen i Uetersen 1648 ... ; jf. L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater* bd. 4 (1917) s. 559-601; RA. Reg.kanc. i Glückstadt. 67 (276-67). VII Oldenburg und Delmenhorst nr. 11-12. Akter vedr. forhandlinger om successionen i O. og D. 1531-1677, nr. 11 aktnumre 30-39, smst. 71 I (276-71-1) nr. 23. Akter vedr. successionen i O. og D. I 1628-62 aktnumre 46-53.

307. RA. Arkivvæs. arkiv. 717-12. Fortegn. 14. marts 1649, litra P, R, X, AA, BB, CC, DD, EE, FF, LL, MM, NN m.fl.

308. Nyere afskrifter af en del ældre kgl. kancelliekspeditioner i de til Tyskland afleverede dele af arkivet findes i RA. TKIA A 33. Afskrifter af akter i Regeringskancelliet i Glückstadts arkiv. Afd. 1-13.

309. Se eksempelvis RA. Reg.kanc. i Glückstadt. 127. XV. Militaria.

310. Endnu i 1657 tilskrev Frederik 3 regeringen i Glückstadt om af arkivet dér at uddrage og fremsende en ekstrakt af dokumenter om forhandlingerne med

hans gentagne diplomatiske sendelser³¹¹ foruden forskelligt andet f.eks. meget afskriftstof af ældre akter til oplysning og brug for kancelliets embedsmænd og måske også akter fra ældre holstenske forvaltningsorganer.³¹² Også i Tyske Kancellis ældre arkiv fra København findes adskillige akter fra Christian 4s tid, som oprindeligt må have befundet sig i Regeringskancelliets arkiv,³¹³ uden at det er muligt i enkeltheder at redegøre for, hvordan og hvornår de er kommet dertil.

Det er således hævet over al tvivl, at det kgl. arkiv i Glückstadt allerede før tronskiftet i 1648 var både stort og også for de danske og norske dele af kongens riger og lande særdeles vigtigt, hvilket ganske bekræftes af de nævnte designationer fra 1649 og 1660.

Glückstadts nøglerolle for Christian 4s udenrigspolitik især i 1630'erne fremgår nok klarest af den tyske kancellisekretær Hans Lönhard (Johan Leonhard) Clains i regeringskancelliets arkiv bevarede forhandlingsakter, journalnotater og brevvekslinger i forbindelse med hans næsten fortløbende virksomhed som kongens

---

svenskerne i 1645 om restitution af stifterne Bremen og Verden (RA. Reg.kanc. i Glückstadt. 41. VI. Bremen und Verden , Kbh. 17. febr. 1657; smst. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 17. febr. 1657; smst. A 22. Inländ. Regist. 1657 fol. 86b).

311. Blandt disse akter forekommer også nogle af Bornemans koncepter til kgl. skrivelser, se f. eks. RA. Reg.kanc. i Glückstadt. III, 8 Nr. 1 Conv. II underrn. 166, 168, 204 m. fl. Mange af Bornemans eller andre tyske sekretærers koncepter til kgl. ekspeditioner findes spredt i andre dele af Reg.kanc.s arkiv f.eks. 78. IX Stadt Hamburg nr. 16-35; smst. 127. XV. Militaria, indeholder store mængder af koncepter til tyske kongebreve om militære forhold 1638-43.
312. Jf. Vejledende Arkivregistraturer VII. Tyske Kancelli I ved Johanne Skovgaard (1946) s. 109-10 og arkivregistraturen s. 110ff; RA. Registraturer 129, 163 b og f; G.F. Hoffmann: *Übersicht über die Bestände des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs in Schleswig* (Schleswig, 1953) s. 20-22; Gerhard Köhn: *Repertorium der glückstädtischen Akten. Ein Register der Glückstadt betreffenden Akten in den Archiven Glückstadts, des Kreises Steinburg, des Landes Schleswig-Holstein und Dänemarks* (Glückstadt, Stadtarchiv, 1970) s. VII, 214-30).
313. Eksempelvis RA. TKIA. A 32 rummer en del koncepter fra 1640-41, som bærer Glückstadt-kancelliets karakteristiske nummerering mellem to skarpe hager, og som delvis er dateret mange andre steder end i Glückstadt, endog i København. En del af dem vedrører udenrigske anliggender eller personer, men brevene er indført i »Inländisch Registratur«. Også i RA. TKUA. Alm. afd. I. 102 og 105 findes et stort antal koncepter til kongebreve fra slutningen af 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne, som bærer Regeringskancelliets arkivmærker.

diplomatiske udsending i det tyske og nederlandske i disse år, hvor han nærmest synes at have haft fast hjembase i Glückstadt.³¹⁴ Næsten endnu større indtryk gør det sammesteds at finde en hel del af den nyansatte danske agent eller resident i Haag Martin Tanckens indberetninger derfra til kongen og til kansler Reventlow i de for det dansk-nederlandske forhold særlig turbulente år 1638-39, hvor kongens og hans tyske kanslers ophold i Elb-fæstningen var meget lange og følgetunge.³¹⁵

---

314. RA. Regeringskancelliet i Glückstadt. III. »Friedensverhandlungen, Negotiationen, Alliancen etc.« 8. nr. 1. J.L. Kleins forhandlingsakter Conv. I-IV. – Clains omfattende arkiv synes dog at have ligget hos ham selv indtil hans død og derefter hos dr. med. Johan Dietrich Michaelsen i Glückstadt, fra hvem det i 1688 udleveredes til Regeringskancelliet. Da dette indberettede sagen til kongen og der derpå var indsendt fortegnelse over akterne, krævedes disse i 1689 indsendt til Tyske Kancelli i København (smst. Conv. IV undernr. 16-20). De findes dog nu i Regeringskancelliets arkiv, påført dettes karakteristisk udformede arkivnumre, hvilke af arkivets nyeste registrator Johanne Skovgaard synes at henføres til en registrering i 1770'erne (Vejl. Arkivreg. VII s. 110).

315. Smst. III. 9. Nr. 2. Relationer fra resident i Haag Martin Tancke 1638-39, 1645-47. – De fleste af Tanckens relationer også fra disse år findes som venteligt i RA. TKUA. Nederlandene B 42. Gesandtskabsrelationer ... fra Martin Tancke 1638-45.

Kongelig udenrigspolitik fra Glückstadt

Christian 4s vældige aktiviteter på mange felter i Glückstadt kom snart til at volde hans danske rigsråd og rigsemedmænd alvorlige bekymringer. Disse stemninger deltes nok af andre kredse i samfundet, ikke mindst den menige adel, som med sine bitre erfaringer fra Kejserkrigens ulykker og disses virkninger på navnlig dens jyske medlemmer, deres ejendomme og fæstebønder måtte se med største uvilje og frygt på ethvert skridt af kongen, der på ny kunne true freden og rigernes beståen. En kgl. politik af denne art, iværksat fra Glückstadt uden om rigsrådets kontrol, måtte derfor selvsagt vække dens største mistænksomhed, som igen ville virke tilbage på rigsrådets holdning og kunne støtte dets bestræbelser på at holde kongen i tømme.

Den første uoverensstemmelse kom allerede i 1630. Den hidrørte fra kongens og han forgængeres gamle strid med Hamborg om en række forhold. Disse var blevet forøget både i antal og styrke under den for Christian 4 så uheldige Kejserkrig, hvor Hamborg ganske i overensstemmelse med sin vanlige politik søgte at udnytte kongens trængsler til egen fordel. Dette var især blevet udmøntet i et kejserligt privilegium af 24. maj 1628, der forbød anlæg af fæstninger ved Elben nord for Hamborg, brug af krigsskibe eller opkrævning af told sammesteds og andet, som vidstes at stride mod kongens planer og interesser. Samtidig pålagde byen endog kongens undersætter forøgede afgifter af deres handel på Hamborg og Elben. Det kejserlige Elb-privilegium synes ikke at være blevet meddelt Christian 4 og kom først til hans kendskab i foråret 1630, da hans fornyede stridigheder med byen var under udfoldelse. Det kunne naturligvis kun forøge hans stærke uvilje mod hamborgerne.

Under dække af, at der var tale om en retorsionstold til gengældelse af hamborgernes formentlig ulovlige nye eller forøgede afgifter på danske og holstenske undersætter, indførte han i begyndelsen af april 1630 efter forgæves udspil over for både Kejseren og Wallenstein visitation og en elbtold ved Glückstadt af forbipasserende skibe. Dette skridt, der af hamborgerne opfattedes som en utålelig fare for deres handel, fik dem, antagelig sammen med en tro på kongens store svaghed oven på Kejserkrigens prøvelser,

til at gribe til voldelige midler, som de ellers ikke havde været meget tilbøjelige til at bruge mod de danske konger eller holstenske hertuger. Efter forgæves diplomatiske forhandlinger sendte de i slutningen af april en flåde- og landgangsstyrke til Glückstadt, hvor tropperne stødte sammen med og beskød en mindre dansk styrke omfattende kongen selv og hans søn hertug Ulrik, mens skibene vekslede skud med fæstningen og derpå opbragte og bortførte flere danske handels- og orlogsskibe til Hamborg.³¹⁶

Disse rene krigsbegivenheder og navnlig, hvad de let syntes at kunne udarte til, bragte åbenbart det danske rigsråd i en nærmest panisk skræk for de mulige følger i forhold til Hamborg og navnlig til Sverige, der mentes at stå bag eller ved Hamborgs side. Til forståelse af rådets frygt må det nok tages i betragtning, at det kun godt en måned før havde måttet gå alvorligt imod en proposition fra kongen, der satte det til overvejelse, om man ikke til hævdelse af kronens rettigheder i Østersøen burde træde stærkt op mod Sverige og dets stræben efter at opnå herredømme dér. Så snart efterretningen om begivenhederne på Elben nåede København skrev kansleren og statholderen samt en tilstedeværende rigsråd 3. maj 1630 et kort brev, hvori de indkaldte hver af de seks nærmeste råder til at »ufortøvet, nat och dag uspart, komme hidt til Kiøbenhafn, thi vy hafver noget, som vy os med dig ville beraadslage, hvilchet høyiligen magt paaligger.« Det siges ikke, hvad det-

316. *Egenh. Breve* bd. 2 s. 259-64; RA. TKUA. Hamborg A II 16. Akter og dok. vedr. højheden på Elbstrømmen og Elbtolden 1580-1631, (trykt) *Abdruck der zwischen Ihrer Röm. Kaiserl: vnd zu Dennemarcken, Norwegen, etc. Königl: Mayest: newlicher Zeit ergangnen Schreiben* A iij; N. Falck (udg.): *Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes* bd. 3 (Altona, 1825) s. 114-18; Fridericia: Anf. arb. I s. 127ff; Laursen: *Danm.-Norges Traktater* bd. 4 s. 334-35; Freudenberger: *Hamburgs Streit mit Christian IV von Dänemark über den Glückstädter Zoll 1630-45* (Hamburg, 1902) s. 11-22; Alfred Dreyer: *Hamburgs Kampf mit Christian IV. von Dänemark um die freie Elbe* (Nordelbingen. Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck bd. 4 (Flensburg, 1925) s. 1-29) s. 7-14; Gerrit Das: *Foppe van Aitzema* (Utrecht, 1920) s. 116-20, 188-96; RA. TKUA Alm. del 1. 104. Konc. t. breve ..., til Kejseren, Frederiksborg 10. febr. 1631. – En skrivelse fra Hamborg til Chr. 4 kort efter de krigeriske begivenheder blev udenpå forsynet med et kort afvisningsnotat og uåbnet tilbagesendt (RA. TKUA A 10. Patenten 1630-31 fol. 54a, Glückstadt 1. maj 1630). Kongen har tilsyneladende ikke set bort fra faren for et direkte hamburgsk angreb mod Glückstadt; 24. april og gentaget allerede 26. april befalede han det indfødte mandskab i Krempe og Wilster marsk under legems- og livsstraf straks at møde i G. (Smst. fol. 47b-48a, 49a-b).

te meget magtpåliggende emne var, men der kan næppe være tvivl om, at det var kongens pludselige krigeriske kontrovers med Hamborg, som var årsagen til den feberagtige reaktion, der falder så meget mere i øjnene, som hele rigsrådet i forvejen var indkaldt til at møde i København den 10. maj.³¹⁷

Det varede dog indtil 8. juni, inden rigsrådet havde sine forholdsregler på plads. Åbenbart for at få noget bedre hold på kongen og at skaffe sig en repræsentation direkte på åstedet sendte det to af sin midte, nemlig rigsråderne Claus Daa og Christen Thomesen (Sehested) til Glückstadt. Med sig fik de en »memorial« til egen underretning og rettesnor, altså en slags instruks indeholdende alle de overvejelser og argumenter, rådet havde gjort sig og fundet frem til som grundlag for sin bekymring ved hændelserne og for sin indtrængende advarsel til kongen om de farer, en videreførelse af konfrontationspolitikken over for Hamborg indebar. De samme synspunkter og holdninger kom til orde i en skrivelse fra rådet til kongen af 8. juni, som de udsendte råder fik med for at aflevere til denne. Af begge dele fremgår tydeligt, at rigsrådet var nærmest opskræmt ved, hvad striden med hamborgerne kunne føre til. Det frygtede, at »disse fattige lande«, forarmede og udpinte som de var efter den netop overståede krig, skulle blive indviklede i en ny krig, som man slet ikke havde midler til at føre endsige vinde, og at det ligefrem let kunne ende med rigets undergang. Dets største bekymring var utvivlsomt, at Sverige skulle benytte lejligheden til at angribe Danmark i en situation, hvor det havde en så stor overmagt, at det ville være det en let sag at gøre det helt af med os. Det advarede også mod at sætte flåden ind på Elben, da den var det eneste stærkere magtmiddel, man havde tilbage, og som derfor ikke burde risikeres i en uoverskuelig aktion. Rådet henstillede derfor indtrængende til kongen at søge en mindelig ordening med hamborgerne, så de leverede det bortførte tilbage, gav erstatning for deres uretmæssigheder og afskaffede de nye afgifter eller i hvert fald gik med til en foreløbig ordening, hvorved fortsatte fjendtligheder kunne undgås. Da hverken rådsskrivelsen eller de udsendte råder syntes at kunne udvirke det ønskede hos kongen, skrev rådet 26. juli, da flåden lå udrustet og klar til at gå til Elben, på ny til kongen og nærmest bøn-

---

317. *Egenh. Breve* bd. 2 s. 254-55, 258-59; Kr. Erslev: *Rigsraadets og Stændermødernes Historie* bd. 2 s. 224-32.

faldt ham om ikke at sætte flåden på spil, men holde den hjemme i riget til landenes forsvar.³¹⁸

Rigsrådets opskræmte og vigende holdning vandt imidlertid ikke øre hos den forbitrede og sammenbidte konge, der følte sig angrebet af hamborgernes voldsomheder på sine helligste fyrstetligheder og på sine planer om magt og indtægter ved sin beherskelse af Elben fra sin holstenske fæstningsby. Desuden vurderede han antagelig Hamborgs øjeblikkelige stilling som militært og diplomatisk svagere end frygtet af rigsrådet. Han sejlede derfor ud med sin flådestyrke og mødte efter en stormomsust sejlads en nogenlunde jævnbyrdig hamborgsk flåde helt ude i Elb-mundingen. Der udviklede sig herefter over et par dage en træfning, hovedsagelig i form af en artillerikamp, op ad Elben, hvorved det lykkedes kongen at drive modstanderen tilbage til Hamborg og sikre sig selv herredømmet over floden fra Glückstadt og ved hjælp af en flådestyrke, der fik fast station på floden ud for byen.³¹⁹

Denne foreløbige sømilitære afgørelse blev imidlertid kun indledningen til en strid med Hamborg og til dels med Kejseren og en del af de tyske fyrster og rigsstænder, som med skiftende held strakte sig over de næste mange år. Stiden fandt først sin for kongen højst uheldige foreløbige ende i forlængelse af den tunge og ildevarslende Brømsebro-fred efter den svenske angrebskrig, den såkaldte Torstenssonskrig 1643-45. Forinden havde kongen kun kortvarigt triumferet over Hamborg, da byen i 1643 søgte og opnåede fred hovedsagelig på hans betingelser.³²⁰

Rigsrådet kunne således ånde lettet op ved underretningen om flådens heldige træfning med hamborgerne uden at lide tab endelige ødelæggelse. Kansler Christen Friis synes at have fulgt godt

318. *Rigsråd og Stændermøder* bd. 2 s. 231, 235-39, 243.

319. RA. TKUA. Hamborg A II 16. Akter og dok. vedr. højheden over Elbstrømmen og Elbtolden 1580-1727, »Kurtzer bericht von dem Scharmützell oder Schlacht auff dem Elbstrohmb« 3.-7. sept. 1630; Freudenberger: Anf. arb. s. 34-37; Dreyer: Anf. arb. s. 14-17. – Flådeudrustningen udtømte åbenbart under de pressede efterkrigsforhold næsten helt flådens proviantreserver, så kongen 1. okt. 1630 fra Rendsborg måtte appellere til alle rigsråder om at bevillige proviantudskrivninger hos bønderne (Kanc. Brevb. 1630-32 s. 248, jf. RA. Da. Kanc. B 174).

320. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 321-25; *Rigsråd og Stænderm.* bd. 2 s. 329-34; Laurson: Anf. arb. bd. 4. s. 334ff; RA. TKUA. Hamborg A II 3. Akter og dok. vedr. det polit. forh. til H., Interimsakter vedr. forliget med Hamborg 1643; RA. Reageringskanc. i Glückstadt IX »Stadt Hamburg« nr. 32.

med i begivenhederne. Fra Frederik Günther i Tyske Kancelli, der åbenbart har været på stedet, findes bevaret et længere brev på latin til Friis dateret 18. september 1630 fra Wevelsfleth lidt nord for Glückstadt, hvori han beretter forskelligt om hele situationen. Kansleren fik også gennem kancellijunkeren Henrik Thott og Palle Rosenkrantz meddelelse både om begivenhederne på Elben og om kongens villighed til at forhandle med Hamborg om en løsning, hvilket sidste nok særlig har tjent til hans beroligelse.³²¹ Rigsrådet og rigsebedsmændene var fortsat meget indstillede på en forsonlig linie, men kunne, når ordet trådte i krigens sted, godt søge både at støtte og at styre kongen i hans strid med Hamborg. I 1632 skrev rigshofmesteren og kongens kansler således til øverste sekretær Iver Vind om, hvilke motiver der burde fremhæves, hvis kongen ville lade noget udgå i trykken mod hamborgerne, selv om de da stadig helst så, »att di sigh accommodere skulle«. Det burde navnlig fremhæves, at det var hamborgerne, der havde grebet til fjendtligheder og fortsat dermed, at de havde forurettet også kongens undersætter og civile interesser, og at de havde søgt at ophidse omliggende potentater mod kongen og fortsat søgte at skade ham på mange måder.³²²

Sagen tog en for Hamborg uheldig vending i 1633, da Kejseren efter stadigt kgl. pres og af politiske grunde bevilgede Christian 4 ret til i fire år at opkræve en begrænset elbtold.³²³ Under disse omstændigheder søgte hamborgerne da at inddrage rigsrådet i sagen

321. RA. Da. Kanc. B 158. Breve til kansleren fra sekretærerne i Tyske Kancelli; TKIA A 93. Indkomne breve, Henric Tott til kansleren (på fransk) Glückstadt 8. sept. 1630 (H.T. anføres som kancellijunker 1628-35, jf. Danm. Adels Aarb. 1900 s. 443-44); Da. Kanc. B 160. Indlæg etc., Palle Rosenkrantz til kansler Chr. Friis, Kolding 24. sept. 1630. – 30. okt. 1630 udstedtes der kgl. fuldmagt for Albert Dionys til at uddele søpasser til hamborgere, der ønskede at besejle Nederlandene. Det kan dog også opfattes som et kgl. træk til at splitte opinionen i Hamborg imod ham (RA. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 158a-b).

322. RA. Da. Kanc. B 160. Indlæg etc., Frants Rantzau og Christen Friis til Iver Vind, Kbh. 18. sept. 1632; TKUA. Hamborg A II 3, afskrift af samme. – Allerede i 1630 omtales problemer ved færdiggørelsen af en trykt remonstration mod hamborgerne (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Nic. Eggebrecht til kongen Kbh. 13. okt. 1630).

323. Fridericia: Anf. arb. I s. 261-63, 282-84; RA. TKUA. Hamborg A II 16. Akter og dok. vedr. højheden over Elbstrømmen og Elbtolden 1629-35, brev fra kejser Ferdinand 2 til Chr. 4, Wien 23. juli 1633; RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patent, konc. til pat. om udredning af tolden, Glückstadt 29. aug. 1633.

som en slags mægler mellem dem og kongen. Det medførte skriftveksling med rådet og i marts 1634 et møde mellem hamborgske udsendinge og dele af rigsrådet i forbindelse med et jysk rigsrådsmøde i Skanderborg under kongens vinterlager dér i vinteren 1633-34.³²⁴ I 1637 forsøgte Hamborg på ny at inddrage rigsrådet i sagen til støtte mod kongen, men uden held.³²⁵

I den hamborgske sag måtte rigsrådet nok efterhånden erkende, at dets øjeblikkelige reaktion over for kongens kraftige optræden i 1630 havde været unødigt ængstelig, for så vidt stridens virkninger på kort sigt angår. Men dets frygt for virkningerne på længere sigt og for dens uheldige samvirke med andre, større og farligere trusler mod rigets fred og sikkerhed skulle med tiden vise sig velbegrundet. Under alle omstændigheder havde rådet og de ledende politiske kredse i Danmark herved fået en besk forsmag på, hvordan kongen i sin holstenske elbfæstningsby havde skabt sig et udgangspunkt for udenrigspolitiske handlinger, der vist både geografisk og i indhold og indebyrd var mere fjerntliggende, end hans danske bagland og vagthold brød sig om.

De følgende år i 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne skulle komme til at rumme langt mere vidtrækkende og dybtgående forhold i den kgl. udenrigspolitik og medføre en koncentration af dennes førelse i Glückstadt til skade eller ødelæggelse for det danske rigsråds og de danske rigsembedsmænds mulighed for nært og nøje at følge og kontrollere den i dens mulige skadevirkninger for Danmark. Dens hovedlinier synes at samles i to tråde, der til stadighed var tydelige, men, om end sideløbende, dog fremtrådte med vekslende styrke.

Den ene og stadigst krævende var Christian 4s ambition om fortsat at påvirke udviklingen i Tyskland, nu ikke som krigsførende part eller allieret med nogen af disse, men som mægler godkendt af dem med det mål at tilvejebringe en universalfred i hele Tyskland på så gunstige vilkår som muligt for de evangeliske stænder og den størst mulige fjernelse af ikke-tyske magter fra tysk område, hvilket selvsagt måtte gøre hans mæglervirke meget suspect eller direkte uønsket fra svensk side.

324. RA. TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver 1626-41, rekreditiv til hamborgske afsendinge »Nom.e Senatorum Regni«, Skanderborg 21. marts 1634; RA. Regeringskanc.i Glückstadt. X »Elbstrohm« nr. 4; *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 379.

325. Smst. s. 457-58; Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* talrige steder, se registeret.

Den anden hovedlinie var i videste forstand Østersø-politikken, der i disse år manifesterede sig tydeligst i en stadig voldsommere magtkamp mellem Christian 4 og de nederlandske Generalstater om Øresundstolden. Denne undergik i disse år stadige udvidelser og forhøjelser, der til sidst i 1638-39 førte til en nederlandsk desperation, der kom Danmark dyrt at stå i den svenske overfalds-krig i 1643. Som en dyster og uundgåelig baggrund også i dette udenrigspolitiske hovedforhold står nemlig den gennem adskillige århundreder stadige modsætning mellem Danmark og Sverige, der nu var præget af magtforholdenes omvæltning. Danmarks kræfter og magt var stærkt svækkede og i stadig nedgang i forhold til Sveriges vækst i politisk og økonomisk magt på vej mod den europæiske stormagtsstilling, der kulminerede netop i disse og de nærmest følgende årtier. Rigsrådet var utvivlsomt mere bevidst om denne udvikling og dens farer for det danske riges fremtid og beståen og frygtede mere for følgerne af en dristig politik end kongen, der nok havde sværere ved at acceptere den uheldige udvikling for sin kongemagt og vist også gennemgående så mere optimistisk på sine muligheder for at føre en heldig modpolitik. Det synes dog klart, at flere forhold i den førte politik kom til at modvirke hinanden i stedet for at støtte hinanden gensidigt. Tydelige er også uoverensstemmelserne mellem de ledende faktorer i den danske udenrigspolitik, som blandt andet kom til praktisk udtryk – også rent fysisk eller geografisk – i afstanden mellem rigsråd og rigsebedsmænd i Danmark og den energisk regerende konge, der i afgørende perioder mere og mere søgte til hertugdømmerne og Glückstadt med sine hovedsagelig tyske råder, kansler og sekretærer, hvor han mere frit kunne drive den politik, han fandt mulig og ønskelig.

En baggrund herfor var utvivlsomt Christian 4s og overhovedet de danske kongers retslige dobbeltstilling, dels som monarker i kongerigerne Danmark og Norge, dels som tyske rigsfyrster i hertugdømmet Holsten i kraft af et lensforhold til det Tysk-Romerske rige og dets kejser i Wien. Dette medførte en frihed og forpligtelse for kongen i den sidstnævnte egenskab til at føre en politik i Holsten og over for Tyskland og Kejseren, som principielt var bundet til dette tyske hertugdømmes interesser og pligter og til de forpligtelser, han som tysk lensfyrste havde i forhold til Kejseren og det tyske rige. Denne dobbeltstilling indebar selvsagt åbenbare muligheder for kollisioner med hans og hans danske undersåtters

interesser, som de skulle varetages af ham i samvirke med rigsråd og stænder, men samtidig muligheder for at føre en politik og foretage handlinger i egenskab af holstensk hertug formelt frigjort for de bindinger, han som dansk konge havde påtaget sig ved sin håndfæstning. Det problematiske herved var blot, at det tilsyneladende formelt rigtige i denne sondring ikke havde megen bærekraft i virkelighedens verden, hvor omgivelserne ikke var tilbøjelige til at tage meget hensyn til, om hans handlinger skulle henføres til den ene eller den anden af hans fyrstelige værdigheder, og hvor hans danske kongerige derfor stadig var i fare for at lide ubodelig skade ved handlinger, der egentlig udsprang af forholdet til det tyske len Holsten og kun syntes forklarlige eller forsvarlige i den sammenhæng.

Denne problemstilling og dens realisering i Kejserkrigens nederlagsår med deres rædselsfulde virkninger og længe fortvivlede udsigter for hele Danmark og især for den fjendebesatte og hærgede jyske halvø havde bundfældet sig som en selvfølge og et skræmmebillede hos alle, der led under virkningerne eller skulle øve indflydelse på en fremtidig politik, hvis hovedsigte for de fleste måtte være først og fremmest at undgå en gentagelse, som let kunne få endnu mere katastrofale følger for riget og folket. Dette ytrede sig navnlig i de politisk ledende kredse, nemlig adelen og dens magtinstrument rigsrådet. Kongen var nok langt hen ad vejen på bunden enig i nødvendigheden af forsigtighed og tilbageholdenhed for at undgå livtag med den fjendtlige overmagt, navnlig den svenske. Men han havde dog utvivlsomt sværere end rigsråd og stænder ved at affinde sig med den indskrænkning af sine arvede majestætsrettigheder og sin magtstilling til lands og søs i sine nærområder og især i Østersøen og dens kyster mod øst og syd, som løbende var en følge af den svenske magttilvækst under Sveriges heldige krige i Balticum og Tyskland. Dertil kom som nævnt, at kongen synes at have haft en noget mere optimistisk opfattelse end især rigsrådet af sine og sine rigers og landes muligheder for at gøre sig gældende i det internationale spil og af sine civile og militære hjælpkilders evne til at slå til i bestemte situationer og magtkonstellationer. Der var således i det politiske ledelsessystem indbygget en latent modsætning i vurderingen af mål og midler. Dette skabte en bestandig vagtsomhed og modstand mellem de bestemmende kræfter i stedet for den samdrægtighed, som netop statens farlige stilling måtte kræve.

Det mest gennemgående træk ved Christian 4s ydrepolitiske virke efter freden i Lybæk 1629, der bragte Kejserkrigen til en heldigere afslutning end frygtet, var nok hans snart efter genoptagne indblanding i krigsbegivenhederne i Tyskland, nu som fredsmægler i en principielt neutral og upartisk position. Denne virksomhed strakte sig over en lang årrække og medførte så mange skuffelser og tilbageslag med stadige genoptagelser og nye forsøg over for de mange indblandede parter med vidt forskellige og vekslende interesser og holdninger, at det synes næsten uforståeligt, at han orkede at blive ved med de både meget arbejdskrævende og bekostelige mæglingsbestræbelser. Forklaringen må vist snarest søges i hans frygt for at se sine og sine rigers og landes interesser aldeles tilsidesat ved en fredsslutning i Tyskland, hvis han helt opgav at søge indflydelse på den. Da frygten især gjaldt, at Sverige skulle få held til at sikre sig landområder og havnebyer i Nordtyskland, der kunne true Danmarks sydflanke og hans hævdede herredømme i Østersøen, måtte hans fredsmæglervirke fra svensk side gennemgående blive mødt med betydelig mistænksomhed og modvilje eller direkte modvirke. Det truede derved let med at blive en anstødssten i forholdet til den frygtede nabomagt og med at føre til krig fra dens side, hvis den følte sine interesser for true, især da hvis Christian 4 kunne siges at have opgivet sin neutrale stilling og at slutte sig til Sveriges modpart Kejseren.

Så vidt gik kongen vist egentlig aldrig. Men et par gange var han efter pres fra kejserlig side måske tæt ved det med betingede løfter, som svenskerne ikke var sene til at udnytte mod Danmark, da de endelig i 1643 startede deres angrebskrig. Det første alvorligere tilfælde var i sommeren og efteråret 1637, da grev Pentz og Fr. Günther under en forhandling i Wien måtte afgive betingede løfter om en samgang, hvis ikke Sverige gik ind på en efter parternes mening rimelig fredsløsning i Tyskland. Det danske rigsråd var ved den lejlighed tilsyneladende slet ikke direkte inddraget i forhandlingerne,³²⁶ men synes dog at have været bekendt med og i almindelighed at have tilskyndet til kongens bestræbelser som fredsmægler i Tyskland. Sådan må man nærmest forstå situationen ud fra rådets betænkning til kongen 27. oktober 1637 fra et rådsmøde i Odense, der ganske vist ikke er godt belyst, eftersom der mangler både en kgl. indkaldelse af det og en kgl. proposi-

---

326. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 37-48.

tion, idet kansleren proponerede på kongens vegne, hvilket dog vel må forudsætte, at kansleren var underrettet i hvert fald i hovedtræk om kongens aktiviteter og ønsker. Rådet undlod i sin betænkning til kongen ikke at opfordre til en defensiv og ikke udæskende holdning, »paa det ingen af parterne skulle tage nogen findtlig suspicion«, og tvivlede ikke på, at kongen »jo af faderlig kierlighed til vores religions och federne landts conservation disse forirrede tidens vilckor betencker och sig icke af nogen vores naboers ufornuftige bedrifter lader irritere ...«³²⁷ – en tillidsreklæring, som måske i kraft af selve sin fremsættelse kunne bibringe den opfattelse, at rådet ikke var så sikkert endda i sin tro på kongens selvbeherskelse og nok fandt det passende at påpege fornuften i og nødvendigheden heraf.

Var denne meningsudveksling mellem konge og rigsråd i slutningen af oktober endnu noget vag i sin stillingtagen til de konkrete bindinger til parterne i krigen i Tyskland, blev alvoren i forhandlingerne fra Glückstadt ganske klar ved det snart efter holdte rådsmøde i Odense lidt over midten af november 1637. I sin proposition af 17. november greb kongen ivrigt rådets ønske om fredssøgen i Tyskland, men gav udtryk for Kejserens forudsætning om dansk samgang, hvis svenskerne ikke viste sig fredsvillige, uden at sige noget om, at en sådan samgang måske allerede var lovet fra kongens side. Han lagde i stedet op til at lade rigsrådet tage stilling til, om det mente, at man skulle gå ind på Kejserens vilkår.³²⁸ Rigsrådet viste imidlertid allerede dagen efter i sit svar, at det aldeles ikke billigede kongens tanke om under visse omstændigheder at optræde på Kejserens side, men tværtimod på det bestemteste gik imod enhver sådan tanke. Det ville være de katolskes højeste ønske at bringe Danmark og Sverige i strid med hinanden. Det tilrådede derimod at træde i direkte forhandling med svenskerne for at få klarlagt deres fredsbetingelser og på det grundlag at fortsætte fredsbestræbelserne hos Kejseren.³²⁹

Det er nok stadig noget uklart, hvad rigsrådet under disse meningsudvekslinger med kongen har vidst om dennes forhandlinger i 1637 med Kejseren, ligesom det synes diskutabelt, hvad kongen egentlig havde bundet sig til over for Kejseren eller var ind-

327. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 445-48.

328. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 159-63.

329. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 453.

stillet på at bringe til udførelse under de tvivlsomme og ikke nærmere fastsatte betingelser, der var forhandlet om med Kejserens repræsentanter i Wien. Men det forekommer sandsynligt, at rigsrådet i hvert fald med bekymring har iagttaget den udvikling, der stadig stærkere forbandt kongen med Holsten og begivenhederne i Tyskland, og som fik ham til at tilbringe så stor en del af sin tid i Glückstadt uden for sit danske rigsråds umiddelbare rækkevidde, i stedet mest omgivet af sine tyske råder og sit tyske kancellipersonele. I det hele taget var rigsrådet og den danske adel nok ret skeptisk indstillet over for Holsten og holstenerne, som det tydeligt fremgår af disse års langtrukne forhandlinger om en udvidelse af unionen fra 1623 mellem kongeriget og fyrstendømmerne. Hovedmålet hermed var at styrke aftalerne om fælles forsvarsindsats til beskyttelse mod fjendtlige indfald sydfra, der under krigsforholdene i Tyskland i disse år forekom mere og mere truende. Rigsrådet fandt holstenerne altfor tilbøjelige til at ville vælte byrderne herved over på Danmark for selv at slippe billigere. I 1637 lykkedes det endelig at få unionsudvidelsen gennemført om end i en væsentlig svagere form end ønsket af ikke mindst Christian 4.³³⁰ Det forhindrede dog ikke, at rådet i foråret 1638 mindede kongen om, at holstenerne næppe selv ville sætte sig til modværge, hvis Kejseren som øverste rigsherre lod nogle af sine tropper indkvartere sig i Holsten; det frarådede derfor på det indstændigste kongen at foretage sig noget krigerisk imod en sådan lovlig kejserlig indkvartering på rigstysk område, hvilket ville kunne udløse en kejserlig besættelse af ikke alene Holsten, men også af Slesvig og hele Jylland.³³¹

Allerede kongens intense bestræbelser med udgangspunkt hovedsagelig i Glückstadt for at påvirke udviklingen i det krigshærgede Tyskland og for at sikre sine lande mod angreb fra syd måtte give det danske rigsråd stærke betænkeligheder både ved selve de farer, der kunne være forbundet hermed, og ved det forhold, at rådet og de danske rigsebedsmænd i væsentlig grad var ude af stand til at følge disse aktiviteter i hvert fald i enkeltheder og til dels også i hovedlinier og dermed til umiddelbart at modvirke udspil, der kunne formodes at sætte rigets fred og sikkerhed i fare. I disse anliggender gjorde sig imidlertid som nævnt den vanskelighed

330. Laursen: Anf. arb. bd. 4 s. 169-85; *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 435-51, 457.

331. Smst. s. 461-62.

gældende, at kongen kunne hævde, at han som hertug af Holsten og dermed som tysk rigsfyrste måtte have en særlig ret og pligt til at optræde med en større frihed og selvstændighed end i snævrere danske anliggender. Snart skulle det dog vise sig, at han fandt det berettiget at udstrække denne større frihed til også at omfatte dele af den danske udenrigspolitik, hvor de samme omstændigheder ikke kunne gøres gældende, og som medførte nok så store faremomenter for Danmark som de intrikate forhold i Tyskland.

Dette andet hovedproblem med udenrigspolitisk indebyrd blev i slutningen af 1630'erne Sundtolden, dens gentagne kraftige forhøjelser og de virkninger, disse fik især i forholdet til de Forenede Nederlande og for deres stilling i magtforholdet mellem Danmark og Sverige. Sundtoldforhøjelserne og deres virkninger er fyldigt undersøgt og behandlet af J.A. Fridericia allerede for mere end et århundrede siden. I det væsentlige må der stadig henvises til hans undersøgelser og fremstilling.³³² Knud Fabricius har på enkelte punkter genovervejet og modificeret Fridericias vurdering, men i hovedsagen ladet den bestå.³³³

Det synes, som om kongen ved herredagen i København i foråret 1637 havde nået et punkt, hvor en længe indestængt vrede over rigsrådets stadig gentagne afvisninger af at bevilge, hvad han anså for nødvendige midler til kronens og rigets fornødenheder, fandt voldsomt afløb i hans oplæg gennem kongens kansler til rådets forhandlinger. Han fandt, at adelen havde skaffet sig rigdom, mens han selv »som derris herre och konning, som haffuer den Største wmag Arle och Sylde, Iaa mangengang inted kan faa Roe tiil att faa mad. Skall haffue mangel paa altiing«. Han truede derfor med en lensreform, så »kronens Indkomst med god skeell kan deelys ymellom herr och knecht«.³³⁴ I sin proposition gennem kansleren havde han åbenbart også forelagt rådet forslag om forhøjelser af Sundtolden, endskønt han vel principielt anså det som

332. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie* bd. 2 (1881) især s. 178ff.

333. Knud Fabricius: *Christian IV og det nederlandske Gesandtskab 1639* (Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 1 (1944) s. 150-67; Knud Fabricius: *De politiske Forbindelser mellem Danmark og Nederlandene* (Holland Danmark bd. 1 (1944) s. 11-133 spec. s.74-86.

334. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 136-37. – Det må her nok bemærkes, at ordet »knægt« på denne tid næppe havde stærkt nedsættende eller »knægtende« klang. I adskillige tyske skrivelser til kongen fra højststående især militære personer ses de ved underskriften at omtale sig som kongens »diener und knecht« eller blot »knecht«.

sin ret selv at bestemme over dette regale. I sin betænkning af 17. maj 1637 frarådede rigsrådet imidlertid stærkt at gribe til dette middel, skønt det kunne synes at være det, der belastede undersåtterne mindst. Man ville nødig skade naboernes handel mere, end allerede sket var, ikke mindst da de i forvejen besværede sig over Elbtolden og antagelig ville blive mere ophidsede ved nye forhøjelser. Rådet mindede meget sigende kongen om den store gæld fra »den gamble svenske feide«, riget var stedt i ved hans faders død, og som man efterhånden havde fået has på »uanset langt større krig, kostbare bygninger och andre bekostninger«. Så det blev som så ofte før kun til bevilling af en »enfack skat, om Gud i himmelen landet med it fructbar aar ville velsigne«. ³³⁵

Efter dette forgæves forsøg på at få rigsrådets opbakning til at bruge Sundtolden til afhjælpning af finansmangelen gik kongen åbenbart over til på egen hånd at indføre de stadig højere afgifter i Sundet, som prægede den følgende tid. ³³⁶ Måske forudså han dog, at han derved løb ind i problemer i forhold til nederlænderne. I foråret 1638 sendtes der i hvert fald i modsætning til tidligere en fast agent eller resident til Genetalstaterne i Haag. Til hvervet valgtes Martin Tancken, ³³⁷ der ligesom den tyske kansler Ditlev Reventlow var fra Mecklenburg, ³³⁸ og som synes at have været en kløgtigt analyserende, køligt vurderende og i sit diplomatiske landskab effektivt manipulerende diplomat. ³³⁹ Allerede i en af sine første relationer til kongen fra august 1638 kunne han berette om stærke klager i Generalstaterne over forhøjelser af Sundtolden med krav om gen-

335. *Rigs- og Stænderm.* bd. 2 s. 435, 440-41.

336. *Fridericia: Anf. arb.* bd. 2 s. 193-95.

337. Om T. se Bricka: *Da. Biogr. Lex.* bd. 17 (1903) s. 81 (J.A. Fridericia); *Egenh. Breve* bd. 5 s. 17-18 note 3; *Danske Magazin* 5. rk. bd. 4 s. 327-30; L. Bittner & L. Groß: *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder* bd. 1 (1936) s. 114, 257, 456, 458.

338. RA. Reg.kanc. i Glückstadt. III,9 »Friedensverhandlungen ...« Nr. 2 undernr. 16, M. Tancken til D. Reventlow, Hamborg 8./18. sept. 1639. – Noget kunne tyde på, at han tidligere i en eller anden funktion havde været i svensk tjeneste (RA. TKUA Nederlandene B 42, M.T. til D. Reventlow, Haag 8. jan. 1640 ny stil). – Han havde åbenbart en broder Alexander Tancken, der var købmand i Hamborg, og som under Torstenssonskrigen lånte krigskommissær Cai Ahlefeldt 10.000 rdl. til forsvaret af Glückstadt (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 14. jan. 1648; smst. A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg amt Cai Ahlefeldt, 4. febr. 1648).

339 Se hans relationer i RA. Reg.kanc. i Glückstadt III, 10 og TKUA. Nederl. B 42.

indførelse af de hidtidige toldsatsler og ligeså klager over Elbtolden og ønsker om dens fuldstændige afskaffelse.³⁴⁰

En særlig berygtet del af toldkomplekset blev salpeteretolden på grund af dens helt usædvanlige højde, der fremkaldte lige så usædvanlige modforholdsregler fra Generalstaternes side og i den nederlandske propaganda blev så at sige brændemærket på hele den tilsyneladende tøjlesløse kgl. sundtoldpolitik.³⁴¹ Sideløbende med stridighederne om Sundtolden løb, foruden den snart halvgamle strid om Elbtolden, strid om hvalfangsten ved Spitsbergen mellem nederlandske og danske redere, som netop i 1638 havde ført til sammenstød ved fangstpladserne mellem det nederlandske kompagnis skibe og tre danske orlogsskibe, der var sendt derop for at hævde kongens krav på rettighederne til området, der fra dansk side kaldtes Christiansbergen, og til støtte for de okrojerede danske hvalfangere.³⁴² Hertil kom i 1639 tilsvarende danske maritime indgreb mod den nederlandske deltagelse i fiskerierne og fiskehandelen ved Kola-halvøen.³⁴³ Også interesserne omkring trælattolden i Norge gav anledning til stadige sammenstød og klager fra begge sider.³⁴⁴ Endelig kom som en tilsyneladende skæv bølge ind i billedet også en diplomatisk og voldelig strid mellem Christian 4 og den polske konge om dennes forsøg på at indføre toldopkrævninger af trafikken på især Danzig, hvortil kom tilsvarende forsøg ved Pillau af trafikken på Königsberg. Skønt det var uklart, hvordan denne strid ville påvirke den nederlandske handel på Østersøen, kunne den i den ophedede atmosfære også skabe mistro og vanskeligheder mellem parterne. Noget tyder på, at disse nye Spieringske

340. RA. TKUA. Nederlandene B 42, Tancken til Chr. 4, Haag 9./19. august 1638; Fridericia bd. 2 s. 217.

341. Sune Dalgård: *Salpeteretolden af 1638-39 og den private spekulationshandel bag den* (Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 4 (1954) s. 313-51); jf. Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 954-55, 977, 987-88, 991, 996, 1001.

342. Sune Dalgård: *Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660* (1962) s. 213-19; RA. TKUA. Alm. del 1. 102, konc. til skr. til Tancken 11. nov. 1638 med fremsendelse af div. akter om sagen og pålæg om fremskaffelse af oplysninger om opbragte nederlandske skibe.

343. RA. TKUA Nederlandene B 42, Martin Tancken til Christian 4, Haag 17./27. jan. 1640; smst. C 10 Resident Martin Tanckes gesandtskabsarkiv 1640-56, udateret tysk oversættelse af skr. fra »die gemeine Negotianten auff Cola undt die Lapsche Kust handelendt« om hændelser dér i 1639 til borgmestre og regenter i Amsterdam.

344. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 216.

Østersø-tolde var blandt årsagerne til eller i hvert fald et af argumenterne for Christian 4s voldsomme forøgelse af Sundtolden i 1637-39 med bl.a. det sigte at tilskynde Generalstaterne til at optræde mere aktivt mod disse nye toldopkrævninger i Østersøen.³⁴⁵

Der er ikke grund til her at gå nærmere ind på sundtoldproblemerne eller de diplomatiske forviklinger, de medførte i forhold til nederlænderne og deres Generalstater. Det væsentlige i den foreliggende sammenhæng er at undersøge og at belyse, i hvilket omfang Christian 4s nyskabte og energisk udbyggede holdepunkt i Glückstadt og hans dér forhåndenværende tyske forvaltningsapparat i praksis benyttedes til at drive denne udenrigspolitik, som ikke godt lod sig begrunde i hans stilling som hertug i Holsten og tysk rigsfyrste, men klart syntes at henhøre under hans danske kongegerning og dermed under hans forpligtelser ifølge håndfæstningen med adgang for rigsebedsmændene og rigsrådet til at øve indflydelse på regeringsførelsen.

For at undersøge dette er det imidlertid påkrævet at se lidt nærmere på oplægget til og hændelsesforløbet i det opgør mellem Christian 4 og Generalstaterne, som førte frem til den endelige konfrontation mellem dem og dermed til Generalstaternes samgang med Sverige under Torstenssonskrigen og til den for Danmark og Norge så ulykkelige Brømsebrofred i 1645.

Det må i den sammenhæng for det første fastslås, i hvilket omfang kongen i stridighedernes hedeste år faktisk opholdt sig i Glückstadt og førte sin udadvendte politik derfra.

Tidsrummene for kongens ophold i Glückstadt eller nærliggende lokaliteter i hertugdømmerne i årene 1637-39 lader sig i hovedtræk og til dels i detaljer let fastslå ved de gennem kancellierne udgåede kongebreve herfra, ved kongens egenhændige breve og ved notitser i hans skrivekalender for 1639.³⁴⁶ Heraf fremgår det,

345. Sune Dalgård: *Østersø, Vestersø, Nordsø. Dominium maris Baltici & maris Septentrionalis* (Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 5 (1957) s. 295-320 spec. s. 304-08, 315; RA. TKUA Nederlandene A II 10, læg: Akter vedr. ærkebiskop Frederik af Bremens mægling ..., kongens erklæring om sin holdning hertil, Glückstadt 2. juli 1640.

346. Skrivekalenderen for 1639 er udgivet af C.F. Bricka i Danske Samlinger bd. 5 (1869-70) s. 73-88. Kongens skrivekandere for 1637 og 1638 kendes ikke i originaler eller fuldstændige afskrifter, men enkelte indførsler deri er kendt fra ældre afskrifter i uddrag og publiceret af C.F. Bricka i Danske Samlinger 2. rk. bd. 3 (1873-74) s. 386-88 jf. s. 365-69.

at han opholdt sig dér fra omkring 11. juni til 26. oktober 1637, i 1638 fra omkring 17. til 19. april og igen fra omkring 12. maj til midsummer og derpå fra omkring 12. juli til midten af august og fra omkring midten af september til 12. december afbrudt af nogle kortere ophold i Flensborg.³⁴⁷ I 1639 varede kongens ophold i Glückstadt fra 22. marts til 8. april og fra 29. juni til 3. oktober.

Det ligger således klart, at kongen i de nævnte år har opholdt sig i gentagne og til dels meget lange perioder i Glückstadt. Dertil kommer forskellige kortere ophold andre steder i hertugdømmerne, hvor han forholdvis let har kunnet have forbindelse med elbbyen, foruden de lange vinterophold på slesvigske slotte. Når opholdene i hans sydlige besiddelser optog så meget af hans tid i disse år, hænger det utvivlsomt sammen med, at den tyske politik og især hans utrættelige forsøg på som fredsmægler at få indflydelse på den kommende ordening i Tyskland spillede en så stor rolle netop da og nok bedst lod sig iværksætte og følge fra fæstningen ved Elben. Den lå så nær ved Hamborg, hvor en hel del af fredsforhandlingerne netop da var koncentreret, og hvor mange efterretnings- og forbindelseslinier løb sammen. Glückstadt udgjorde desuden et fortrinligt udgangspunkt og en naturlig hjembase for hans diplomatiske udsendinge, for hans tyske lærde råder og for de kancelliforretninger, som de udadvendte aktiviteter nødvendiggjorde. Og det hele befandt sig så desuden i en behagelig afstand fra de danske rigsmyndigheder, som måske gerne ville være mere med i behandlingen af disse forhold, der let kunne inddrage riget i farlige forbindelser, men som kongen nok anså for så intrikate, at de krævede hans umiddelbare ledelse og mulighed for hurtig og ukompliceret stillingtagen.

---

347. Nogle kongebreve af 30. aug. og 9. sept. 1638 (Kanc. Brevb. 1637-39 s. 465-66 og 501-05), der i brevbøgerne og i de koncepter, der er bevarede, er dateret til Glückstadt, repræsenterer tydeligvis ikke et kgl. ophold dér de nævnte dage. Alle brevene undtagen et er åbne breve indført i Jyske Register; enkelte bevarede koncepter til disse breve er påtegnet med Glückstadt som dateringssted, men om disse påskrifter er samtidige med konciperingen og udfærdigelsen af originalerne eller påført noget senere, kan ikke umiddelbart sikkert afgøres; det ene af de åbne jyske breve er i koncepten vistnok oprindelig dateret til 1633, hvor kongen åbenbart opholdt sig i Glückstadt sidst i august. Et enkelt brev fra Fynske Tegnelser af 30. august 1638 er indført heri i brudt kronologi blandt andre breve til samme adressat fra Glückstadt med datoer, som svarer til kongens ophold dér.

Rigsrådet har måske set med bekymring på kongens tyske politik fra Glückstadt, men herom vides ikke noget sikkert, da rådet ikke udtalte sig udtrykkeligt desangående. Dets stadig udtalte mening om den rette holdning til begivenhederne i Tyskland var, at de katolske og de kejserlige ikke ville de protestantiske magter og lande noget godt, og at man derfor skulle undlade på nogen måde at indlade sig med dem og da især ikke sådan, at det kunne give anledning til uvilje eller mistanke hos de protestantiske deltagere i krigen i Tyskland. Af disse tænkte rådet utvivlsomt først og fremmest på Sverige, som det anså for den farligste fjende, man kunne lægge sig ud med. Faren fra den side ville navnlig blive overvældende, hvis det lykkedes Sverige at få støtte fra anden side, hvilket i praksis ville sige fra Nederlandene, hvis holdning måtte blive så meget vigtigere, som Danmarks hidtil faste støtte i England i disse år hurtigt svandt bort i borgerkrigens morads. Rigsrådets frygt kunne kun blive forstærket ved kongens politik over for Nederlandene, især ved Sundtoldens gentagne forhøjelser.

Det kom indtrængende til orde ved en herredag i København i foråret 1639. I sin proposition til rådet 3. maj havde kongen selv givet udtryk for betænkelighed ved situationens farlighed og muligheden af et svensk angreb på Danmark og appelleret til rådet om at overveje forskellige modforanstaltninger derimod. I sit svar af 13. maj talte rådet nok mere åbent end nogensinde om farerne ved at skabe nye fjender og drive dem sammen med de gamle. Det fandt situationen så alvorlig, »at dersom icke i tide beqvemme middel til bruges, daa sie vi skinbarlig vorris fæderne landts ruin och undergang for øine.« Rådet nærrede åbenbart ingen illusioner om svenskernes ildesindethed, men frygtede, at de snarere ville angribe, »naar de ser Holland och Hensestæderne icke alene der til at inclinere, men och maa ske deris assistents at tilbyde, da raade vi underdanigst och begiere, eders kong. mt. naadigst tenche paa de Svenske och Hollender, saa kier vorris conservation er, det meste muligt at separere; thi ingens conjunction kunde være os farligere och prejudicerliger end deris ...«. Da hollændernes vrede især skyldtes forhøjelserne af Sundtolden og de andre forhold, de beklagede sig over, var det endnu muligt at modvirke en for Danmark katastrofal ændring i deres nordiske politik. Men det var da nødvendigt at gøre dem betydelige indrømmelser på disse punkter. »Skier det icke, saa nøder mand dem skinbarlig til baade at skynde os Svensken paa halsen och sigh med dennom mod os at

forbinde och conjungere, och om det skede, det Gud forbyde, er lettelig at slutte, hvad ende det med os, som hverchen til lands eller vands kunde være bastant, ville tage.« Rigsrådet havde således, stillet over for kongens handlinger med ydrepolitiske virkninger siden 1637, på ny indtrængende advaret mod, at fædrelandet derved kunne bringes »i allerstørste fahre og perikel.« Dets advarsler syntes dog at skulle blive et råb i ørken. Kongen fastholdt sin politik ud over den grænse, som rådet havde advaret mod at overskride og i stedet »i tide den fattede offension at dempe ...«. ³⁴⁸

Udviklingen i den kgl. sundtoldpolitik med de voldsomme forøgelse af Sundtoldens omfang og højde navnlig i 1638 og 1639 kom, måske noget tilfældigt, til at medføre, at det kgl. styre i Glückstadt og i særdeleshed kongens mere end tre måneder lange ophold dér i sommeren 1639 også fik en afgørende betydning i forholdet til Nederlandene og deres Generalstater. Disse var jo den udenlandske magt, som i langt den højeste grad måtte komme til at lide under denne politik og derfor var ganske særlig opsat på at få den ændret, helst med diplomatiske og fredelige midler, men om nødvendigt også med anvendelse af mere håndfaste fremgangsmåder. Da deres protester igennem den nederlandske resident i Helsingør Carel van Cracauw ikke havde den ønskede virkning, besluttede Generalstaterne at sende højtstående ambassadører til den danske konge. Hertil udvalgte borgmester i Amsterdam Albert Burgh og Bernard Conders van Helpen, som var deputeret for Groningen i Generalstaterne. Valget af disse kunne tyde på, at Generalstaterne har ønsket at afbalancere holdningerne i ambassaden, så både mere barske og mere afdæmpede syn på den danske politik var repræsenteret og det ene altså kunne holde det andet i ave. Burgh måtte ganske naturligt stå for de amsterdamske købmandsinteresser og deres meget fjendtlige, til dels ligefrem krigeriske indstilling til Christian 4s toldpolitik. Conders van Helpen derimod stod friere hertil og var antagelig i almindelighed ret venlig stemt over for danske interesser. Da ambassaden kun bestod af to, var de særlige hollandske eller amsterdamske synspunkter heller ikke talmæssigt overlegne. ³⁴⁹

348. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 520-23.

349. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 227-31; K. Fabricius: *Chr. IV og det nederl. Gesandtskab* s. 153ff; P.J. Blok: *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bd. 4 (Groningen, 1899) s. 358 note 1; RA. Reg.kanc. i Glückstadt. III »Friedensverhandlungen

Den nederlandske ambassade i 1639 kom til at betegne det uheldsvangre vendepunkt i forholdet mellem Generalstaterne og Christian 4. De to ambassadører sejlede i begyndelsen af juli til Sundet, hvilket burde betyde, at de troede, at kongen var i Københavnsområdet, og ikke var klar over, at han da var rejst til Glückstadt. Residenten Carel van Cracauw rådede dem bestemt til at vente på kongen i København, utvivlsomt fordi han regnede med, at forhandlingerne ville have gunstigere udsigter dér, hvor kongen ville have de vigtigste af sine danske rigsebedsmænd og måske flere rigsråder om sig og sagen overhovedet foregå i en atmosfære, der ville være mere lovende for de ønskede indrømmelser. Hvis forhandlingerne kom til at foregå andre steder, forudså han, at de ville ende uden resultater.³⁵⁰ Ambassadørerne fulgte det givne råd og væbnede sig da også længe med tålmodighed, medens de i København kunne føre samtaler med kansler Chr. Friis og statholderen Corfitz Ulfeldt. Men da kongen stadig ikke vendte tilbage til København, tabte de omsider tålmodigheden og begav sig ledsaget af Cracouw til Glückstadt, hvortil de ankom 10. september.

Sendrægtigheden med at rejse til Holsten viste sig snart velbegrundet. Forhandlingerne kom til helt at foregå på kongens vilkår. Hertil bidrog det nok også, at ambassadørerne udviste en risikabel langsommelighed i udførelsen af deres hverv. Derved fik kongen anledning eller påskud til hurtigt at afslutte forhandlingerne efter udveksling af ambassadørernes proposition og hans i det væsentlige afvisende svarresolution.³⁵¹ Generalstaternes in-

---

...« 9, Nr. 2, relation fra Martin Tancken til D. Reventlow i Glückstadt, Haag 23. juni/ 3. juli 1638.

350. RA. Danica-film. Arkivnr. 650, spole nr. 4. Ambassadørerne til Generalstaterne, Helsingør 9./19. juli 1639.

351. RA. TKUA Nederlandene A II 10, ambassadørernes »Propositie« overleveret 18./28. sept. 1639, koncept til resolution meddelt dem, Glückstadt 28. sept. 1639. – Der kan måske også være grund til at påpege, at kongen og hans tyske kancellipersonale i Glückstadt netop i 1639 synes at have været usædvanlig stærkt optaget af andre gøremål; i første halvår af 1639 findes talrige tyske koncepter lagt til side som unødvendige at registrere; i andet halvår har man tilsyneladende helt opgivet at føre »Ausländisch Registrant«, antagelig på grund af stærkt stigende arbejdspress fra de løbende ekspeditioner og forhandlinger. (RA. TKUA Alm. del 1. 104. Koncepter ... ikke indførte ... 1567-1639). Jf. s. 206.

struktion for ambassadørerne havde derimod forudsat mere langvarige forhandlinger med gentagne audienser.³⁵² Medens ambassadørerne endnu ikke havde fået afgivet deres replik, blev de indbudt til taffel på Glücksburg, og tidligt næste morgen afrejste kongen uden nærmere besked fra Glückstadt til København. Antagelig skulle dette opfattes, som om forhandlingerne efter hans mening var afsluttet med den skete skriftveksling.

Ambassadørerne ville dog naturligt nok ikke lade sig nøje hermed, men meddelte ved skrivelse af 7. oktober (modtaget i København 17. oktober) kongen, at de ved hans bortrejse var blevet forhindret i at replicere på hans resolution og overhovedet i at fremføre alt det, Generalstaterne havde pålagt dem. De bad ham derfor opgive sted og tid for fortsatte forhandlinger eller om at deputere nogle af sine ministre, som de ville kunne videreføre deres opdrag med.³⁵³ Dette stadig ret høflige forsøg på at fortsætte de afbrudte forhandlinger blev imidlertid noget brysk afvist af kongen. I sit svar af 18. oktober fra København henviste han til, at den givne resolution dækkede de punkter, de havde anført, og ikke kunne genforhandles, medmindre de havde indrømmelser at gøre til de klagepunkter, som hans undersåtter havde fremført mod nederlænderne, og som var opregnet i hans resolution. De måtte, hvis de ville forhandle yderligere, søge ham, hvor han nu opholdt sig, og bestemt tid og sted kunne ikke på forhånd angives. Også anmodningen om udpegning af kommissarier til forhandle med afvistes med den begrundelse, at flere af rigsråderne i den kommende tid var optaget af andre forretninger.³⁵⁴

Denne unægtelig ret utvetydige kgl. afvisning af at videreføre forhandlingerne med Generalstaternes ambassadører fik Burgh

352. Smst., tysk oversættelse af Generalstaternes instruktion af 14. maj 1639, antagelig fremskaffet af Martin Tancken, men uden modtagelsesdato fra kancelliet i Glückstadt eller andetsteds.

353. Smst., brev fra ambassadørerne til Chr. 4, Glückstadt 7./17. okt. 1639.

354. Smst., to kopier af kongens svar af 18. okt. 1639; koncepten til svaret (med Ph. Jul. Bornemans hånd) findes i: RA. TKUA Alm. del I. 104. Konc. t. breve ... 1567-1639, læg: 1639 3/7-31/12. Det kunne måske tydes som et tegn på en tanke om dog at åbne muligheden for en fortsat forhandling, at koncepten inden slutformularen rummer ordene: »So balt aber wir bestendigh an einem orth«; denne påbegyndte sætning er dog ikke afsluttet, men i stedet overstregt; det er dog dog mest sandsynligt at henføre dette til Bornemans konciperingsovervejelser på grundlag af modtagen indholdsangivelse.

til straks at bryde op fra Glückstadt og rejse hjem, mens Conders van Helpen lidt senere blev hjemkaldt. Over for deres opdragsgivere fremstillede de det skete som en grov og bevidst fornærmelse mod dem og den nederlandske stat.³⁵⁵

Trods det uheldige og måske krænkende sammenbrud af denne diplomatiske sendelse på højt niveau opgav Generalstaterne dog ikke forsøgene på ad forhandlingens vej at hidføre en ændring af toldpolitikken i Øresund med afskaffelse af de seneste års umådeholdne afgiftsforhøjelser og øvrige stramminger. Men jævnsides hermed optog de nu forhandlinger med Sverige om fornyelse af deres ældre forbund med denne for Danmark så farlige nabomagt med det formål derigennem netop at lægge stærkest muligt pres på Christian 4 for at opnå de ønskede indrømmelser fra denne. De to forsøg foregik til dels samtidig, men deres samlede resultat blev klart ugunstigt for Danmark. Den nederlandske tilnærmelse til Sverige var indledt, endnu mens deres ambassadører 1639 var i Danmark. I sommeren 1640 havde de en anden ambassade i Sverige, der nok undervejs havde forhandlet om en

---

355. Om hele forløbet af ambassaden henvises til RA. TKUA Nederlandene A II 10. Akter og dokumenter vedr. det polit. forh. til Nederl., læg: Akter fra forhandlinger med de nederl. ekstraordinære ambassadører ... 1639; Slange/Gram: *Chr. 4 Hist.* s. 957-62; Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 227-31; Knud Fabricius: *Chr. IV og det nederlandske Gesandtskab*, passim. Fridericia har i sin tid ikke i det nederl. rigsarkiv i Haag fundet nogen generalindberetning fra ambassadørerne, og Fabricius, der skrev sine fremstillinger under 2. verdenskrigs afbrydelse af de sædvanlige internationale videnskabelige forbindelser, finder, at dette vidner om, at en sådan ikke længere eksisterer. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Både den originale indberetning fra de to ambassadører og en kopi af denne findes i Algemeen Rijksarchief i Haag. Ved mikrofilmningerne af Danica dér i 1960'erne blev denne og flere andre hovedindberetninger («verbalen») fra ekstraordinære ambassadører til Danmark imidlertid ikke medtaget, fordi der da foregik omfattende omordnings- og nyregistreringsarbejder bl.a. i denne ældre og specialregistrerede arkivgruppe (Jf. Sune Dalgård: *Mikrofotografering af Danica i udlandet. Algemeen Rijksarchief i Haag*, Primula. Værkstykker og Fortryk for Rigsarkivets 1. Afdeling Nr. 12, September 1969, spec. s. 7-8, 16, 19-20; om »verbalen« se i øvrigt Th. van Riemsdijk: *De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* (1885) s. 131-34). De manglende arkivdele synes heller ikke senere at være indgået i Danica-filmningerne. Indberetningen fra 1639-ambassaden er imidlertid refereret i Aitzema: *Saken van staat en orlogh* bd. 4, 2 s. 271-77, hvorfra de nævnte danske historikere har hentet deres viden om dens indhold.

mægling med Christian 4 ved hjælp af dennes søn ærkebiskop Frederik i Bremen, men derpå med svenskerne aftalte en fornyelse af det tidligere udløbne forbund mellem de to til beskyttelse af handelen mellem Nordsøen og Østersøen, hvilket i realiteten betød at de ville støtte hinanden imod den danske politik. Ved nytår 1641 ratificerede Generalstaterne denne traktat og havde dermed i virkeligheden foreløbig valgt side også i magtkampen mellem Danmark og Sverige. Vel gennemførtes mæglingsforhandlingene mellem Nederlandene og Danmark i sommeren 1641 i Stade med nederlandske deputerede kommissærer, af hvilke borgmester i Amsterdam Willem Boreel, der også havde været ledende i ambassaden til Sverige i 1640, var den mest fremtrædende, og afsluttedes i september betegnende nok i Glückstadt. Christian 4 måtte her gå på tilbagetog fra sin hidtil så afvisende holdning og imødekomme en række af de nederlandske krav ikke mindst ved en for fem år garanteret nedsættelse af toldsatserne i Øresund til de i 1637 inden de store forhøjelser gældende satser. Han måtte således nu uden nederlandske modydelse gøre det, han bestemt havde afvist i 1639, skønt der dengang måske havde været udsigt til derved at opnå betydningsfulde forpligtelser fra nederlænderne og i hvert fald til at undgå deres samgang med svenskerne. Så meget opnåedes dog ved hans retræte, at nederlænderne i de nærmest følgende år indtog en fredsommeligere holdning over for Danmark og den kgl. toldpolitik i Øresund.³⁵⁶ Men grundlæggende var den nederlandske indstilling nu blevet mere positiv over for Sverige, som det fremgik af traktaten i 1640 og så skæbnesvangert for Danmark kom til udtryk under den svenske angrebskrig i 1643-45.

Christian 4s ydrepolitik i denne kritiske fase frembyder adskillige modstridende og tilsyneladende usammenhængende tiltag. Det overordnede indtryk af dem er, at de ikke kunne tjene til no-

---

356. RA. TKUA Nederlandene A II 10. Akter og dokumenter vedr. det polit. forh. til Nederlandene 1623-40, læg: Akter fra forhandlinger med de nederlandske ekstraordinære ambassadører Albert Burgh og Bernard Conders van Helpen 1639, og læg: Akter vedr. ærkebiskop Frederik af Bremens mægling mellem kong Christian IV. og Generalstaterne ang. Øresundstolden 1640; smst. A II 12. Akter vedr. og protokol over forhandlingerne i Stade mellem danske og nederlandske sendemænd ang. toldpålæggene i Norge og i Øresund 1641; Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 235-37, 250-59, 269-81; L. Laursen (udg.): *Danm.-Norges Traktater* bd. 4 s. 477-80; jf. Slange/Gram. s. 1073-83, 1407.

gen afspænding af den truende situation, men tværtimod måtte bidrage til at øge misstemningen imod ham ikke blot i det i forvejen fjendtlige Sverige, men også i de Forenede Nederlande, som det dog ellers måtte synes at være et overkommeligt hovedmål at pacificere eller sikre sig som støtte mod Sverige.³⁵⁷

Kongen synes heller ikke at have været blind for, at de høje toldsatsers kunne bidrage til en diversion af Østersø-handelen, ved at transporten af værdifuldere og mindre voluminøse varer søgte mod ruter uden om Øresund. Mange for det meste ret uigennemførlige planer herom var fremme i disse år.³⁵⁸ Af de mindre fantasifulde var nok transporter ad land- og vandveje gennem hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som kongen jo selv havde magt til at forhindre. Samtidig med at han overraskende forlod de nederlandske ambassadører i Glückstadt, udstedte han derfra et kgl. patent, hvorved han ophævede tidligere givne tilladelser til transport mellem Kiel og Glückstadt, fordi de var blevet misbrugt til i stedet at sende varer til Hamborg eller over Ekernførde til Frederiksstad og altså uden om kgl. toldsteder. Fremtidig skulle al handel ske ad den sædvanlige vej gennem Øresund.³⁵⁹

Hele den kgl. politik havde således i de sidste år af 1630'erne og i begyndelsen af 1640'erne skabt stor usikkerhed både om Danmarks forhold til udviklingen under den fortsatte krig i Tyskland og om dets stilling til det fjendtlige Sverige og til de Forenede Nederlande, hvis holdning var afgørende for det livsvigtige søherredømme i farvandene omkring Danmark. Denne usikkerhed og følelsen af, at de politiske kræfter i Danmark, som skulle kontrollere og om nødvendigt bremse en egenrådig kgl. fremfærd, i væsentlig grad havde været sat ud af spillet, påvirkede utvivlsomt i høj grad indstillingen i de normalt politisk mest indflydelsesrige kredse, nemlig adelen og dens topfolk i rigsrådet. I alle enkeltheder har udviklingen vel ikke været almenkendt, men der er næppe grund til at betvivle, at hovedtrækkene i den – hjulpet af trykte propa-

357. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 237-51; jf. Fridericia: *Forholdet til Udlandet i Tiden fra Freden i Lübeck til Udbrudet af Krigen med Sverige (1629-43)* (Danmarks Riges Historie 1588-1699 s. 237-55).

358. Fridericia bd.2 s. 233-35.

359. RA. Reg.kanc. i Glückstadt. II. »Königreiche Dännemark und Norwegen« Nr. 1, undernr. 4, orig. tysk kgl. patent, Glücksburg 3. okt. 1639; jf. *Egenh. Breve* bd. 4 s. 404; *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 548, 551-52.

gandaskrifter om ambassadekrisen³⁶⁰ – er trængt fra rigsrådskredsen ud til de bredere kredse af adelen og dér har afsat bekymringer, som måtte virke tilbage på rigsrådet og af det kunne benyttes som pressionsmidler mod kgl. halsstarrighed.

Allerede i 1640 efter konfrontationen i Glückstadt og den nederlandsk-svenske traktat, hvis nærmere indhold man i Danmark endnu næppe havde fuldt indblik i, fik adelen lejlighed til ved et møde i Viborg i oktober efter forudgående provinsmøder at meddele rigsrådet, der samtidig var samlet i Odense, sine synspunkter på rigets vigtigste spørgsmål. I deres begæring til rådet af 4. oktober 1640 betonedede adelens repræsentanter stærkt vigtigheden af at bevare freden med rigets naboer, og at det »med movligste flid af vergis, at ingen uennighed emellum os och voris ahngrentsende naaboer uden høye beveglig af demb gifvene aarsag stiftis eller movgligt ved fremede potentaters forbuntenis her ephter forarsagis schulle«. Man var altså åbenbart ganske klar over de farer, forbundet mellem nederlænderne og svenskerne kunne betyde for Danmark.³⁶¹ Det samme gjaldt rigsrådet, som i flere erklæringer i efteråret 1640 understregede rigets økonomiske og militære uformåenhed, stærkt advarede mod enhver udfordring af svenskerne og stillet over for indberetninger om truende holdninger i Stockholm især rådede til indrømmelser til Generalstaterne, så man bedre kunne håbe på at skille dem fra svenskerne.³⁶²

Var der således allerede i 1640 en klar uro og vilje til at bøje af at spore hos adel og rigsråd, blev deres kritik af den kgl. politik kun stærkere, efter at kongen i eftersommeren 1641 i Glückstadt havde måttet tiltræde retræten over for nederlænderne. Kritikken fik nu en ny dimension, idet den vendte sig også mod det forfatnings- og forvaltningsmæssige grundlag for de politiske handlinger og fremsatte krav eller ønsker om ændringer heraf. Udgangspunktet var tydeligvis en opfattelse af, at håndfæstningens be-

360. Fra dansk side udsendtes en latinsksproget *Succincta narratio quomodo à Serenissimo Daniae Norvegiae &c. Rege &c. Legati Dominorum Ordinum Generalium Fœderati Belgij ... capita donati fuerint. Hafniæ, Anno 1640*. Eksemplarer af dette skrift findes i RA. Reg.kanc. i Glückstadt. 8. III Friedensverhandlungen etc. Nr.1 Conv.II undernr. 199. Den latinsksprogede udgave suppleredes med tysk- og nederlandsksprogede, hvoraf den sidste også tryktes i Amsterdam, se Bibliotheca Danica bd. 3 (1896) sp. 102.

361. *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 555-56; jf. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 508-09.

362. *Rigsr. og Stænderm.* bd.2 s. 550-51, 559-60.

stemmelser om rigsrådets og rigsebedsmændenes løbende indflydelse på regeringsførelsen var sat i hvert fald delvis ud af kraft ved kongens hyppige og meget langvarige ophold i Holsten og især i Glückstadt, hvor han var i stand til at føre vitale dele af den danske udenrigspolitik uden rigsmyndighedernes indblanding, men i stedet ved hjælp af sine tyske råder, sin tyske kansler og det faktiske tysk-holstenske kancelli, han havde til hænde dér, i praksis uden om sin danske kansler.

I oktober 1641 holdtes både herredag og adelsmøde i København. Ved denne lejlighed, hvor adelen skulle imødekomme kongens ønsker om dens bidrag til rigets forsvar i udskrevet mandskab og udrustning, fik den en naturlig mulighed for at inddrage også sine anker mod den førte ydre politik og dens midler, vel ikke så meget i en direkte undsigelse heraf, som i form af forslag til forvaltningsmæssige reformer, der kunne bidrage til at genoprette rigsrådets føling og kontrol med, hvad der foregik også under kongens mange ophold uden for det danske riges grænser og da særlig i Glückstadt, og ved tilsyn med det uafhængige forvaltningsapparat, han havde opbygget til brug for sin styrelse dér. Under det langvarige møde fik adelen lejlighed til at afgive flere erklæringer både til kongen og til rigsrådet foruden sin bevilling af de ønskede forsvarsmidler.³⁶³

I adelens slutbegæring til rigsrådet, der blev sammenfattet i en memorial af 28. oktober 1641, er dennes to sidste punkter særlig iøjnefaldende, idet de ligger uden for den snævrere varetægtelse af standsinteresser, som ellers kendetegner indlæg af denne art. Det hedder i det første af dem, artikel 18: »At de gode herrer rigens raad vilde disponere hans kong. mt. dertil, at tu af dem motte stedse følge med hannem til Glückstad oc andensteds uden rigit, hannem at raadføre i de sager, som rigit vedkommer, paa ded icke ved andre derude, som os icke ere vel affectionerede, skulde practiceris ded, som kunde gerade voris kiere fæderne land til skade.« Dette punkt afslører med al ønskelig tydelighed den mistro og utilfredshed, kongens tiltagende egenhændige politiske handlinger fra det holstenske Glückstadt af væsentlig betydning for Danmark havde fremkaldt i danske adelskredse. Hvad enten med eller uden rigsrådets medvirken eller indforståelse

363. Smst. s. 567-88.

fandt disse følelser nu et nedfældet skriftligt udtryk, der lod sig bruge over for kongen som uafviseligt tegn på en voksende utilfredshed. Selve udformningen af ønsket kunne synes påvirket af de netop for kongen så mistrøstigt afsluttede mæglingsforhandlinger med nederlændernes kommissærer, der fra dansk side var ført i Stade og Glückstadt af de to danske rigsråder Jørgen Vind og Jørgen Seefeldt sammen med kongens tyske kansler Ditlev Reventlow. Denne form kunne nok give et brugbart eksempel på, hvad man ønskede sig til sikring af danske interesser.³⁶⁴

Men adelen synes også at have set i øjnene, at den farlige kgl. politik fra Glückstadt kun lod sig praktisere ved hjælp af et uafhængigt forvaltningsapparat, et selvstændigt tysk-holstensk cancelli uden for den danske kongens kanslers rækkevidde, der gav kongen de praktiske muligheder for at få udført de cancelliforretninger og -ekspeditioner, som var nødvendige for gennemførelsen af den betænkelige eller urovækkende politik, som adelen altså nu ønskede, at rigsrådet fik hånd i hanke med. I umiddelbar forlængelse af den citerede artikel 18 om de to kontrollerende rigsråder følger en artikel 19, der tilføjer: »Disligiste at kong. mt^s canceler motte hafve nogen inspection med ded tydske cancelie, paa det ingen brevve deraf uden hans vidskab skulle udkomme, dette lovlige rige til præjudits.«³⁶⁵

Denne usædvanlige henstilling fra den menige adel til rigsrådet er tidligere bemærket af danske historikere, men har nok snarere givet anledning til andre fortolkninger end til den opfattelse af dens sammenhæng og betydning, der her er lagt til grund. J.A. Fridericia var nok mest tilbøjelig til at finde anledningen til adelens uro i kongens tyske politik, der netop i eftersommeren 1641 var meget optaget af opløsningstendenser i den svenske hær i Tyskland efter dens leder Banérs død. Det er da også nok sandsynligt, at dette har spillet nogen rolle for Christian 4, måske også i hans noget svingende holdning til nederlændernes forhandlingsoplæg. Men for fortolkningen af adelens ovennævnte udspil er det vanskeligt og næppe heller synderlig væsentligt at vurdere om det ene eller det andet moment var mest tungtvejende i en meget indviklet politisk udvikling. Væsentligst bliver det at tage stilling til, hvad der faktisk mentes med de udtalte henstillinger.

364. Smst. s. 585.

365. Smst.

Og her opfatter Fridericia utvivlsomt det sidste ønske om kongens kanslers opsyn med »ded tydske cancelie« som gældende det alment kendte tyske kancelli i København og dets af ham påståede »Uafhængighed af det danske«, idet han ingenlunde nævner, at det skulle dreje sig om kongens kancelliindretning i Glückstadt.³⁶⁶ Denne opfattelse tiltrædes åbenbart ganske af Knud Fabricius, som i 1921 om kongens kansler konstaterede, at »Adelen vilde i 1641, at han ogsaa skulde have Overinspektionen over Tyske Kancelli.«³⁶⁷ Også den nyeste behandling – i Dansk Forvaltningshistorie – af kancelliforholdene bygger øjensynlig på den opfattelse, at adelens henstilling i 1641 angik Tyske Kancelli i Danmark.³⁶⁸

Disse fortolkninger gennem godt 120 år holder dog næppe stik. For det første er det meningsløst, at kongens kansler skulle tillægges opsyn med Tyske Kancelli i Danmark, der havde sin faste basis i kancellilokalerne i København, når denne kancelliafdeling som her antaget og som påvist bl.a. ved dens henvendelse til kansleren i 1633³⁶⁹ i forvejen sorterede under kongens kansler. For det andet må en naturlig læsning af de omtalte artikler 18-19 uden forudindstilling i opfattelsen af kancelliforholdene vist føre til at læse dem i nøje indbyrdes sammenhæng. Først ønskes fast rigsrådsrepræsentation i Glückstadt og i umiddelbar forlængelse heraf det nævnte kansleropsyn med »ded tydske cancelie«. Med viden om den kancellitjeneste, Christian 4 havde skaffet sig i Glückstadt til brug under sine mange og lange ophold dér, og om dens anvendelse som en nødvendig forudsætning for den selvstændige udenrigspolitik, kongen til stor uro for adel og rigsråd drev derfra også i anliggender, der kunne have den mest indgribende betydning for Danmark, er det vist naturligt og egentlig uomgængeligt at opfatte udtrykket som møntet på dette faktiske kgl. tysk-holstenske kancelli.

I hvilket omfang adels og rigsråds henstillinger i de nævnte hen-seender har haft praktiske virkninger på kongens ageren fra

366. Fridericia: *Ydre Politik* bd. 2 s. 165-70; Samme: *Forholdet til Udlandet* (Danmarks Riges Historie 1588-1699) s. 247.

367. Knud Fabricius: *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680* (Den danske Centraladministration udgivet i Anledning af den danske Kollegiebygning 200 Aars Dag (1921) s. 113-51) s. 117.

368. Leon Jespersen: *Tiden 1596-1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati* (Dansk Forvaltningshistorie bd. 1 (2000) s.95-158) s. 108.

369. Jf. s. 23-26.

Glückstadt i de følgende år, er svært at sige. Snart begrænsede de politiske udviklinger hans muligheder for de hidtidige hyppige og langvarige ophold dér og dermed også hans lejlighed til at bruge byen som fristed for uafhængige ydrepolitiske initiativer. Allerede i december 1641 ses tre rigsråder ganske vist at have været hos kongen i Glückstadt, men om det havde forbindelse med adels-henstillingerne kort forinden, er uvist og tvivlsomt. De tre råder var tilkaldt af kongen selv for at tage stilling på rigsrådets vegne til navnlig de økonomiske forhold i forbindelse med kongens slutopgør med Hamborg foruden til en ny uoverensstemmelse med Generalstaterne i et titulaturspørgsmål. Der kan have ligget en gestus fra kongens side i denne fremgangsmåde, men nok lige så vel et påtrængende behov hos ham for i en økonomisk vanskelig situation at presse rigsrådet til at vise imødekommenhed med hensyn til det finansielle.³⁷⁰ Den svenske resident Strömfelt synes at dømme efter en indberetning i 1642 til Axel Oxenstierna at have fået underretning om, at rigsrådet havde foreslået, at kongen skulle blive i København, og at prinsen, altså den udvalgte Christian 5, skulle regere i Holsten i hans sted, men at det ikke antoges, at kongen ville gå ind herpå.³⁷¹ Påstanden kan vist ikke bekræftes af andre kilder, men forekommer ikke usandsynlig, da dette jo netop kunne imødekomme rigsrådets og adelens ønske om at have kongen på nærmere hold og dermed mere under kontrol.

Foreløbig synes der dog ikke at være sket nogen afgørende ændring i kongens forkærlighed for at opholde sig meget i Glückstadt og drive sin tyske politik og andet derfra.³⁷² Måske søgte han lidt mere end hidtil at inddrage rigsrådet i forhandlinger, men igen mest for at skaffe bevillinger til militære sikringsforanstaltninger.³⁷³ Parterne var stort set bundet i deres hidtidige positioner med gentagelser af deres holdninger og argumenter.

En udenrigspolitisk tilspidsning førte i foråret 1642 til nye rigsråds- og adelsmøder. Atter viste adelens bestemte modvilje sig mod enhver politik, som kunne true freden. Den ønskede en fre-

370. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 280-81; *Egenh. Breve* bd. 5 s. 152-53, 156, 159-61; *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 588-91.

371. Smst. s. 599 note 5; Fridericia: Anf. arb. bd.2. s. 308-09.

372. Smst. s. 293ff, 509.

373. Forud for sin endelige tvangsløsning mod Hamborg i 1643 rådførte han sig således med rigsrådet også for at få bevillinger til foretagendet, se Fridericia bd. 2 s. 321-25.

delig bilæggelse af den nu krigstruende strid med Hamborg og etablering af forbund med næsten alle nære magter, ikke mindst Sverige og Nederlandene, og at en styrkelse af forsvaret måtte ske på et rent nationalt grundlag af danske udskevne soldater under danske officerer. Dette ledsagedes af en meget moderat vilje til at bevilge midler til kongens hovedsagelig på hvervede fremmede tropper hvilende forsvarsønsker. I alt dette var egentlig intet nyt, men den yderligere understregning af synspunkterne og af den nationale løsningsmodel kunne nok opfattes som en fornyet afstandtagen fra den kgl. uigennemsigtige udenrigske ageren i det tyske Holsten og med tyske rådgivere og hjælpere.³⁷⁴

Endrægtighed fandtes nok om mål, men ikke om de nødvendige midler. Igen blev det kongens skærpede politik i Sundet, denne gang mest i forhold til svenskerne og deres antagelig systematiske bedragerier, der bragte katastrofen nærmere. Den indtrådte ved udgangen af 1643 med det uvarslede og for længst planlagte og besluttede svenske angreb, der indledte den såkaldte Torstenssonskrig, som i sine ødelæggende virkninger og ved nederlændernes delvise samgang med svenskerne bragte Danmark i knæ og utvivlsomt knækkede den aldrende konges hidtidige optimisme og kampgejst. Udmarvningen af samfundet og den hårde fredsslutning efterlod i 1645 det danske rige og kongemagten i en sørgelig forfatning.

---

374. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 301-02; *Rigsr. og Stænderm.* bd. 2 s. 613-18.

Efterkrigsår og statholderstyre

Christian 4 opgav vel ikke sine besøg og ophold i hertugdømmerne og sit kære Glückstadt efter freden, men hans forhold til disse blev dog et væsentlig andet til dels vel på grund af forhold fremkaldt af krigen og fredsvilkårene. Hans næstældste søn, hertug Frederik, var på ny blevet fordrevet fra sine nordtyske sekulariserede bispedømmer ved krigsbegivenhedernes uheldige gang og havde måttet begive sig til Jylland og hertugdømmerne som generalissimus for de danske styrker dér. Hans optræden i den egen-skab havde dog ikke givet varigere resultater.³⁷⁵ Da freden ikke medførte en generhvervelse af stifterne for hertugen, måtte han i hvert fald indtil videre bruges og forsørges af kongen. Han og hans gemalinde var nu vant til en fyrstelig hofholdning, hvilket under efterkrigstidens bitre finansnød ikke var så ligetil at sørge for. Resultatet blev en lidt ændret virkeliggørelse af den ordening, som den svenske resident rygtevis havde ladet sig forlyde med i 1642, nemlig at hertug Frederik efter eget ønske³⁷⁶, efter broderen Christian 5s død, i sommeren 1647 blev gjort til statholder i hertugdømmerne³⁷⁷ og altså skulle overtage de fleste af de løbende forretninger dér, som kongen hidtil selv havde varetaget.

Kongen, der oprindelig næppe havde været særlig tilbøjelig til at give det meste af sin magtposition i hertugdømmerne fra sig,³⁷⁸ fandt, at sønnen som statholder burde have sit sæde i Glückstadt og følgelig også have sit kancelli dér.³⁷⁹ Det blev ham endog til-

---

375. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 391, 397, 468; Da. Biogr. Leks. bd. 7 (1935) s. 239 (Knud Fabricius (J.A. Fridericia)). – Om Chr. 4s noget bidske kritik af sønnens virke – eller mangel på samme – i Holsten 1645-46 se den omfattende korrespondance mellem far og søn i RA. Reg.kanc. i Glückstadt. XV Militaria nr. 133 og VI Bremen og Verden nr. 41-42.

376. *Egenh. Breve* bd. 6 s. 154 note 2.

377. Smst. s. 187(-88) note 7.

378. Smst. s. 154 note 2; Slange/Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 1447-48.

379. Under krigsforholdene 1644-45, da Frederik var generalissimus og øverste kgl. repræsentant i hertugdømmerne, havde han den meste tid opholdt sig i Glückstadt og haft sit kancelli arbejdende dér bl.a. med en særdeles livlig korrespondance med faderen i København, hvor Tyske Kancelli også må have haft nok at gøre med alle kongebrevene til Glückstadt, se RA. Reg.kanc. i Glückstadt. XV Militaria, nr. 126-31, 133; jf. Fridericia: Anf. arb. bd. 2 s. 391.

budt, at han kunne få Vibeke Kruses store hus dér til leje.³⁸⁰ Frederik eller måske hans gemalinde, hertuginde Sophie Amalie fra Braunschweig-Lüneburg, var dog ikke meget for at flytte til Elbbyen. Han havde slået sig ned med sit hof og sit kancelli på det større Flensborghus, og dér foretrak han og gemalinden åbenbart bestemt at blive. Han havde dog svært ved at få de penge, der var afsat til ham, til at slå til og ansøgte stadig om at få sit »deputat« forhøjet.³⁸¹ Faderens gentagne ønsker eller bestemmelser om flytning til Glückstadt blev mødt med et helt arsenal af modargumenter, der skulle vise, at dette var meget upraktisk, bekosteligt eller rent umuligt. Resultatet var da også, at det lykkedes ham at trække tiden ud, så han og hans hof og kancelli blev i Flensborg til Christian 4s død og hans egen overflytning til København som kong Frederik 3.³⁸² Først derefter blev kancelliet overført til Glücksburg i Glückstadt, nu som kgl. regeringskancelli for hertugdømmerne. Beslutningen herom blev truffet allerede ved den nye konges besøg i hertugdømmerne i efteråret 1648 og krævet iværksat i foråret 1649. Det synes først at have været tanken at indrette lokaler til kancelliet i provianthuset, der lå lige ved slottet; men dette blev ikke til noget, især fordi der ikke var plads til en passende audiensstue til besøgende. I stedet blev det så indrettet i slottets underetage, hvor Christian 4s kancelli jo få år før havde haft

380. RA. Kongehuset. Frederik III. Kgl. resolution, Rendsborg 3. okt. 1646.

381. Se eksempelvis Cai v. Ahlefeldts og Chr. Rantzaus brev til kongen, Flensborg 22. maj 1646 (RA. TKIA A 93). Kongens påholdenhed med deputatet må ses på baggrund af hans store finansnød efter den ulyksalige krig, der endog medførte indsmeltning af bordsølvet på Glücksburg for at skaffe en slump rede penge (Smst. A 93, 14. juni 1645). Ikke engang til køb af det nødvendige brænde til Glückstadt var der umiddelbart midler (Smst., 21. juni 1645). – Frederik havde vel heller ikke ganske opgivet håbet om og arbejdet på at genvinde ærkestiftet Bremen; først i 1647 opgav han formelt sit krav (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, kansler Chr. Thomesen Sehested til ham, Kbh. 21. maj, 2. juni 1647, Theodor Lente til samme 21. maj 1647; jf. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage* s. 10).

382. De bevarede akter om hertug Frederiks residens og deputat findes i: RA. Kongehuset. Frederik III (tidligere: Danske Kongers Historie nr. 116); Regeringskanc. i Glückstadt. XI. »Königl. Erbhaus« nr. 3 »betrifft die Verlegung des Erzbischofs Friderich Hofstatt nach Glückstadt«; Privatarkiv nr. 2301 Jaspas von Ørtzen 1644-57, memorial, Flensborg 29. sept. 1646. – Allerede i juli 1648 ses de regeringsforordnede råder i hertugdømmerne henvist til at lade en retssag behandle af regeringskancelliet »ratione fore« (RA. TKIA A 32, Kbh. 12. juli 1648).

lokaler. Arkivet blev anbragt i hvælvingerne under slottet.³⁸³ Der kunne det som før nævnt også rumme et righoldigt arkiv fra Christian 4s gamle kancelli til hjælp ved arbejdet i den nye konges stedlige regeringsmyndighed.³⁸⁴ Det synes da også hurtigt at være kommet i gang. I april 1649 og senere blev der leveret brædder »zu behoeff der Cantzelej«, og i 1650 omtales en retstvist mellem den tidligere tolder Severin Terckelßen og hans broder »vor hiesiger Regierungs Cantzeley«. Også brænde til kancelliet blev der sørget for i 1650.³⁸⁵

På denne måde blev det hidtidige kgl. kancelli i det holstenske fra at være et rent kgl. hjælpeorgan, der var snævert knyttet til kongens person, og hvis personale i vidt omfang utvivlsomt fulgte den meget mobile Christian 4 på hans mange rejser, til et fast regeringskollegium med lokaler på Glücksburg og et normeret personale under ledelse af kongens kansler i hertugdømmerne, Dietrich Reinkingk, der også havde været hertug Frederiks kansler i hans tid som ærkebisp i Bremen og Verden. Dermed var den tyske kansler samtidig blevet også formelt knyttet til et bestemt fast regeringsorgan for hertugdømmerne og henvist til normalt at opholde sig på et bestemt embedssted i stedet for som hidtil ofte at føre en noget omflakkende tilværelse i kongens kølvand med et ret ubestemt embedsområde.³⁸⁶

383. RA. TKIA A 22. Inländische Registratur 1649 fol. 56a-b, 170b-171b; jf. konc. til Inländ. 15. juli 1648 om kongens planer for ophold i hertugdømmerne i efteråret 1648.

384. A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 239-40 aftrykker det kgl. åbne brev om kancelliets flytning til Glückstadt. Dette giver ingen anden begrundelse herfor end »ausz erheblichen uhrsachen«. Det er dog klart, at med kongens flytning fra Flensborg havde han ikke længere brug for at have kancelliet dér. Desuden havde den nylige krig klart vist vigtigheden af at have kancelliet og dets arkiv på et så sikkert sted som muligt, hvilket måtte tale for den i to krige uindtagne fæstning ved Elben. Kongen lod netop på denne tid iværksætte store arbejder til reparation og udbygning af dens fæstningsværker (Se herom talrige ud- og indgående breve i TKIAs rækker heraf for begyndelsen af 1650'erne foruden skr. til Chr. Pentz, Cai Ahlefeldt og Jacob Steinman allerede i 1648 i konc. og i Inländ. Regist. 1648 fol. 225a). Om udarbejdelse af en kancelliorden for det nye regeringskancelli se TKIA A 32, 23. maj. 1651.

385. RA. TKIA A 93, 27. aug. 1649, 14. sept., 14. dec. 1650.

386. Om det nye regeringskancellis oprettelse, historie og virke se: N. Falck (udg.): Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes bd. 3 (Altona, 1825) s. 414;

Kancelliforhold under Frederik 3

Før Frederik 3s tid før Enevældens indførelse i 1660 er vi i den heldige og hidtil uvante situation at have en ret udførlig beskrivelse af kancelliforholdene i Danmark. Den er affattet af den svenske resident her siden 1647 Magnus Dureel som led i en mere omfattende redegørelse om tilstandene i Danmark, som han tilstillede sin regering, og som henføres til 1653-54. Det pågældende afsnit af relationen bærer overskriften »Om Kungens Cantzler och Cantzliet« og skildrer ret detaljeret både hovedlinier og enkeltheder desangående. Det må naturligvis tages i betragtning, at der ikke er tale om en uhildet fremstilling af rene fakta, men om en skildring beregnet til svenske regeringskredse, hvilket kunne have påvirket fremstillingen i retning af at gøre den behagelig for disse. Det er dog bestemt indtrykket, at Dureels indberetning gennemgående holder sig nøje til forholdene, som han havde fået dem oplyst og forstået dem, og at han i det hele var ret velunderrettet og havde en god forståelse af tingenes funktioner og sammenhæng. Det er også vanskeligt at se, at enten afsender eller modtager skulle have anden interesse end en så udførlig og pålidelig underretning som muligt om de behandlede forhold.

Hermann Schmidt: *Die Glückstädter Regierungs- und Justitzkanzlei 1648-1774* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 48 s.297ff). – Reinkingk følte sig efter krigen 1643-45 nødsaget til over for Chr. 4 at forsvare sig mod påstande om, at han skulle have modtaget svensk bestalling og pension og have været svenskaffekioneret; han var tværtimod blevet forfulgt og berøvet af svenskerne (RA. TKIA A 93. Indk. breve, 1645). Kongen gav svarbesked, at han ikke stolede på rygterne, men på kanslerens troskab (Smst. A 52. Ureg. konc. t. Resol. u. Bescheide, 19. dec. 1645). Også finansielt optrådte han – frivilligt eller nødtvungent – som Fr. 3s kgl. hjælper. Ved omslaget i Kiel 1654 bistod han kongen med 6.450 rdl. 36ß, for hvilke han modtog obligation om tilbagebetaling gennem kgl. tilgodehavende i Wilster marsk i Holsten (RA. TKIA. A 12. Reg. konc. t. patenter, Kbh. 4. jan. 1654). – Også amtmanden i Rendsborg, den senere statholder Christian Rantzau måtte forsvare sig mod beskyldninger om at have bistået svenskerne for at beskytte sine egne interesser (TKIA A 93, 27. juli 1645; jf. smst. hans skr. til kansler Reventlow 8. sept. 1645).

Dureel sidestiller det danske embede som kongens kansler med det svenske rigskanslerembede og finder dem næsten ens. Alle depecher både inden- og udenlandske passerer gennem kansleren, der også har arkivet og alle akter under sin ledelse og forvaring. Han bruges desuden i ambassader, traktatforhandlinger og andre højtidelige handlinger så som kroninger, begravelser, offentlige audienser og deslige. Kansleren har hele kancelliet under sine hænder. Dureel tilføjer her forklarende: »Och är här i Danmarck twäggiehanda Cantslie, ett Tyskt och ett Dansk.« Foruden kansleren som hoved har det danske en oversekretær, en rejsesekretær og 10-12 kancellijunkere, alle adelige. Alle ansøgninger henvises til dette kollegium og sker sædvanligvis gennem oversekretæren eller, når kongen er på rejse, gennem rejsesekretæren. Når fremmede ministre har ærinde ved hoffet eller noget vigtigere skal besluttes, da anmeldes det hos kansleren, som derpå udvirker svar hos kongen med underretning af de rigsråder, som er til stede. Skal der gives skriftligt svar eller resolution, konciperes det enten af kansleren selv eller af oversekretæren, der siden leverer det til kancellijunkerne til skrivning. De indenlandske skrivelser ordnes efter landsdelene. Men drejer det sig om udenlandske akter, har kansleren dem under sine hænder i sit kammer inddelt i særkilte grupper, hvert kongerige eller republik for sig. Rigets egentlige arkiv har derimod et særligt gemak og hvælving på Københavns slot. Hvis der kommer noget af mindre betydning at skrive, har kancellijunkerne lov til at lade deres drenge afskrive det. Disse må dog ikke komme ind i selve kancelliet, men skal være i et kammer udenfor. Alle akter holdes så hemmelige, at ingen fremmede uden adelen og kancelliet normalt får dem at se.

Uanset at alting mest forrettes gennem det Danske Kancelli, er der dog også et tysk kancelli i Danmark, som ikke er afhængigt af det danske, men herefter skal være i Holsten og har sin kansler for sig selv, nemlig dr. Reinkingk, og en oversekretær Friedrich Günther og 6 andre sekretærer. »Och har wäl Christianus 4:tus meera brukadt desse tyske betiente så wäl i Danmarck som Holsteen, så wäl att uptaga undersåternes sollicitationer som elliest sikh till rådth, men på det att kungen må meera bruka dee danskes rådth, och att icke fremmande alt för myckit få tillfelle att penetrera in arcana Reip[ublicæ], är nu constitueradt, att detta Cantsliet continue bliffwer i Hollsteen och icke tager sikh någre danske saker an. Doch står Hans M:^{tt} frit att behålla hoos sikh een aff secreteerarna

som kammar-secreterare, som har sig wäl att försee, att han icke offwergåår limites officii.«³⁸⁷

Dureels relation bekræfter således til fulde kongens kanslers stilling som den øverste embedsmand i såvel den indenlandske som udenlandske kancelliforvaltning og som øverste leder af hele kancelliet, som omfattede både en dansk og en tysk afdeling, der hver for sig betegnedes som et kancelli. Mere tvivlsom er hans opfattelse af Tyske Kancellis forhold og hele karakter og stilling i regeringsapparatet. Han synes klart at have opfattet den ændring, der var sket i forbindelse med tronskiftet i 1648 ved oprettelsen af det faste regeringskancelli i Holsten med dets egen kansler. Lige så at dette var en bevidst reaktion på Christian 4s stadige benyttelse af de tyske »betiente« såvel i Danmark som i Holsten til både sine forretninger som landsherre i de kgl. dele af hertugdømmerne og sine politiske gøremål i øvrigt. Hensigten var, at kongen fremtidig mere skulle følge sine danske rådernes vejledning, og at fremmede ikke skulle få så god lejlighed som før til at trænge ind i den danske styrelse og dens fortrolige forhold. Derfor skulle dette kancelli fast blive i Holsten og ikke tage sig af danske anliggender.

Det er interessant, at Dureel klart har fået denne opfattelse og udtrykker den kortere og tydeligere, end den vist ellers er kommet til orde. At den i det væsentlige svarer til de faktiske forhold, er næppe tvivlsomt. Derimod må det nok mere betvivles, at han helt har forstået forholdet om Tyske Kancellis stilling efter regeringsskiftet. Indretningen af et fast kancelli i Holsten med egen kansler betød jo ikke, at man dermed havde fået dækket også behovet for en tysksproget kancelliafdeling, et Tyske Kancelli i København. Dette behov bestod stadig, selv om det måske nok var blevet begrænset noget, ved at kancelliet i Glückstadt havde overtaget flere af forretningerne i hertugdømmerne. Det dækkedes utvivlsomt heller ikke ved, at kongen som nævnt af Dureel kunne beholde en af de tyske sekretærer hos sig som kammersekretær. Tyske Kancelli i København kom til fortsat at bestå, men stadig – som også opfattet af Dureel – som en del af kongens kanslers em-

---

387. Kancelliafsnittet af Dureels relation er aftrykt i A.D Jørgensen: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie* (1884) s. 243-44; ældre udgivelse i dansk oversættelse findes i [P.F.Suhm (udg.):] *Samlinger til den danske Historie* bd. 2 hæfte 3 (1784) s. 44ff spec. 61-62.

bedsapparat. Dette var så meget mere naturligt, som også kongen og hans rigsförvaltning i stigende grad var knyttet til København.³⁸⁸

Frederik 3s senere ytring, at han ville blive i København og om nødvendigt dø i sin rede, rummer nok noget karakteristisk for hans forhold som konge til problemet om fast ophold eller meget omrejsende tilværelse. Faderen Christian 4 havde lige til sine sidste år været uhyre omfarende og åbenbart haft en umættelig trang til selv at tage forholdene i sine riger og lande i øjesyn og være til stede, hvor og når han mente personlig at burde tage sig af deres behov. Sønnen var åbenbart af en anden natur eller havde i sine år før tronbestigelsen fået nok af at være snart det ene snart det andet sted og gentagne gange at blive fordrevet fra de besiddelser, han netop troede at have sikret sig til varigt eje og fast ophold. Som konge blev han langt mere fastgroet i eller omkring København end faderen havde været og tog kun undtagelsesvis, når særlige forhold tilsagde det, langvarigt ophold andetsteds. Et sådant tilfælde indtraf allerede i 1654, da en forfærdelig pestepidemi i adskillige måneder hærgede hovedstaden og kongen og hoffet derfor fortrak til slotte mest i Øst- og Sønderjylland og især til hans tidligere residens i Flensborg, hvor dronningens forlystelses-trang og iscenesættelse af fester og balletter for sin tyske familie og hoffet synes at have været en hovedårsag til, at opholdet forlængedes til langt ind i 1655.³⁸⁹

Den nye konges mindre rejselyst står i et pudsigt modsætningsforhold til et fænomen, der synes at antyde det modsatte. Allerede i faderens tid havde man tilsyneladende i enkelte tilfælde beteg-

388. Et belysende eksempel på kancelliets enhed finder vi lige inden statsomvæltningen, da Tyske Kancelli havde færdiggjort en kgl. obligation til Generalstaterne på 24.000 rdl., der dog ikke blev ekspederet, men originalen derimod kasseret i Danske Kancelli (RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, 15. juni 1660).

389. Kanc. Brevb. 1654 s. 83-307, spec. s. 119, 122 (Glücksburg fik åbenbart også et kortere kgl. besøg i anden halvdel af marts 1654); F.V. Mansa: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark* (1873) s. 391-407; J.A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage* s. 169-70. – Kortvarigere ophold efter hylding etc. i 1648 forekom i Flensborg oktober 1649 og i Flensborg og Glückstadt juni-juli 1652 (RA. TKIA. A 12. Reg. konc. t. patenter). Kongen viste åbenbart også en særlig interesse for at få de kgl. gemakker på Flensborghus holdt godt i stand, se brev til ham fra Ditlev Ahlefeldt, som havde overtaget amtmandsposten dér efter Chr. Pentz's død i 1652 (RA. A 93, 21. aug. 1653).

net eller i hvert fald betragtet nogle kgl. stillinger som rejsestillinger. Philip Julius Borneman omtales således (ganske vist først ved sin død) som kgl. rejsesekretær.³⁹⁰ I 1650'erne optræder også stadig i Danske Kancelli en rejsesekretær, nemlig Jørgen Reedtz,³⁹¹ der var kancellisekretær 1649-54,³⁹² Steen Hondorff indtil 1. maj 1656 og derefter Niels Kruse, og samtidig nævnes både en rejseapoteker, en rejsevinskænk, en rejsebarberer, en rejsebager, en rejsekøkkenskriver, en rejsemed og en rejsekræder.³⁹³ Så kongen synes at have været ret velforberedt og velforsynet med betjente til sine mulige rejser.

Når kong Frederik mest holdt sig i Danmark, må det dog utvivlsomt også ses som et resultat af rigsrådets modvilje mod Christian 4s mange og langvarige ophold i Holsten og især i Glückstadt og som en reaktion på hans ukontrollable selvstændige udenrigspolitiske virksomhed derfra. Rådet søgte at forebygge efterfølgerens mulige fortsættelse deraf ved udtrykkelige bestemmelser i håndfæstningen.

Frederik 3s håndfæstning er betegnet som den strammeste, nogen dansk konge har måttet godkende. Det er da også tydeligt, at rigsrådet især ved nye bestemmelser og tilføjelser i håndfæstningens sidste del har søgt at binde kongen mere end tidligere og bl.a. søgt at sikre sig mod regeringsudøvelse fra Holsten. I håndfæstningens artikel XLIX måtte kongen love: »Wi wille och haffue vores ordinarie hoffhaltung och residentz vdi Danmark och icke i fremmede herrers lande forreise vden med samptlig rigens raads raad, willie och samtycke.«³⁹⁴ Dette påbud eller forbud måtte jo utvivlsomt, hvis kongen overholdt sine forfatningsløfter, normalt holde ham inden for rigets grænser, og det var netop det, Frede-

390. Personalhist. Tidsskrift bd. 6 (1885) s. 50-51; jf. s. 111.

391. Magnus Dureels relation 1653-54 se A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 243.

392. RA Hofmønsterskriverens rgsk. udgift 1648/49 nr. 72, 1649/50 nr. 77, 1650/51 nr. 51, 1651/52 nr. 43; Damm. Adels Aarbog 1894 s. 324.

393. RA. Hofmønsterskriverens rgsk. 1654 1/5-1655 1/6 poster nr.37-38, 289, 1655 1/6-1659 1/8 nr. 121-122, 237-238, 280-281, 293, 792; Da. Kanc. B 183 b. Bestallingsbog fol. 22a-b, B 183 c. Bestallingsbog s. 394. – En fortegnelse over kancelliherremændene 1655 findes i Suhms Samlinger til den Danske Historie bd. 2 hæfte 2 (1782) VIII *Mandtalen over Adelen i Danmark og Norge 1655* s. 183-84.

394. Samling af Danske Kongers Haandfæstninger (Reprotryk 1974 og Geheimearchivets Aarsberetninger bd. 2) s. 118.

rik gjorde, og måske gerne gjorde, da hans hele betende ikke tyder på nogen større rejselyst.

Også andre nye bestemmelser i håndfæstningen kan her påkalde sig interesse. Det gælder således bestemmelsen i art. L om ikke hverken inden- eller udenrigs uden om rigsrådet at foretage noget forpligtende, som kunne være til skade for rigerne eller deres indbyggere. Ligeså art. LI om begrænsninger i dispositionerne med kronens regalier og indtægter. Især art. XLVI om lensforholdene synes dog her interessant. I sine bestemmelser om de gejstlige len fastholder den nemlig, at kongen ikke uden rigsrådets samtykke måtte give dem til andre end rigernes indfødte, men tilføjer »canceliet vndtagen«.³⁹⁵ Dette viser vel for det første, at man havde netop Tyske Kancelli i tankerne, da det jo var dér, der var behov for at kunne belønne andre end indfødte med gejstlige len. Men dernæst er det navnlig på den baggrund bemærkelsesværdigt, at man taler om »canceliet« i bestemt entalsform og dermed bekræfter, at dette var en enhed uanset den praktiske deling i en dansk og en tysk afdeling.

Forekomsten af en særlig tysk kansler som kongens betroede hjælper og diplomat i udenrigspolitikken i forhold til især Tyskland og det sydlige udland fik også en ende snart efter tronskiftet. Behovet i forhold til de kgl. dele af hertugdømmerne og vel især Holsten blev som nævnt dækket ved Dietrich Reinkingks overtagelse af kanslerposten ved det nye regeringskancelli i Glückstadt.³⁹⁶ I overbestyrelsen af hertugdømmerne vendte man desuden tilbage til den traditionelle ordning med en statholder. Allerede i Christian 4s sidste år havde sønnen Frederik været statholder, men det havde vel nok i nogen grad været opfattet som en midlertidig placering af den fordrevne fyrstbiskop, indtil hans forhold var blevet afklaret. I sensommeren og efteråret 1648 skred Frederik som konge til en varigere nyordning. Den i 1627 afdøde statholder Gert Rantzaus søn Christian blev udnævnt til ny statholder, og Christian Pentz fjernedes fra sin guvernørpost i Glück-

395. Smst. s. 118-19.

396. Denne nyordning nødvendiggjorde utvivlsomt en vis fjernstyring fra København ved kgl. befalinger til Regeringskancelliet. Et bevis herpå er bevaret i enkelte fortegnelser over sådanne med påtegninger om det af kancelliet foretagne (RA. TKIA A 55. Optegnelser ang. sagernes behandling og ekspedition. 2. Ekstrakter af kgl. reskripter til Regeringskancelliet i Glückstadt ... 1668-69).

stadt.³⁹⁷ I den forbindelse mistede Christian 4s tyske kansler Ditlev Reventlow både sin amtmandspost i Haderslev og sin kanslerstilling. Intriger imod ham fra især den nye statholder Christian Rantzau og kongens nye tyske kammersekretær Theodor Lente anføres som årsag og har måske nok også været den umiddelbare grund til hans fald;³⁹⁸ men dertil kom vel det forhold, at der efter ophøret af 30-årskrigen i Tyskland, kongens fastere og håndfæstningsbestemte residens i Danmark og planlagte større afhængighed af rigsrådet samt omlægning af styret i Holsten næppe var samme behov som tidligere for en embedsmand med hans funktioner. Det er nok værd at lægge mærke til, at kongebreve til ham fra 1648 handler om retstvister, han skulle tage sig af, forhold om hans virksomhed som amtmand i Haderslev og den slags, som ikke havde meget at gøre med hans tidligere diplomatiske funktioner.³⁹⁹ Som officiel grund til amtmandsændringen angaves, at den holstenske altid stærkt privilegiepukkende adel havde fornyet sine krav om eneret til amtmandseembederne i hertugdømmerne og specielt krævet en ændring i det store Haderslev amt med henvisning til, at Ditlev Reventlow var mecklenborger og ikke ægte holstener, skønt han kunne henvise til, at han var gift med en holstener og havde flere godser i Holsten.⁴⁰⁰

397. RA. TKIA. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Reg., 1., 12. aug. 1648, aug. 1648, 1648, 12., 23. okt. 1648.

398. Da. Biogr. Leks. bd. 19 (1940) s. 444 (J.A. Fridericia (C.O. Bøggild Andersen*)); Louis Bobé (udg.): *Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memoirer, Dagbogoptegnelser og Brevbøger* (1895) s. 58-60, 70; L. Bobé (udg.): *Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660* (1922) s. 135-37. – Endnu i et missive af 14. dec. 1648 tituleres Reventlow som »Cantzlär«, men i missiver af 16. og 27. dec. 1648 kun med navn (RA. TKIA A 32). Nogen officiel skr. om ophøret af hans kanslervirksomhed er ikke påtruffet. Endelig afregning med ham for hans tilgodehavender i kanslerstillingen skete – antagelig på grund af kongens pinagtige pengemangel – først i 1652, da de opgjordes til 2.195 rdl., som lovedes betalt ved omslaget i Kiel 1653 (RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, Kbh. 7. maj 1652). Endnu i 1651 ses Ditlev Reventlow søgt anvendt, men nu kun som kapitulær ved domkapitlet i Slesvig, hvor han af kapitlets arkiv skulle bidrage til at fremskaffe dokumenter om kongens højhed over Slesvig stift og Svavsted og afgive sin betænkning derom (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 26. juli 1651).

399. RA. TKIA A 32, 19., 21. juli, 9., 18. nov. 1648.

400. Johanne Skovgaard i *Sønderjyllands Historie* bd. 3 s. 26-28; *Ditlev Ahlefeldts Memoirer* (1895) s. 59; *Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660* (1922) s. 135-36;

Tegn på, at bortfaldet af den tyske kanslerstilling havde indflydelse på ledelsen af Tyske Kancelli i København, mangler ganske. Som hidtil synes det klart, at det fungerede under kongens kanslers overtilsyn med kammersekretæren som daglig administrativ leder. Forholdet belyses tydeligt ved udnævnelsen af nye sekretærer i Tyske Kancelli og disses instrukser. I en bestalling for en ny »Verwandter« i kancelliet fra januar 1649 hedder det eksempelvis, at han flittigt skal opvarte i Tyske Kancelli og trolig ekspedere og udfærdige det, som overdrages ham »von Vns oder Vnserm HoffCantzlär oder dehme wirs befehlen werden«⁴⁰¹. Med titelen hofkansler kan utvivlsomt kun være tænkt på kongens danske kansler.⁴⁰² I senere bestallinger bruges lidt vekslende formuleringer, men oftest anføres kongen selv eller hans kansler eller den foresatte i kancelliet som instruerende.⁴⁰³

Der var således ingen tysk kansler i Danmark, kun Reinkingk i Glückstadt. Dette betød ikke, at kongen savnede en betroet og indforstået hjælper i Tyske Kancelli. Allerede fra sine år i Bremen havde han som sin betroede kammersekretær haft Theodor Lente. Han var født 1605 i Osnabrück, hvor også Reinkingh var vokset op og dennes familie stammede fra. Lente var selv gennem sin

---

den kgl. meddelelse om amtsændringen med den officielle begrundelse ske i missiver, der kun angiver året 1648, men ingen dato; efter indholdets omtale af det sig nærmende år 1649, synes det dog naturligt at henføre dem til de sidste dage af 1648 (RA. TKIA A 32, 1648). Endnu en grund til at imødekomme den holstenske adel kan have været den udbredte frygt mod slutningen af 1648 for svenske planer om at lade dele af sine hærstyrker rykke ind i Holsten og indkvartere sig dér, jf. smst. eksempelvis missive til Cai Ahlefeldt 29. dec. 1648. Også officersposterne i de i disse år betydelige hærstyrker i Holsten synes den holstenske adel at ville have forret til fremfor andre (RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 28. april 1653).

401. RA. Da. kanc. B 183 a. Bestallingsbog fol. 101a-b, bestalling for Memmius Burinus Kbh. 14. jan 1649; jf. Hofmønsterskr. rgsk. 1649/50 nr. 98-100.

402. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Reg., 28. nov. 1633, hvor Christen Friis betegnes som »Vnser HoffCantzlär«; smst. Da. Kanc. B 158, brev dat. 17. sept. 1635 fra Christoff von der Lippe til kansler Chr. Friis, som i adressen betegnes som »Hoff-Cantzeler«. – Også kongens tyske kansler kan undtagelsesvis findes betegnet som hofkansler, men da som »Teutschen HoffCantzlern« (RA. TKIA A 88. Relationer fra ... Marquard Rantzau, Hanrow 2. juni 1634).

403. RA. Da. Kanc. B 183 b. Bestallingsbog fol. 1a-b Kbh. 30. nov. 1649 (Simon Wibe), Kbh. 12. jan. 1650 (Ditrich Günter), smst. B 183 c. Bestallingsbog s. 397-98 Kbh. 1. juli 1656 (Johan Zoëga).

moder forbundet med slægten Reinkingk. Han fulgte med sin herre først til Flensborg og senere til København. Der blev han antagelig fra 1. juli 1648 sat ind i Tyske Kancelli som kammersekretær parallelt med Fr. Günther og var åbenbart en af kongens nærmeste hjælpere og rådgivere især i de udenrigske og vist specielt de tyske anliggender. Tysk kansler var han dog ikke og blev det først i november 1660 efter statsomvæltningen. Dermed blev der skabt grundlag for en ny udvikling med stigende selvstændighed for Tyske Kancelli, idet der derefter var en tysk kansler ikke alene i regeringskancelliet i Glückstadt, men også i København, hvor Theodor Lente utvivlsomt var stærkt optaget af at sikre og udbygge sin indflydelse mest muligt.⁴⁰⁴

Den centrale kancelliforvaltning var således i Frederik 3s tid før Enevælden i grunden ikke meget anderledes indrettet end i faderens senere år. Forskellen lå nok mest i de omstændigheder, den virkede under. Overførselen af størstedelen af lokalforvaltningen i hertugdømmerne til de nye myndigheder dér, nemlig statholderen og Regeringskancelliet i Glückstadt betød selvsagt en meget væsentlig formindskelse af det københavnske Tyske Kancellis forretninger med forvaltningen i hertugdømmerne. Den megen kgl. omflakken var forbi, og den omfattende udenrigspolitiske virksomhed fra Glückstadt var ophørt, så kravene til kancelliernes rejseaktiviteter og virksomhed fra slotskancelliindretninger uden for København og Nordsjælland var blevet undtagelsen. Kongen holdt sig langt mere i sin rede end forgængeren. Foruden hans tilsyneladende indre tilbøjelighed til en sådan tilværelse og hans håndfæstnings udtrykkelige krav om dansk residens har måske

404. Da. Biogr. Leks. bd. 14 (1938) s. 248-50 (C.O. Bøggild Andersen); RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. patenter, bestalling for T.L. Kbh. 10. nov. 1648; RA. Arkivvæsenets arkiv II Tyske Kancellis arkivkontor nr. 9. Sager vedr. forretningsgangen, ansættelser, ordninger etc. 1650-1730, Bestallungs Concept auff H. Theodorum Lenthe, zum Teutschen Cantzler, alhie in Copenhagen, d. Martij 1662, ved rettelser og tilføjelser på kopi af koncepten af 10. nov. 1648 til hans bestalling som kammersekretær; RA. Hofmønsterskriverens rgsk. 1648/49 nr. 77; RA. Da. Canc. B 183 c. Bestallingsprotokol s. 25, Kbh. 25. nov. 1652; L. Bobé (udg.): *Ditlev Ahlefeldts Erindringer* s. 136, 141-44; D.A. hævder, at Lente ikke alene attråede, men også opnåede at blive tysk kansler ved Reventlows fald, men dette synes uden belæg. – Ekspektance på et kanonikat ved domkapitlet i Slesvig fik Lente ved kongebrev Kbh. 25. aug. 1652 (RA. TKIA. A 12. Reg. konc. t. patenter).

også disse års opgør med svigersønnepartiet og dets støtter bidraget ved sikrest at kunne føres fra hovedstaden med dens koncentration af kongetro og regeringsafhængige kgl. tjenere i både de militære og civile etater. Tendensen harmonerer vel i hvert fald godt med en gryende enevældes koncentrations- og magtbase-trang, som den gjorde sig gældende i de store udlande, der fik en stadig mere direkte indvirkning på forholdene i Norden.

Lignet og lagt

Opfattelsen af forholdet mellem kanslere og kancellier før Enevælden har været præget af betydelig usikkerhed og skildringen af forholdet derfor ofte uklar, lidet overbevisende eller undertiden selvmodsigende. Opfattelsen har utvivlsomt hvilet på antagelsen af en klar parallel mellem disse begreber. Når man i samtidens kilder fandt omtalt både et dansk og et tysk kgl. kancelli og ligeledes både en dansk kongens kansler og en tysk kansler, lå det lige for at kombinere disse størrelser således, at den danske rigsebedsmand kongens kansler var leder af det danske kancelli og den tyske kansler tilsvarende af det tyske kancelli. Denne opfattelse har været helt fremherskende blandt danske historikere – især universitetshistorikerne – i det 19. og 20. århundrede. For den her behandlede periodes vedkommende blev den knæsat af J.A. Fridericia i hans banebrydende og uhyre detaljerede arbejder om Christian 4s og Frederik 3s tid.⁴⁰⁵

Denne opfattelse af forholdet mellem kanslere og kancellier har været herskende siden. Det er endnu den, der præger fremstillingerne i den første samlede danske forvaltningshistorie, som fremkom ved årtusindskiftet.⁴⁰⁶ Der er dog nok i disse fremstillinger en vis usikkerhed at spore om det faktiske forhold mellem kancellierne, hvor visse enkeltheder kan synes vanskelige at forene med den klassiske antagelse af den nævnte parallelisme mellem kanslere og kancellier. Navnlig gælder det vist den kendsgerning, at der i lange perioder efter reformationen simpelthen ikke ses at være udnævnt tyske kanslere. Under Christian 4 synes tyske kanslere at mangle eller føre en skyggetilværelse, indtil Kej-

---

405. J.A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie* bd. 1 (1876) s. 74-77, 95-96; Samme: *Adelsvældens sidste Dage* (1894) s. 205-06. – En noget mindre sikker holdning træffes hos arkivhistorikere, se således A.D.Jørgensen: *De Danske Rigsarkivers Historie* s. 36 og Johanne Skovgaard: *Vejledende Arkivregistraturer* VII s. XIV.

406. E. Ladewig Petersen: *Reformationstiden 1536-96: Modernisering – Justering* (Dansk Forvaltningshistorie I, 2000) s. 60-61; Leon Jespersen: *Tiden 1596-1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati* (Smst.) s. 102-08. Også Ole Degn: *Kancelliets Brevbøger og udgivelsen af dem* (2002) s. 21-22 synes nærmest at antage dette synspunkt.

serkrigen skabte et særligt behov. Derpå var der en lakune indtil 1632, da kongen igen følte behov for en sådan, vel især under indtryk af de særlige krav, de fortsatte krigsforhold i Tyskland stillede. I 1632 eller 1633 fik Ditlev Reventlow så posten. Dette forhold rimer jo ikke særlig godt med, at Tyske Kancelli skulle have været ledet eller styret af en særlig tysk kansler. Det forklares eller bortforklares da gennemgående med, at kancelliet i de perioder, hvor der ikke var en tysk kansler, i stedet blev ledet af en øverstesekretær eller af en særlig betroet sekretær.⁴⁰⁷ Dette synes imidlertid at være en udokumenteret kalkering af forholdet i Danske Kancelli, idet der næppe findes udnævnt nogen øverstesekretær eller formelt indsat nogen anden ledende sekretær i Tyske Kancelli. Reelt har der utvivlsomt været tale om en rangordning mellem sekretærene eller kancellisterne, men den kommer ikke meget frem, og nogle af dem anvendtes desuden jævnlig til diplomatiske sendelser, hvorunder de selvagt var afskåret fra ethvert ledelsesarbejde i kancelliet. Dette gjaldt ikke mindst Christian 4s tyske kammersekretær gennem mange år Friedrich Günther, som utvivlsomt var den, der rangerede højest blandt sekretærene. Undtagelsesvis kan han også findes omtalt som øverste sekretær i Tyske Kancelli, men om dette blot var en konstatering af, at han var den ledende dér, eller om det hvilede på en konkret udnævnelse eller bestalling, er uvist.⁴⁰⁸ I kongebrevene omtales han normalt som kongens kammersekretær eller blot sekretær.

I denne forbindelse må det huskes, at der ikke i Tyske Kancelli som i Danske fandtes en nogenlunde klar ressortfordeling mellem sekretærene. Hvor kancellijunkerne i Danske Kancelli havde hver deres landsdel at tage vare på, var der tilsyneladende ikke i Tyske Kancelli nogen fastere fordeling af sagerne mellem sekretærene efter lokale eller saglige kriterier. Forhold i hertugdømmerne, udenrigske forhold til fremmede potentater, sager af vidt forskellig indholdsmæssig karakter findes behandlet og konciperet af de fleste af sekretærene. I 1630'erne og 1640'erne kan

407. Dansk Forvaltningshistorie I s. 61, 106.

408. Eksempelvis RA. Rentemesterrgsk. 1633/34 Udgift fol. 60b; smst. fol. 194b nævnes han som Ty. Kanc. »forwalter«, hvorved dog nok må tages i betragtning, at der jævnlig synes at være en sammenblanding af udtrykkene »forwalter« og »verwandter« eller »forwanter«.

det dog bemærkes, at kongens rejsesekretær Borneman bar en meget stor del af konciperingerne, og at sekretær H.L. Clain og kansler Reventlow i særlig grad var beskæftiget med forholdene i Tyskland, i særdeleshed med kongens virksomhed som fredsmægler, der krævede en udstrakt diplomatisk aktivitet med meget skriverseri og andet kancelliarbejde. Det foregik til dels med fast basis i Glückstadt eller i de byer i Tyskland, som blev nøglepunkter i de bestræbelser, der sluttelig resulterede i den Westfalske fred.

Men hvordan forklares og beskrives da de »tyske kansleres« eksistens og funktion? Forklaringen må nok søges i den underlige og noget rodede stilling, der gennem mange århundreder herskede i det dansk-tyske grænseområde, og som på godt og især ondt har spillet en fremtrædende rolle i dansk historie i al denne tid. Forholdet var her, at den danske konge var hertug i Slesvig og Holsten. I Slesvig, der retsligt hørte til Danmark, var han som konge sin egen lensherre. I Holsten, der var et land i det Tysk-Romerske Rige, var han derimod som lensfyrste underlagt Kejseren som lensherre med alle de besynderlige og truende forviklinger, det under den herskende religionstvist og -krig i Tyskland måtte medføre. Den magtfulde holstenske adel havde fra 1460 gennemtvunget en styrelsesmæssig forening af de to hertugdømmer med sig selv som privilegeret stand, der sammen med hertugerne havde del i landenes styre og eneret til amtmandsembederne, som var det væsentlige lokale instrument for dette styre. De gentagne arvedelinger af landene, der havde opdelt dem som et kludetæppe, bidrog selvsagt yderligere til forvirringen med en årlig skiftende fællesregering og forhandlinger om styrelsesanliggender ikke alene ved de mange landdage, men endog ved diplomatisk korrespondance og sendelser mellem de forskellige landsherrer. Til sin hjælp under disse stadig vekslende og højst indviklede omstændigheder havde fællesregeringen en såkaldt landkansler⁴⁰⁹ og en række landråder af den holstenske adel, medens kongen og Gottorp-hertugen hver for sig havde skaffet sig et antal råder, både holstenske adelige og borgerli-

---

409. Om landkanslerne i hertugdømmerne se Ludwig Andresen: *Studien und Quellen zur Geschichte der Verwaltung und Wirtschaft in Gottorf von 1544-1659* Del 1 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 14; Kiel, 1928) s. 177-79.

ge lærde jurister, der sædvanligvis var af tysk oprindelse og uddannelse.⁴¹⁰

Den gamle tradition, hvorefter kongehertugen havde en af den holstenske adels topfolk som sin stedfortræder og styrelsesleder i hertugdømmerne med titel af statholder var som nævnt blevet afbrudt i 1627 ved Gert Rantzaus død uden udnævnelse af en efterfølger. I den følgende tid ser vi lejlighedsvis kongen indsætte en direktion eller et regeringsråd af sine ledende holstenske råder ved længere fravær fra hertugdømmerne i perioder, der ansås for farlige.⁴¹¹ Prins Christian 5s indsættelse og virke som statholder i hertugdømmerne i begyndelsen af 1630'erne blev kun en parentes og var måske nærmest tænkt som en midlertidig anbringelse af ham. Meget muligt har kongen allerede da været indstillet på selv i langt højere grad end hidtil at tage sig af hertugdømmernes styre.⁴¹²

I sydligere tyske lande og i Gottorp-hertugens del af hertugdømmerne var styret indrettet med et hofråd som øverste organ og med en kansler og hans kancelli som led heri og som forbindelsesled mellem fyrsten og rådet.⁴¹³ Den samme ordning synes i nogen grad at have været normen i den kgl. del. Rådet bestod som nævnt mestendels af holstenske adelige amtmænd suppleret med et antal lærde råder. I den kgl. del kunne der naturligvis være tvivl om nødvendigheden af særskilt kansler og kancelli, eftersom kongen jo i sit tysksprogede kancelli i kongeriget besad den nødvendige kompetence til også at klare det meste af forvaltningsopgaverne i sin del af hertugdømmerne. Også den hedengangne statholderstilling må formodes at have haft en vis administrativ hjælp til rådighed. Om prinsstatholderen var det klart tilfældet⁴¹⁴, og Chr. Pentz, der nok indtog noget af en førerstilling blandt de højeste embedsmænd i hertugdømmerne, var ikke ringere stillet, men havde ligefrem et eget guvernementssekretariat i Glückstadt.⁴¹⁵

410. Kurt A.G. Jeserich m. fl. (udg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte* bd. 1 (1983) s. 763ff; Johanne Skovgaard i *Sønderjyllands Historie* bd. 2 s. 393-99, 499-500, bd. 3 s. 41-47, 491-92.

411. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Reg., 23. maj 1634.

412. Jf. s. 42-44.

413. Jeserich: Anf. arb. s. 782ff.

414. Jf. s. 43.

415. Jf. s. 58-59.

Når kongen i 1632 søgte en tysk kansler, må det dog nok have været med henblik dels på styrelsesopgaverne i hertugdømmerne, dels og vel navnlig på de hastigt voksende diplomatiske opgaver i forhold til især det Tysk-Romerske Rige og dets underdele – hvortil de Forenede Nederlande formelt stadig hørte – og måske i almindelighed til de magter i Vesteuropa, man forhandlede med på tysk eller latin og romanske sprog. I forhold til Kejseren og det Tyske Rige stod kongen som nævnt i en dobbelt rolle, dels som suveræn konge, dels i egenskab af hertug af Holsten som tysk rigsfyrste med Kejseren som lensherre og derfor formelt uden bånd til det danske rigsråd og altså i en friere forhandlingsposition. Om kongen fra begyndelsen har tænkt sig Ditlev Reventlow som tysk kansler eller blot som nyttig diplomatisk hjælper, kan måske være tvivlsomt.⁴¹⁶ Men snart blev han dog begge dele. Som tysk kansler må han opfattes som hørende til kongens embedsstab i Holsten eller hertugdømmerne. Flere forhold viser dette.

Klart synes hans tilknytning til det kgl. styre i hertugdømmerne at fremgå allerede af hans tituleringer og af omtalen i aktmaterialet af hans stilling. I de tysksprogede ekspeditioner nævnes han i sine første kanslerår sædvanligt som »vnser Raht«, »vnser (geheimbte) Hoff vndt Cantzeley Raht«, senere mest som vor »(heimben) Rath, Teutschen Kantzlern« m.v.⁴¹⁷ Disse titler viser, at han som udgangspunkt betragtedes som en af kongens tysk-holstenske råder, men med særlige kanslerfunktioner. Ditlev Revent-

416. *Egenh. Breve* bd. 7 s. 56.

417. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 1634 9/1, 15/4, 28/4, 30/4, 1/5, 3/5; smst. A 12. Reg. konc. t. patenter, 1642 23/4; smst. A 53, 1644 15/6. – Helt usædvanligt i disse holstenske kredse at bruge kanslertitel som æresbetegnelse uden dækning i aktuel funktion var det i øvrigt næppe. Man støder således på kanslertitlen tillagt også en anden af kongens tyske råder; den af kongen utvivlsomt meget værdsatte og benyttede amtmand i Flensborg Cai von Ahlefeldt titulerer i breve af 7. oktober og 7. november 1639 kongens tyske råd Christoffer von der Lippe som »Cantzler« og omtaler endnu i et brev af 2. august 1645 og i en relation af 4. februar 1648 »Cantzeler von der Lippen«. Muligt og vel sandsynligt er der her tale om en efterklang og høflighed med bund i, at v.d. Lippe inden han trådte i kongens tjeneste havde været kansler hos dennes moder, enkedronning Sophie i Nykøbing. (RA. TKIA. A 93-14. Indkomne breve 1631-40; smst. A 87. Relationer fra amtmand i Flensborg Cai Ahlefeldt 1630-53). Også kongens tyske råd Reimer Dorn kalder i brev 1644 v.d. Lippe »Cantzler«. (TKIA. A 93-15, 10. april 1644). Slange/ Gram: *Chr. 4s Hist.* s. 1379 omtaler ham som kongens »Holstenske Canceler«.

lows særlige tilknytning til Holsten viser sig overhovedet i mange forhold klart. Det er tydeligt, at han har haft en udstrakt berøringsflade med især den holstenske adel; det ses af bl.a. det væld af breve, han under sit lange ophold i København under Torstenssons-krigen modtog fra sine forbindelser, især rådskolleger, i Holsten.⁴¹⁸

Denne tilstand svarer ret nøje til forholdene i andre tyske territorialstater, hvor kansler og råd var fyrstens nærmeste regeringsorgan, men ofte med en udvikling i retning af en stigende overvægt for de judicielle funktioner.⁴¹⁹ Jævnlig ses kgl. skrivelser også adresseret til »die Landrätthe auch Cantzlär undt Rächten« eller lignende.⁴²⁰ I de fleste tyske territorialstater skete der i det 16. århundrede en klar udvikling i retning af en fyrstelig egenregering gennem fyrstens eget kammer, der tog sig af de finansielle sager og af de vigtigste af de øvrige sager ved hjælp af kammersekretærer eller kammerråder og oftest et eget kammerkancelli adskilt fra det almindelige hofråd og kancelli.⁴²¹ Hos Christian 4 antages kongens eget kammer almindeligvis kun at have haft økonomiske funktioner varetaget af en kammerskriver.⁴²² Den øverste af sekretærene i Tyske Kancelli omtales nok som regel som »kammersekretær«, men dette lader sig dog næppe direkte sidestille med de nævnte forhold i de tyske territorialstater. Den tidvise dobbelthed i disses råd og kancellier, der i øvrigt var vigende i begyndelsen af det 17. århundrede, ses ikke at have gjort sig gældende i Danmark eller i de kgl. dele af hertugdømmerne. Snarere synes Gottorperhertugens forvaltning at have været påvirket af udviklingen i de sydligere tyske territorialstater.⁴²³ Kongen synes altid at have trukket på de bestående råd og kancellier, også når han udøvede sin fyrstemagt med megen selvstændighed i forhold til sit danske rigsråd. Denne magtudøvelse har dog nok i høj grad og i egentligste forstand været udøvet i kongens eget »kammer«, hvor han kunne arbejde frit med tilkaldelse af de råder eller kancelliembeds-

418. RA. TKIA A 93-15. Indkomne breve 1641-45.

419. Jeserich: Anf. arb. s. 746-47, 788-93, 810-11, 868-69, 872-73.

420. Eksempelvis RA. TKIA. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Reg., 1. aug. 1648.

421. Gerhard Oestreich: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlin, 1969) s. 201-34 *Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit*.

422. Om kongens eget kammer se især Jens Engberg: *Dansk Finanzhistorie i 1640'erne* (1972) s. 266-74.

423. Ludwig Andresen: Anf. arb. s. 226ff, 257ff.

mænd, han efter sagernes art havde behov for som sine lydige hjælpere. Med de grænser, der sattes af håndfæstningen og de sædvaner, som udgjorde rigernes forfatning, arbejdede Christian 4 i virkeligheden nok som en af vore enevældigste monarker.

Med hensyn til kanslerbegrebet og -betegnelsen hos os synes det overhovedet, for så vidt de »tyske kanslere« angår, som om de i det 16. og 17. århundrede har haft et noget andet indhold end det, der forbindes med kongens danske kanslere. De tyske kanslere synes kun i ringere grad at have været betragtet og fungeret som kancelliledere eller -overhoveder og i højere grad at være brugt som diplomater både hjemme og ikke mindst ude ved sendelser til fremmede potentater, som delegerede ved diplomatiske møder og forhandlinger, traktataftaler, fredsforhandlinger, fyrstelige ægteskabsaftaler og lignende. Allerede dette har naturligvis lagt sig i vejen for deres muligheder for løbende at deltage i eller føre tilsyn med arbejdet i et til stadighed fungerende kancelli. Disse forhold har klart kunnet følges i den her foretagne undersøgelse af den tyske kanslers og Tyske Kancellis virksomhed i Christian 4s senere år. Det var dog åbenbart en gammel foreteelse. Svenskekongen Gustav Vasa bad således i 1530'erne sin tyske svigerfader om at skaffe kongen en tysk »kansler« eller i mangel deraf i det mindste en tysk »sekretær«, der kunne bruges til diplomatiske forhandlinger, da hans foregående tyske sekretær, som ofte brugtes til diplomatiske sendelser til Gottorp eller tyske fyrster, ikke længere var disponibel. I Danmark ser vi samtidig kong Frederik 1 og senere også Christian 3 bruge den tyske kansler Wolfgang von Utenhof i ustandselige diplomatiske sendelser især til Tyskland, ja endog efter at denne havde slået sig ned i Sachsen og var gået i sachsisk tjeneste.⁴²⁴

Også i kejserlig tjeneste og langt senere synes man at have brugt personer med kanslerværdighed eller -titel som endog ret faste di-

424. Heise: *Wolfgang von Utenhof* (Hist. Tidsskr. 4. rk., bd. 6) s. 165, 169, 173-78, 259, 291-92, 300-04. – Det er bemærkelsesværdigt, at en dansk hofordning fra 1536-38, der opregner personalet i Tyske Kancelli, ikke nævner nogen kansler. Heise antager som årsag, at Utenhof da lå i strid med kongen og havde nægtet at genindtræde i hans tjeneste. Det er en mulig forklaring, men ikke en overbevisende, da en hofordning af normativ art vel så måtte ventes at anføre stillingen som vakant. En anden mulighed er, at kanslerstillingen ikke ansås for fast knyttet til kancelliet. (Smst. s. 293 n. 1; RA. TKIA A 193. Forslag til hofordninger med forakter 1536, 1538, 1559).

plomater. Den kejserlige udsending grev Kurtz, der længe var Kejserens repræsentant hos Christian 4, betegnes således i brev fra ham til Kejseren som dennes vicekansler.⁴²⁵

Af den foregående fremstilling fremgår det vist klart, at den ikke slutter sig til den foran skitserede opfattelse af forholdet mellem kanslere og cancellier, der siden det 19. århundrede har været den herskende. Den når tværtimod til det resultat, at det kgl. cancelli i Danmark principielt var en helhed, der ganske vist efter sproglige og til dels saglige fornødenheder faldt i to dele, der ganske naturligt betegnedes som Danske og Tyske Cancelli, men således at de tilsammen udgjorde cancelliet, der henhørte under kongens kansler, for så vidt det tog sig af rigets anliggender. For Tyske Kancellis vedkommende var der dog det særegne, at det også skulle tage sig af anliggender i Holsten, som jo ikke hørte til riget. Under den herskende administrative sammenknytning af hertugdømmerne m.m. kom Tyske Cancelli derved også til at behandle sager i de kgl. dele af Slesvig samt sager vedrørende fællesregeringen. Det måtte under denne dobbelthed i Tyske Kancellis opgaver være ganske naturligt, at den tyske kansler, når en sådan ellers fandtes, gjorde brug af dets personale og hjælpemidler i sine forretninger derunder også de udenrigske, der især knyttede sig til Tyskland, som kongen jo i kraft af sin hertugstilling i Holsten som tysk rigsfyrste havde et særligt forhold til uden om det danske rigsråd.

Den mest udtrykkelige bekræftelse af Tyske Kancellis henhør under kongens kansler findes nok i henvendelsen fra dets cancellister eller sekretærer til kansleren som deres øverste »patron« i 1633, altså på et tidspunkt, da kongen vel netop havde antaget en tysk kansler. Der synes ikke at have været nogen tvivl hos dem om, at kongens kansler i slige overordnede og principielle sager om forretningsforholdene i Tyske Cancelli var deres rette foresatte og selvfølgelige talsmand over for kongen, uanset at der altså på dette tidspunkt faktisk synes ansat en særlig tysk kansler.⁴²⁶

Forholdet synes også at bekræftes af Magnus Durells fremstilling af cancellitilstandene i Danmark i Frederiks 3s første år. Han anfører allerede indledningsvis om kongens kansler, at denne var øverste tilsynsmyndighed for al korrespondance både inden- og

425. RA. TKUA Alm. del I. 105, 15. jan. 1640; jf. Slange/Gram: s. 879.

426. Jf. s. 24-26.

udenrigsk og for de tilsvarende arkivalier. Han har også forstået, at kancelliet var delt i et dansk og et tysk, men har åbenbart fået nyordningen omkring tronskiftet noget galt i halsen, idet han identificerer det Tyske Kancelli med det nye regeringskancelli i Glückstadt med Dietrich Reinkingk som kansler, og hvori han også placerer Friedrich Günther som oversekretær, alt som en reaktion mod Christian 4s brug af tyske rådgivere og kancellister også i danske anliggender.⁴²⁷

Denne opfattelse er vel forståelig ud fra den klare bestræbelse fra rigsrådets side på at hindre en fortsættelse af den ukontrollable kgl. udenrigspolitik fra Glückstadt og ud fra bortfaldet af den hidtidige tyske kanslerstilling, som netop havde været en væsentlig hjælp for kongen heri. Men det fremmedsprogede Tyske Kancelli i kongens umiddelbare nærhed i København eller hans andre opholdssteder fortsatte naturligvis sin beståen som en uundværlig del af det kgl. administrationsapparat. Dets fortsatte karakter af en afdeling af det samlede kgl. kancelli under kongens kansler fremgår bl.a. af instruktionsbestemmelserne for nye sekretærer i Tyske Kancelli, der henviste dem til at følge kongens eller kanslerens anvisninger.⁴²⁸ Nogen ny tysk kansler med virke også på dansk grund fandtes ikke.

De her foretagne undersøgelser af kancelliets virksomhed især i Christian 4s senere år og i de væsentlige træk også i Frederik 3s første år synes at godtgøre, at både Danske Kancelli og Tyske Kancelli til stadighed har virket i kongens umiddelbare nærhed og således med mulighed for hans øjeblikkelige brug af dem til ekspeditioner i både inden- og udenrigske anliggender samt i de sager, kongen som landsfyrste i hertugdømmerne havde ansvaret for. Under begge konger, men mest iøjnefaldende under den meget omrejsende Christian 4 har funktionsduelige dele af kancellierne fulgt kongen så at sige overalt, både ved hans længere faste ophold under vinterlager på provinsslotte eller ophold f.eks. i Glückstadt og under korterevarende ture til steder, der skulle inspiceres af særlige, antagelig ofte påtrængende grunde. Mange af disse ture, ikke sjældent i den værste vintertid, må have været hårde prøvelser ikke blot for den aldrende konge og hans nærmeste omgivelser bl.a. hans trofaste Fru Vibeke, der ofte synes at have led-

427. A.D. Jørgensen: Anf. arb. s. 243-44, jf. her s. 155-58.

428. Jf. s. 162-63.

saget ham. De havde dog utvivlsomt de behageligste vogne og det mest velegnede rejseudstyr.⁴²⁹ De ledsagende, blandt hvilke altså som regel har været kancellibetjening med de til kancelliarbejdet nødvendige hjælpemidler, har vist endnu mere mærket det daværende rejselivs strabadser. De har nok måttet nøjes med en hel del mindre behagelig vogntransport og rejseudstyr.

Kun på et enkelt af de fjernere opholdsteder, Christian 4 især yndede, nemlig Glückstadt synes der at have været tilløb til en fastere kancellidannelse, der i noget omfang kunne bestå også uden for kongens ophold dér. Især den tyske kansler Reventlow og sekretæren H.L. Clain, der i særlig grad var beskæftiget med kongens tyske politik og hvad der hang sammen med den, synes i perioder at have benyttet fæstningsbyen og vel slottet og dets kancellifaciliteter som basis for deres virksomhed, også når kongen var andetsteds.⁴³⁰ Dér havde de også fordelten af nærheden ved den centrale storby Hamborg med dens utvivlsomt stærke nyhedsstrøm. De direkte vidnesbyrd om Glückstadts position som bemandede kancellisted er dog sparsomme og vor viden derfor beskedent.⁴³¹ Men kongens jævnlige og langvarige ophold i Glückstadt står fast og dermed også, at kancellifunktionerne dér hurtigt kunne bringes til live på ny, hvis de en tid havde hvilet. De meget omfattende arkivalier fra Christian 4s tid, som må have beroet i Glückstadt og senere indgik i Regeringskancelliets arkiv eller overførtes til København,⁴³² vidner om den betydelige kancellivirksomhed, der må være foregået dér, og er formentlig til dels blevet efterladt på stedet som arbejdsmateriale med henblik på fortsat benyttelse især ved kommende regentophold dér.

429. Om Christian 4s vognpark skal der ikke her forsøges fremdraget oplysninger. Det ses, at Fredrik 3 i 1650 gennem generalfaktoren Gabriel Gomez lod overføre den betydelige sum af 1.560 rdl. til Paris til fremstilling af en karosse; om det var den samlede pris, vides ikke. (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inlånd. Registr., Kbh. 22. marts 1650).

430. Jf. s. 114-15.

431. Et tilfældigt vidnesbyrd om et fast hjælpemandskab i Glückstadt kan måske udtrages af et kongebrev fra 1648, hvorved Frederik 3 gav Regeringskancelliet anvisning på at ansætte hans tidligere kammerbud fra ærkestiftet og kancellibud i Flensborg som kancellibud på samme måde som det forrige kgl. kancellibud i Glückstadt (RA. TKIA A 22. Inlånd. Registr. 1648 fol. 20a, Kbh. 12. juli 1648; smst., A 32, Kbh. 18. juli 1648).

432. Jf. s. 119-22.

Den danske adels og vel med dækning fra denne også rigsrådets uvilje og efterhånden åbent udtalte indsigelse mod kongens og hans tyske råders og stedlige kancellis ukontrollable udenrigspolitiske virksomhed i og fra Glückstadt viser også, at denne følte at have fået et omfang og en stadighed og selvstændighed, der vakte både opmærksomhed og ængstelse. Det ser dog ikke ud til, at disse reaktioner har haft større umiddelbar virkning. Først den katastrofale krig 1643-45, der nok af mange til dels ansås som en følge af netop en fejlslagen og egenmægtig kgl. udenrigspolitik, gjorde en ende på Holstens og Glückstadts særlige status på dette felt.⁴³³

Hertug Frederiks kortvarige virke som statholder i hertugdømmerne og snart følgende kongeværdighed gav ganske vist fæstningen en ny kancelliindretning under en kansler, men i en ganske anden provinsiel ramme og med en myndighed, der svarede her til og i alle vigtige sager var nøje knyttet til og underlagt de kgl. rigsmyndigheder i København. En tysk kansler som i Ditlev Reventlows tid var foreløbig ikke sagen. Først efter statsomvæltningen blev der under den nye enevælde plads til en sådan direkte knyttet til kongemagten.⁴³⁴

Egentlige, samtidige fremstillinger af kancelliets eller kancellernes historie, indretning, forvaltningsområde, forretningsgang m.v. før Enevældens indførelse kendes ikke. Derimod findes fra begyndelsen af det 18. århundrede en skildring af *Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den Istes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse*. Forfatteren til denne fremstilling antages nok med rette at være den noksom bekendte historiker Niels Pedersen Slange (1656-1737), som fra 1681 og til sin høje alderdom var knyttet til Danske Kancelli i forskellige stillinger fra ulønnet sekretær stigende til assessor.

Slanges skildring giver mange konkrete og interessante oplysninger om kancelliforholdene ikke alene i de år, han selv var kancelliembedsmand, men også i tiden før Enevælden, især i Christian 4s og Frederik 3s regeringstid. Sandhedsværdien af hans arbejde må selvsagt kritisk overvejes, ikke mindst i lyset af de noget tvivlsomme erfaringer med hans store værk om Christian 4s historie, der dog hidrører fra en meget senere periode af hans liv. Hen-

---

433. Jf. s. 149-51.

434. Jf. s. 153-54, 160-63.

syn må nok også tages til hans gennemgående ret kritiske holdning til den gamle adel og tilsvarende fremhævelse af de borgerlige kvaliteter. Om hans kancellihistorie gælder dog, at han har haft snævert personligt kendskab til emnet gennem den sidste snes år af den tid, det omfatter. Om forholdene i det nærmest foregående halve hundrede år må det antages, at der har været en levende tradition af viden at høste i og omkring kancelliet hos personer, der havde rødder tilbage i denne periode. Navnlig falder tanken på den af Slange selv så højt estimerede og lovpriste Rasmus Rasmussen, der så vidt vides virkede i kancelliet fra begyndelsen af 1650'erne og til sin død i 1707. Først var han som ung i kansler Christen Thomesen Sehesteds tjeneste som håndskriver (sekretær) og blev derpå i 1652 kancellitjener eller fyrbøder i Danske Kancelli, hvor han gjorde sig meget nyttig i al slags praktisk arbejde og efterhånden avancerede til kancelliforvalter. Gennem sin livslange tilknytning til kansler og kancelli, hvor så mange kom og forsvandt, mens han selv forblev og bl.a. havde et vældigt kendskab til kancelliarkivet og hvad det kunne oplyse, har han utvivlsomt oparbejdet en stor viden og erindring om kancelliforholdene, hvoraf en mand som Slange kunne øse, da han opsatte sin kancelliredegørelse, der synes afleveret til kong Frederik 4 kort efter Rasmus Rasmussens død i 1707.⁴³⁵

Slange er slet ikke i tvivl om, at kongens kansler som chef for det kgl. kancelli »dirigerede alle Affaires saavel indlændiske som udlændiske.« Det gjaldt åbenbart før Enevælden under alle kongerne fra Frederik 2 til Frederik 3, hvor arkivmaterialet var så fyldigt og klart, at det tillod sikre slutninger. Han beskæftiger sig dog i virkeligheden kun med Danske Kancelli og nævner ikke udtrykkelig forhold omkring Tyske Kancelli, men forudsætter åbenbart, at der efter 1660 var en stigende tendens til en selvstændigere virksomhed i dette på det udenrigske område. Om forholdene under Christian 5 hedder det således: »Hvad de ordinaires Expeditioner angaaer, som udi denne sal. Herres Tid ere blevne udstedde af Cancelliet, da vare de ligesom Coniuncturerne meget foranderlige; thi Griffenfeld stræbte efter at ville have de uden-

435. Da. Biogr. Leks. bd. 19 (1940) s. 247-48 (L. Laursen (C.O. Bøggild Andersen*)); smst. bd. 22 (1942) s. 204-07 (C.O. Bøggild Andersen); Kgl. Bibl. Kbh. Additamenta 100, 4to; Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (1792) s. 12-14.

landske Affaires igien til det Danske Cancellie, som det havde været tilforn af gammel Tid, og havde det været noget længere med hannem, havde det og skeet.«⁴³⁶

*

J.A. Fridericia var som nævnt en hovedkraft for knæsættelsen af påstanden om paralleliteten mellem Danske og Tyske Kancelli og de tilsvarende danske og tyske kanslere.⁴³⁷ I sit store arbejde om Danmarks ydre politiske forhold i Christian 4s senere år efter Kejserkrigen polemiserer han et sted i en fodnote mod Ludvig Holberg, som i sin *Danmarks Riges Historie* havde fremsat en »Formodning om den danske Kantslers Overtilsyn« med det Tyske Kancelli, en »formodning«, Fridericia finder »ugrundet«: »Det eneste Spor deraf findes, saavidt vides, i Christian IV's Brev til Kantsleren af 25. Octobr. 1623; men det er altfor ubetydeligt til at bygge noget paa.«⁴³⁸

Det pågældende egenhændige brev fra kongen til kansler Christen Friis er nu ellers interessant nok i sin kortfattede veltalenhed om netop det omstridte kompetenceforhold. Kongen beordrer nemlig kansleren til at lade en af det Tyske Kancellis folk fremfinde akterne om en bestemt sag og tage dem med ud til ham på Rosenborg. Og kansleren har påtegnet seddelbrevet, at materialet blev leveret samme aften til kongen, der beholdt det.⁴³⁹ Altså en ganske ukompliceret rutinesag, der dog synes klart at vise den danske kongens kanslers myndighed over også Tyske Kancelli og dets personale.

Det, Holberg skriver på det anførte sted i bind 3 af sin Danmarkshistorie, vidner måske om en vis usikkerhed i detaljen, men er klart nok i helhedsopfattelsen. Passagen lyder: »Hvad Cancellie-Sager angaar, da ginge de samme tilforn igiennem Cantzlerens Hænder. Der havde paa nogen Tid været 3 Cantzlere, nemlig, den Kongelige Danske Cantzler, den Kongelige Tydske, og en Rigs-Cantzler, og var den sidste Chef for Justitien udi begge Riger. De Danske Cancellie-Sager administreredes af den Kongelige Danske

436. Smst. s. 25.

437. Jf. s. 165.

438. Fridericia: Anf. arb. bd. 1 s. 76 note 2.

439. *Egenh. Breve* bd. 1 s. 349 med note 3.

Cantzler, og de under ham staaende Betiente, og de Tydske Sager af den Tydske Cantzler og hans Underhavende; hvorvel det synes, at den store Kongelige Danske Cantzlers Myndighed har strakt sig i visse Maader over alle Cancellie-Sager, eendeel i Henseende til hans store Anseelse, efterdi han næst efter Hofmesteren var den høieste Bestillings-Mand udi Riget, eendeel ogsaa eftersom det synes, at det Tydske Cantzler-Embede ikke har været saa stedsvarende, som det Danske. Alting kom derfor fornemmeligen an paa den kongelige Danske Cantzler, som Hoved for Cancellierne.«⁴⁴⁰

Som det heraf ses, lå allerede Holberg i sin Danmarkshistorie noget under for parallelitetstanken, der på hans tid må have syntes naturlig, efter at Tyske Kancelli var blevet et selvstændigt regeringsorgan på linie med Danske Kancelli. Men hans historiske viden og hans kendskab til, at der i lange perioder slet ikke fandtes nogen tysk kansler, har straks fået ham til at genoverveje sammenhængen og ført ham til det resultat, at kongens »store« danske kansler var »Hoved for Cancellierne«, både det danske og det tyske. Ved sin brug af ordet »store« om kansleren viser han nok også sin tankeforbindelse med tilstanden under den ældre enevælde, hvor man netop nåede frem til brugen af en »storkansler« som »hoved« for både det danske og det nu selvstændige tyske kancelli.

Havde Fridericia udvidet sin kritiske læsning af Holberg fra bind 3 af dennes *Danmarks Riges Historie*, der udkom i 1735, til hans *Dannemarks og Norges Beskrivelse*, der udkom allerede i 1729 og under titelen *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat* udkom i en ændret 2. edition i 1749, havde han fundet en tekst, hvor hans store forgænger i det historiske gav et endnu stærkere udtryk for sin opfattelse af kanslernes og kancelliernes stilling før Enevælden.

I dette værk har han i kapitel XV om forvaltningen et afsnit om »Cancellierne«. Det hedder heri først historisk sammenfattende: »Hvad Cancelliet angaaer, da var der i begyndelsen kun et, hvorudi saa vel de Tydske som Danske sager, saa vel krigs- som civile sager bleve forrettede, indtil der først anno 1660. blev anlagt et Krigs-Collegium, som siden blev forandred til et Krigs-Cancellie, og indtil det Tydske Cancellie blev et independent Cancellie og fik en egen Ober-Secreterer. Saa at der nu omstunder ere tre Cancellier nemlig; Det Danske, det Tydske og Krigs-Cancelliet.«

440. Carl S. Petersen (udg.): *Ludvig Holbergs Samlede Skrifter* bd. 8 (1927) s. 368.

Efter en skildring af Danske Kancellis indretning efter 1660 hedder det dernæst om Tyske Kancelli: »Hvad det Tydske Cancellie angaaer, da kand man vel holde for, at det er meget gammelt, og at det kand regnes ud fra den tid, de Højlovlige Konger af den Oldenborgske stamme ere komne paa thronen, og da de Tydske Provincier bleve foreenede med Riget; Men, hvorvel de Tydske Provinciers sager bleve forrettede ved visse betientere, saa kand man dog ikke sige, at her har været et a parte independente Tydsk Cancellie førend Aar 1688. thi for Souveranitetet dirigerede Rigets Canceler med de betiente, han antog, alle Cancellie sager, og, da Cancellie Collegium med andre Høye Collegier 1660. blev stiftet, dependederede dog de Cancellie-Raad, og andre betiente, som formerede det Tydske Cancellie, længe af det Danske, saa at det havde hverken a parte Cancellie seigl, eller egen Ober-Secreterer førend 1688. da der paa engang bleve beskikkede 3. Ober-Secreterer nemlig Løxdorp for de Danske sager og Moth for de Norske sager i det Danske Cancellie, og Jessen udi det Tydske Cancellie, og, saasom bemeldte Jessen har været den første Tydske Ober-Secreterer, kand man nogenledes regne det Tydske Cancellies independence fra hans bestallning.«⁴⁴¹

Om Holbergs opfattelse af kancelliernes og kanslernes indbyrdes stilling før Enevælden kan der således ikke råde megen tvivl. Og efter det her beskrevne ej heller om, at Holberg havde mere ret end Fridericia.

---

441. Smst. bd. 5 (1920) s. 687, 689; Lud. Holberg: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat. Anden Edition* (1749) s. 478-80.

EKSKURS

Akternes tale

Spredte iagttagelser og overvejelser om det bevarede aktmateriales betydning for forståelse af forvaltningsprocessen

I det følgende skal det undersøges, i hvilket omfang det vil være muligt ved hjælp af det bevarede aktmateriales egen karakter og struktur at bedømme holdbarheden af det billede, der i det foregående er givet af kancelliforholdene og især af det Tyske Kancellis i Christian 4s senere år og under Frederik 3 før Enevælden.

Det ville allerførst være ønskeligt at kunne skildre de arbejds- og ekspeditionsgange, af hvilke de udgående breve og andre skrivelser fremgik. Dette er dog ikke så ligetil, da der kun i beskedent omfang er fremdraget materiale, som klart beskriver eller belyser disse forhold systematisk eller gennem varigere gældende bestemmelser. For det meste er det kun mere tilfældige eller lejlighedsvis meddelelser i sager af anden karakter, der af og til kaster lys over det løbende sekretariatsarbejde.

De seneste behandlere af Tyske Kancellis forvaltnings- og arkivforhold, arkivarerne Carl S. Christiansen og Johanne Skovgaard, er enige om, at der ikke indtil 1670 bortset fra nogle gamle bestemmelser fra antagelig Christiern 2s tid fandtes nogen kancelliordning eller instruks for dets arbejde.⁴⁴²

Dette er nok rigtigt, når der tænkes på grundlæggende og systematiske ordninger eller instrukser, som dækker alle sider og lange perioder af Tyske Kancellis virke. Imidlertid er det dog muligt at pege på enkeltstående bestemmelser, der må betegnes som instrukser for arbejdet i kancelliet. Dette er således tilfældet med kongens tidligere i anden sammenhæng behandlede ordinans af 19. marts 1633, hvorefter de tyske kancellister skulle rette sig.⁴⁴³ Den fastsatte, at når kongens kammersekretær Fr. Günther og den

442. Vejledende Arkivregistraturer VII. Tyske Kancelli I. Udg. af Rigsarkivet ved Johanne Skovgaard (1946) s. XV-XVI; Vejledende Arkivregistraturer XI. Tyske Kancelli II. Udg. af RA med indledning af Carl S. Christiansen (1962) s. 3.

443. Se s. 24-25.

ældste sekretær Nicolaus Eggebrecht ikke var til rådighed, skulle sekretærerne på skift tage sig af alle de indkommende supplikationer, altså ansøgninger og henvendelser om ekspeditioner gennem kancelliet, og foredrage dem for kongen. Alle kongens derpå givne beskeder, altså afgørelser, og alle skrivelser til Kejseren, kurfyrster, stænder og byer inden for og uden for det romerske rige skulle de besvare og affatte, og, når de var renskrevet, undertegne dem med egen hånd, inden de forelagdes kongen til underskrift. Med mandater, sikkerhedspas, vognpas og andre mindre betydningsfulde breve skulle der forholdes på samme måde. Alt skulle indføres i registranterne under dens hånd, der på det tidspunkt havde haft tjenesten hos kongen.⁴⁴⁴ Denne kgl. fastsættelse af forretningsgangen synes altså at have forudsat, at kancellisterne selv, vel med udgangspunkt i de af kongen ytrede beskeder og retningslinier, opsatte kongebrevene og fik dem renskrevne, hvorefter de med koncipistens paraf forelagdes kongen til underskrift, som han selvsagt kunne undlade, hvis han ikke var tilfreds med udformningen, og kræve brevet ændret og omskrevet.

Det forekommer egentlig ret bemærkelsesværdigt, at kancellisterne i Tyske Kancelli i samlet flok – omend selvsagt med alle fabelader – vovede sig frem til over for kongens kansler Christen Friis at bede denne om at søge udvirket, at den kgl. ordinans »in etwas erleuttert vndt declariret werde«. De var bekymrede over det store efterslæb deres fælles fravær i Tyskland under krigen havde medført ikke mindst i førelsen af registranterne og over den yderligere belastning af kancellitjenesten, der ville opstå, når de på skift skulle være opvartende hos kongen med referat og hvad deraf fulgte. Deres nærmeste ønske, hvis kongen fastholdt ordinansen, var derfor åbenbart, at denne tjeneste blev lagt fast på en enkelt af dem, så de andre kunne samle sig om at gøre det pålagte arbejde med registraturen færdigt.⁴⁴⁵ Om denne henvendelse har ført til det ønskede resultat, lader sig næppe afgøre. Men det er tænkeligt, at den har haft indflydelse på kongens øjen-synlig særlig stærke anvendelse af Borneman i disse år.

---

444. RA. Da. Kanc. B 158. Breve til kansleren fra sekretærerne i Tyske Kancelli ... 1578-1646.

445. Smst. Augustus Voigdt, Philippus Julius Bornman, Christian Weiner, Johannes Nicolaj Lundt og Gerlach Rancke til kansler Chr. Friis, Frederiksborg 22. marts 1633.

Udnævnelser og bestallinger for sekretærer og kancellister i Tyske Kancelli i Christian 4s senere år og Frederik 3s tid før suveræniteten giver ikke indgående oplysningen om deres arbejdsområder eller -måder. Derimod oplyser Theodor Lentes bestallinger som kgl. råd og kammersekretær 1648 og som tysk kansler 1662 en del herom for hans vedkommende. Bestallingen fra 1648 minder i sine bestemmelser en hel del om ordinansen fra 1633. Han skal opvarte kongen »bey unserer Hoffstadt und auf reißen« og udføre, hvad der pålægges ham af rådgivning, taler, udfærdigelser etc., åbenbart især i, hvad der vedrørte kongen som hertug af Holsten, sørge for korrespondancen med Kejseren, konger, kur- og fyrstelige hoffer og for besvarelsen af indkomne skrivelser, referere de til kongen rettede skrivelser og supplikationer og udfærdige svar efter kongens resolutioner. I hertugdømmerne skal han deltage i land- og amtsretters m.fl. forhandlinger og afgive sin stemme. Han var åbenbart betroet med indehavelse af det kgl. kammersekret, som det pålagdes ham at passe godt på.⁴⁴⁶ I kanslerbestallingen fra 1662 fik han lagt vægt på, at han som tysk kansler var betroet overinspektionen med Tyske Kancelli og særlig skulle sørge for, at alle akter, sager og skrivelser blev behørigt indordnet af kancelliets arkivar, så de let kunne fremfindes igen. Endvidere skulle han påse, at alle sekretærer, kancellister og kopister i Tyske Kancelli nøje udførte alt, hvad der blev dem pålagt.⁴⁴⁷

Nogle oplysninger om de tyske kancelliforhold kan også udledes af en sag fra 1645, i hvilken netop den meget benyttede sekretær Philip Julius Borneman af en skriver i Tyske Kancelli Nicolai Martensen⁴⁴⁸ bekyldtes for at have foretaget rettelser i udgående kongebreve efter kongens underskrift af dem. Skriveren kunne ikke føre tilstrækkeligt bevis for sin påstand og blev afskediget og forment fremtidig adgang til kancelliet. Af hans meget ordrige og lange, til dels ret tvivlsomt forståelige, redegørelser forinden lader der sig dog udlede enkelte oplysninger om forhold i det løbende arbejde.

446. RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. Patenter 1533-1669, Kbh. 10. nov. 1648.

447. RA. Arkivvæsenets arkiv. II, 9. Sager ... i Tyske Kancellis arkiv 1650-1730, Kbh. marts 1662.

448. Clauß Martensen eller Mortensen anføres i RA. Hofmønsterskriverrgskr. 1640/41-44/45 som kopist i Tyske Kancelli med udbetalinger beregnet fra 17. febr. 1640 til 19. marts 1645; i rgsk. for 1641/42 tilføjes efter stilling og tidsrum »in Holstein«; i Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 167 anføres han bl. kancellisterne med udbetalinger fra 17. febr. 1640.

For den, der har måttet gennemgå en del af Bornemans koncepter, der oftest er skrevet meget hurtigt og svært læseligt med talrige rettelser og tilføjelser i tekst og marginer, kan det ikke undre, at Martensen klagede over vanskeligheder ved at finde ud af enhver enkelthed i dem.⁴⁴⁹ Mere interessant er dog oplysninger om, at der ofte var givet så mange koncepter til renskrivning, at de måtte lægges i venteorden og sekretærerne åbenbart kunne blive noget vrisne over, at deres koncepter blev skubbet til side og måtte vente, til arbejdspresset blev mindre. Skriverens fremstilling tyder desuden på, at det påhvilede også de konciperende sekretærer at revidere renskrifterne for at sikre deres korrekthed. Det synes derefter at have været det normale, at brevene blev oplæst for kongen, inden de modtog hans underskrift⁴⁵⁰ eller eventuelt blev kasseret og med sekretærrettelser og -tilføjelser som nye koncepter sendt til fornyet renskrift.⁴⁵¹ Rene fejlunderskrifter ved misforståelser fra kongens side kunne nok også en sjælden gang forekomme.⁴⁵² Denne praksis synes at harmonere godt med det, der var fastsat allerede i den kgl. ordinans fra 1633. Belysende er det

449. Vanskeligt læselige koncepter har åbenbart undertiden været erkendt som et problem; en skrivelse til Kejseren findes foruden som en ret overbroderet koncept også i form af en afskrift med påtegningen: »Diese Copia umb beßere künffftige lesungh ad registrandum gemacht«; man måtte altså også tænke på dem, der senere skulle indføre de udgåede breve i registranterne. RA. TKUA Alm. del 1. 89. Konc. t. Ausländ. Reg., Fuhlsbüttel 19. nov. 1641, jf. også smst. skr. til kurfyrsterne 9. nov. 1641.

450. Et lille levende billede af en underskriftscene på Københavns slot giver den gottorpske ammand Godske Wensins hustru, der antagelig i 1617 besøgte København med sin mand. Hun havde trængt sig på for at træffe kongens hustru Kirsten Munk og på vej op i slottet med diverse adelsfruer kom hun til en øvre etage. »Dér sidder kongen; der lå breve på bordet, som han skulle underskrive i nærværelse af en eller anden skriver fra kancelliet.« (»Ibi sedet Rex; lagen brieff ufm tisch, quibus debibat subscribere adstante scriba aliquo ex cancellaria.«) A. Andersen (udg.): *Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-44* (1964) s. 121-22; jf. *Egenh. Breve* bd. 1 s. 124 note 1.

451. Dette støttes også af det betydelige antal kasserede og rettede renskrifter, som findes blandt de oprindelige koncepter der sædvanligvis synes kasserede, når rettede renskrifter trådte i deres sted. Undtagelsesvis kan koncept og kasseret original findes sammen, f.eks. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 25. sept. 1633. I ét tilfælde er påtruffet både koncept og rettet renskrift, der var færdiggjort til ekspedition ved påførsel af voks til påtryk af kongelig majestæts »Cantzeley Scoret«. (RA. TKIA A 52. Ureg. konc. t. Resolutiones u. Bescheide, Glücksburg 12. okt. 1643).

452. RA. TKIA A 32, Kbh. 12. april 1651.

nok også, at en del af Martensens animositet mod Borneman synes at hænge sammen med, at denne nægtede ham andel i sportlerne, som nok udgjorde en væsentlig del af sekretærens indtægter.⁴⁵³

Inden for Danske Kancellis område synes oplæsning af visse indkomne breve og udgående ekspeditioner for kongen at fremgå af flere breve. Albert Skeel skrev således i et brev 1629 til kancellijunkeren Pros Knudsen om en sag, der var ham pålagt, og bad om enten at få sit brev oplæst for kongen eller refereret for denne.⁴⁵⁴ I et brev fra kancellijunkeren Kjeld Krag til rejsesekretæren Otte Brockenhuus blev denne efter selve kanslerens begæring bedt om ord for ord for kongen at oplæse en forordning, der åbenbart var fremsendt til kgl. underskrift, nemlig for det tilfælde, at kongen ville have noget forandret i den.⁴⁵⁵

Derimod oplyser nævnte rettergangsmateriale intet om, hvordan kongen i det daglige arbejdede med kancelliekspeditionerne. Et lille billede af kongens arbejdsdag er givet af den holstenske adelige Ditlev Ahlefeldt (1617-86), der i foråret 1643 som ung første gang kom til det kgl. hof på Glücksburg. I sine ganske vist først langt senere forfattede memoirer skriver han om kongens indtryksvækkende person og fortæller, hvordan kongen om formiddagen nøjagtigt ekspederede sine regeringsforretninger, som regel åbenbart med sine tilstedeværende råder hos sig, mens eftermiddagene optoges af det mere selskabelige hoffliv med bægeret i hånd og rigelig forsyning fra den kgl. vinkælder.⁴⁵⁶

Vi hører her til en undtagelse om kongens samarbejde med sine råder, antagelig nogle af de lærde råder, hvis bistand kunne være væsentlig, navnlig når det drejede sig om sager, der krævede juridisk indsigt eller havde en sammenhæng med andre sager eller forhold, der burde tages i betragtning ved sagens behandling og afgørelse. Råderne synes ikke at have taget del i selve kancelliarbejdet, men kunne altså i afgørelsesfaserne få en vigtig indflydelse på sagernes gang. Ligeledes har de antagelig spillet en bety-

453. RA. TKUA Alm del. 3. 55. Korrespondancesager vedr. Tyske Kancellis personale ... 1583-1769(92).

454. RA. TKIA A 93. Indkomne breve 1627-30, Riberhus 2. dec. 1629.

455. RA. Da. Kanc. B 158, III, K. Krags brev Kbh. 11. juni 1642.

456. L. Bobé (udg.): *Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memoirer ...* (1895) s. 15; *Samme: Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660* (1922) s. 29-32.

delig rolle, hvor det gjaldt forhold til Kejseren, Rigs-kammerretten, andre tyske fyrster og det tyske riges forfatningsmæssige organer. Der var her brug for både et sikkert kendskab til kejser- eller romerretten og til de forfatningsmæssige eller andre juridiske sædvaner og præjudikater, som det kunne være nødvendigt at have kendskab til. Konciperingen af de kongebreve, der udsprang heraf, synes dog normalt at være foretaget af kancellisterne.⁴⁵⁷

Hverken i denne omtale af kongens brug af sine råder eller i det foran nævnte rettergangsmateriale oplyses der imidlertid noget om, hvordan initiativet til konciperingen fandt sted. Det må jo formodes, at sekretærerne som regel har fået deres ordrer et sted fra, inden de tog fat på at sætte skrivelser op, og vel også har fået udstukket mere eller mindre bestemte retningslinier for, hvad disse skulle indeholde, og i hvilken form og tone de skulle holdes.

Utvivlsomt var kongen selv i sidste instans den, fra hvem retningslinjerne for kancellivirksomheden udgik. Da han personlig undertegnede de fleste udgående ekspeditioner, havde han også løbende mulighed for i enkeltheder at følge arbejdet og at kontrollere, at det foregik i overensstemmelse med hans vilje, og at de konkrete udfærdigelser svarede til hans tanker og hensigter. De bevarede koncepter til udfærdigelserne bærer talrige vidnesbyrd om, at han i betydeligt omfang har gjort brug af sine muligheder for at få disses endelige form tilpasset til sine ønsker. Især de talrige kasserede og rettede renskrevne ekspeditioner, der må have kostet skriverne mange timer eller dage at fremstille i deres ofte overordentlig kunstfærdige form, vidner om den nidkærhed og den overlegenhed over for omkostningerne, der lagdes for dagen for at få ofte selv ganske små ændringer med i de endelige udformninger.

Medens disse eksempler på Christian 4s kontrol og indgreb i slutudformningerne viser noget om kongens almene styring af kancellivirksomheden, giver de derimod ikke bestemte holdpunkter til at fastslå, om eller i hvilket omfang initiativet til og retningslinjerne for indhold og udformning af de enkelte ekspeditioner udgik fra kongen. Det synes da også vanskeligt eller ligefrem umuligt at nå til sikker viden herom.

---

457. Eksempelvis 24. juni 1633, 9., 24. jan. 1634 (RA. TKIA A 32), 17. dec. 1636 (smst. A 93), 9. juni 1641 (smst. A 50).

En del kildesteder viser dog, at kongen i mange tilfælde har givet ordrer eller anvisninger til udfærdigelsen af bestemte breve eller andre skriftlige ekspeditioner. Hans egenhændige breve indeholder således talrige tilfælde af denne art. Det gælder snart sagt alle slags retningslinier fra ganske korte og henkastede beskeder til lange og indviklede udkast til breve, som kancellierne skulle sætte i form. Ofte, især i de tidlige år, gik ordrene gennem kansleren selv. De tyske gik som regel gennem Fr. Günther, når han var til rådighed.⁴⁵⁸

Et belysende eksempel på kongens initiativ til skriftlige ordrer også ved tysksprogede kancellibreve findes antagelig i de i stort antal bevarede »inländische« brevkoncepter fra maj-juni 1620, da han opholdt sig i Krempe i Holsten. De fleste af dem synes skrevet af den tyske kammersekretær Ernst Wergkman, der vides at have opholdt sig i Krempe i forsommeren 1620⁴⁵⁹, men også Nicolaus Eggebrechts hånd synes at findes i koncepterne. En sand byge af mest ganske korte breve, den 17. maj alene mindst ni, udgik til alle sider om alt muligt både stort og småt. Mange af dem har en sådan karakter, at de må opfattes som resultat af kongens overvejelser eller indskydelser og hans pålæg til kancelliet.⁴⁶⁰

Når den tyske kansler eller kammersekretær var til stede i kongens nærhed, har de utvivlsomt været aktive som mellemmænd mellem denne og sekretærerne.⁴⁶¹ Amtmand i Rendsborg Christian Rantzau bad således i 1647 fra København kansler Ditlev Reventlow om for kongen at referere en sag om regnskabsaflæggelsen for sit amt for at fremkalde en kgl. bestemmelse utvivlsomt i form af et kongebrev.⁴⁶² Både kansler og kammersekretær var dog jævnlig borte på diplomatiske sendelser eller af andre grunde. Det må da snarest antages, at kongen selv i vidt omfang har givet sekretærerne deres ordrer og retningslinier for arbejdet. Dette synes da også at ligge i den kgl. ordinans af 19. marts 1633, hvor det i hvert fald om de forelagte supplikationer siges, at de skal besvares efter de »von Unß ertheillte Bescheide«.⁴⁶³ Sigende for en

458. *Egenh. Breve* talrige tilfælde igennem årene.

459. Jf. s. 28 note 56.

460. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. »Inländische Registratur« 1613-30.

461. Et eksempel på kgl. ordre til kansler Reventlow om udstedelse af et brev i et holstensk anliggende ses i *Egenh. Breve* bd. 7 s. 68, 4. juni 1638.

462. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 10. nov. 1647.

463. RA. Da. Kanc. B 158.

sådan praksis er nok en påskrift på en holstensk sag, der i sin korthed lyder: »Fiat ut petitur. Decret. 25 Maj 1630.« Dekreteret: Det ske som ansøgt, så vidste den konciperende besked.⁴⁶⁴

Dette har da antagelig været den normale praksis, der næppe har afsat sig mange spor i akterne, når det drejede sig om enkle sager af let overskueligt indhold, som sekretærerne uden nærmere instrukser mestrede. Ved større skrivelser kan man lejlighedsvis finde ekstrakter af ansøgningerne udfærdiget af en sekretær, formentlig til brug for referat til kongen eller som led i den fortsatte sagsbehandling.⁴⁶⁵ Hvor der var tale om mere indviklede sager med mange forhold, som kongen ville tage stilling til, har der nok været behov for en mere udførlig tilkendegivelse af den kgl. vilje, som da måtte fastholdes til brug for konciperingen.

Allerede fra Christian 4s første tid er bevaret et referat i adskillige punkter om en tripvævers ansøgning om et kgl. lån på 1.000 rdl. til etablering af et tripvæveri i Itzehoe og dertil føjet bemærkninger om behandlingen og de kgl. resolutioner på de enkelte punkter.⁴⁶⁶

Fra 1620 findes med Fr. Günthers hånd en meget omfattende ekstrakt af en skrivelse fra Gottorp-hertugen om stridigheder med hertugen af Lüneburg.⁴⁶⁷

Antagelig fra begyndelsen af 1620'rne findes en større memorial fra møntmesteren i Glückstadt Albert Dionis om forskellige forhold vedrørende hans udmøntninger, som han ønskede afgjort til sin fordel; i margin er anført bemærkninger og resolutioner til de enkelte punkter, vel efter kongens afgørelser. Interessant er en formentlig nogenlunde samtidig skrivelse fra Dionis til den kgl. råd Martinus v.d. Meden, hvor han beklager sig over sine genvordigheder ved den stigende kurs på rigsdaler og spanske realer, som han skulle bruge til sine udmøntninger af mindre mønter; han omtaler her sine forhandlinger med den kgl. sekretær Ernst Wergkman og sine forsøg på at presse denne til at forestille hele sagen for kongen og udvirke dennes underskrift på et udkast til

464. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 23. maj 1630.

465. Se note 467.

466. RA. TKIA A 55. Optegnelser ang. sagernes behandling og ekspedition 1600-69.

467. RA. TKIA A 13. Uregistrerede konc. t. patenter (kron. ordn.), Flensborg 7. nov. 1620.

en kontrakt, som Dionis havde opsat til afhjælpning af sine vanskeligheder; Wergkman havde imidlertid stadig undskyldt sig med, at han ikke havde haft lejlighed til at fremstille hele sagen for kongen, så kontraktudkastet blot var blevet liggende. Vi ser her kammersekretæren som den, der skal forelægge og referere i hvert fald større og vigtigere sager for kongen og udvirke dennes afgørelser og breve o.l. Og samtidig forsøg på at omgå dette ved direkte påvirkning af en af kongens råder.⁴⁶⁸

Et andet tilfælde kan følges ved en privilegiesag fra 1640, hvor et par hamborgske købmænd ansøgte om at måtte oprette »eine Neue Nordische oder Druntheimer Compagnie« i Glückstadt og til det formål bad kongen om at få bevilget en række rettigheder, som i 18 punkter er opregnet i deres ansøgning, der er bevaret ved koncepten til det kgl. privilegium. Ved en række af punkterne, vel sagtens dem, der gav anledning til afslag eller ændringer, er med blyant og vist med Bornemans hånd gjort korte notater om kongens resolutioner. Den omfattende ansøgning synes således oplæst eller refereret for kongen, der på stedet har givet sine beskeder om de enkelte punkter, som sekretæren straks har noteret ved disse til brug for den påfølgende omfattende koncipering, der jo gerne skulle gengive kongens vilje så nøjagtig som muligt.⁴⁶⁹

Hvor kongebrevsøgende skriftligt lagde op til udfærdigelsen skete det sædvanligvis ved indgivelse af memorialer, der redegjorde for grunden til ønsket med angivelse af det ønskede indhold af brevet eller brevene. Især når kongens embedsmænd fremkom med memorialer, kunne det undertiden være med ønske eller forslag om adskillige breve. En memorial i 1631 fra amtmanden i Rendsborg Henrik Rantzau (Schmöl) til kammersekretær Fr. Günther indeholder således en lang række punkter både af lokal eller personlig interesse og vedrørende forhold med tilknytning til hans diplomatiske hverv i kongens tjeneste foruden anmodnin-

468. Smst. A 93. Indkomne breve, Glückstadt 14. maj 1621 mv. udat. memorial.

469. Smst. A 12. Reg. konc. t. patenter, Glücksburg 30. nov. 1640 med indlagt ansøgning fra Zimpertus Jenisch og Peter Poeman dat. Glückstadt 30. nov. 1640; smst., ansøgernes revers, dat. Itzehoe 3. dec. 1640. Den meget omfattende skriftlige behandling med adskillige tilføjelser og ændringer undervejs, hvoraf enkelte vist må have været forelagt kongen, synes at gøre det påfaldende og tvivlsomt, om privilegiet kan være udstedt samme dag som ansøgningen angiver. Jf. også smst. A 93. Indkomne breve 1631-40, supplik fra kompagniet ca. 1640.

ger til Günther om at udvirke nogle kgl. gunstbevisninger.⁴⁷⁰ Tilsvarende findes fra 1635 en memorial fra Marquard Rantzau om sager vedrørende hans amt Hanerau, som han ved kansler Reventlows mellemkomst ønskede ordnet hos kongen. Dennes resolutioner er med blyant tilføjet på memorialen.⁴⁷¹ Samme Rantzau ses også at have skrevet til sekretær Borneman eller kansler Reventlow med anmodning om, at de ville referere bestemte sager for kongen, og Reventlow har i hvert fald i et enkelt tilfælde påført sin koncept notits om kongens bestemmelse om Rantzaus indstilling.⁴⁷²

En lignende kancellibehandling er påtruffet allerede langt tidligere. Amtmanden i Flensborg Claus von Ahlefeldt appellerede i 1611 og 1612 dels gennem kammersekretær Tobias Lauterbach, dels direkte til kongen om forskelligt i sit len, der krævede kgl. breve, og fik dem åbenbart ifølge kancellinotater i supplikernes margen om ekspeditionsdatoerne.⁴⁷³ Ligeledes i 1618, hvor en indstilling fra den stedlige amtmand om større reparationsarbejder på Flensborghus har affødt et omfattende referat af sagen i 8 punkter på grundlag af hans forslag; referatet er i margen ud for hvert enkelt punkt blevet forsynet med blyantsnotater om de trufne bestemmelser.⁴⁷⁴ I en lignende sag om brøstfældigheder på Rendsborghus bad lensmanden Henrik Rantzau (Schmöl) i 1610 kongens statholder i Danmark Breide Rantzau (Breitenburg) om hjælp til at få kgl. billigelse til, at han kunne få kalk fra Segeberg til reparationer på huset.⁴⁷⁵

En ældre jævnlig forekommende praksis, hvorefter kancelliet på de indkomne breves addresseside påførte dem et kort referat af deres indhold eller anliggende og undtagelsesvis om, hvad der skulle svares eller foretages i den anledning, blev i hvert fald fra 1650'erne almindeligere og efterhånden nærmest fast kutyme. Det gælder normalt både breve stilet til kongen og til andre i regeringsapparatet.⁴⁷⁶

470. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 19. juni 1631.

471. RA. TKIA A 88. Relationer fra ... Marquard Rantzau 1628-37, 1635.

472. Smst., 6. maj 1633, 30. maj 1633, 3. febr. 1636.

473. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 16. okt. 1611, 28. marts 1612.

474. Smst. A 93. Indkomne breve, amtmand Otto v. Qualen til kongen 30. maj 1618 og akter i tilknytning dertil.

475. Smst. A 93. Indk. breve, Rendsborg 8. juli 1610.

476. RA. TKIA A 93. Indkomne breve.

Under de ret usædvanlige forhold efter den ødelæggende Torstenssonskrig i efteråret 1645 påtræffes et tilfælde af tvivl om ekspeditionskompetencen mellem Danske og Tyske Kancelli og mellem konge og rigsråd. En del af de aftakkede, utvivlsomt mest tyske officerer havde til kongen indgivet en ansøgning om afregning af deres tilgodehavende løn. Den tysksprogede ansøgning er påtegnet af Danske Kancellis øverstesekretær Otte Krag om kongens resolution, der gik ud på, at officererne måtte forhandle med rigsrådet om sagen; restsedler om deres tilgodehavender skulle de derimod søge om i Tyske Kancelli.⁴⁷⁷

Et særligt ekspeditionsforhold især under krigene med Sverige 1657-60 gør sig gældende i forhold til de militære ledelser. Fra disse indgik jævnlig memorialer til kongen eller de øverste regerings- og forvaltningskredse om foranstaltninger, som burde iværksættes, ofte gennem Tyske Kancelli. I hvilket omfang disse forslag er bragt til udførelse og da i hvilken form, lader sig næppe afgøre uden specialundersøgelser, men det er nærliggende at antage, at de må have medført øgede opgaver for kancelliet.⁴⁷⁸ Samtidig opstod selvsagt et stærkt øget behov hos de øverste militære myndigheder, krigskommissærer m.fl. for at skaffe sig brugbar sekretærhjælp o.l. til de mange skriftlige og regnskabsmæssige opgaver, troppesamlingerne og krigsførelsen medførte. Sekretærer nævnes jævnlig som led i den militære ledelse.⁴⁷⁹

I mængder af tilfælde, især i hertugdømmernes indre forvaltning, angives det i brevenes indledning, at de er fremkaldt af supplikationer eller andre indkomne meddelelser, som er blevet refereret for kongen. Ofte nævnes det, at der er tale om en skriftlig fremstilling, som sædvanligvis i original eller afskrift fremsendes til adressaten eller adressaterne til udtalelse eller foranstaltning. Ofte ses det dog ikke, at der er tale om en skriftlig supplikation, og udgangspunktet kan vel i mange tilfælde være personlige og mundtlige henvendelser, som har foranlediget konciperingen af et kongebrev.

477. Smst., 30. sept. 1645.

478. Se eksempelvis RA. TKIA A 93, memorial 1658? sine die et anno (general-krigskommissærerne), 1658 udat., 28. maj 1658 (von Eberstein), 17. sept., 23. nov. 1659 (krigsråd).

479. Eksempelvis RA. TKIA A 93, 8., 22. jan. 1658, dec. 1658, 3. jan. 1659 (bestall. for Cai Ahlefeldts sekretær H.v. Stöcken); Bobé (udg.): *Ditlev Ahlefeldts Erin- dringer 1617-1660* s. 171, 174, 195.

Det er tydeligt, at høring af stedlige myndigheder om indkomne sager har været en fast procedure allerede fra Christian 4s første regeringsår. Således svarer kongens statholder og råder i hertugdømmerne 1596 i en række sager om supplikationer, der af kongen var tilstillet dem til undersøgelse og udtalelse. Indtrykket heraf er, at de gjorde en ikke ringe og rimelig upartisk indsats for at få sagerne bedst muligt oplyst og fremstillet for kongen inden dennes afgørelse af dem.⁴⁸⁰ I et andet tilfælde sendes en supplikation til amtmandens udtalelse med den udtrykkelige begrundelse, at man ikke blot kan stole på ansøgerens egen sagsfremstilling, men ønsker amtmandens grundige undersøgelse af sagens beskafenhed inden dens afgørelse.⁴⁸¹

Trods påpasselighed kunne det forkomme, måske især når udgangspunktet var en mundtlig supplikation fra modtagerne, at et udgivet brev med rettigheder måtte tilbagekaldes og erstattes af en ny version, hvor den uheldige passus var fjernet eller ændret, og den første original med evt. vidimerede kopier derfor krævedes tilbageleveret til kancelliet.⁴⁸²

De skriftlige henvendelsers forekomst og betydning er dog klar nok. Det fremgår allerede tydeligt af de to aktfortegnelser fra 1649 og 1660, der tidligere er omtalt.⁴⁸³ I dem anføres gang på gang grupper af »supplicationes«, der utvivlsomt omfattede indkomne ansøgninger af forskellig art, »allerhandt« som det undertiden siges. Der nævnes også supplikker, som kongen endnu ikke havde erklæret sig om. Supplikkerne eller ansøgningerne, hvad enten de oprindeligt stammer fra kancelliet i København eller fra Glückstadt eller andre af kongens arbejdssteder, udgør antagelig en væsentlig del af den lange række af »indkomne breve, almindelig række«, kronologisk eller alfabetisk ordnede, som nu findes i Tyske Kancellis indenrigske afdelings arkiv i Rigsarkivet.⁴⁸⁴ Ind-

480. RA. TKIA A 93. Indk. breve, statholder Henrik Rantzau og råder til Chr. 4, Haderslev 2. marts 1596. Af senere høringer se eksempelvis smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kbh. 12. juni 1633.

481. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Kronborg 30. marts 1613.

482. Smst., til borgm. og råd i Itzehoe, Glückstadt 29. april 1634; A 12. Reg. konc. t. patenter, 29. apr. 1634.

483. RA. Arkivvæsenets arkiv. 717-12. Tyske Kancellis arkiv. Diverse registraturer, udlånsfortegnelser m.v. 1540-1730, fortegnelser 14. marts 1649 og juli 1660; jf. s. 119-20.

484. Vejledende Arkivregistraturer VII s. 10-11.

holdet heraf svarer i nogen grad til rækken af indlæg og henlagte sager i Danske Kancellis arkiv, men har ikke som denne den nøje og angivne forbindelse med de udgåede breve eller i så høj grad præg af tilløb til fastere sagsdannelse, som karakteriserer det dansksprogede materiale. Denne tilstand er antagelig et oprindeligt træk, men synes forstærket ved, at der efterhånden er sket samling i rækken af forskellige grupper og er indkommet også en del materiale i den, som mere har karakter af efterretninger end ansøgninger. Det er også tydeligt, at materialet i adskillige perioder eller år kun er meget sporadisk bevaret. Dette ændrer dog ikke ved, at vi her nok finder det meste af, hvad der er bevaret af de indkomne skrivelser, som har givet anledning til en stor del af de udgåede breve.

På en del indkomne breve, men slet ikke systematisk er anført korte, undertiden lidt mere omfattende indholdsangivelser eller referater; som regel er de placeret på adressesiden, sjældnere som marginaltilføjelser i teksten. Undertiden kan også findes korte påtegninger om, hvad kongen eller overordnede embedsmænd på dennes vegne har givet besked om at svare eller foretage i anledning af brevet. Hvor en ansøgning er indsendt gennem f.eks. amtmanden, vil dennes fremsendelsesskrivelse ofte indeholde fylligere referat af sagen og evt. stillingtagen til den.⁴⁸⁵

Ved overvejslen af, hvorledes kongebrevene er blevet til, er det vist ikke muligt sikkert at afgøre, om kongen – ud over de nævnte ordrer eller udkast i hans breve – ligefrem selv har medvirket i konciperingsprocessen f.eks. ved at diktere breve eller dele deraf til koncipisterne. Hans fasteste håndsekretær Bornemans koncepter har ofte en så kaotisk, rodet og nedkradset fremtræden, at man kan fristes til at formode, at det er resultat af diktat eller noget i den retning, men det må fastholdes, at dette ikke har kunnet påvises. Det ses da også jævnlig, at renskrifter er blevet kasseret og ved rettelser og tilføjelser ændret til koncepter til omskrivning af de udgående originaler, antagelig fordi kongen har forkastet dem ved oplæsning eller læsning af dem forud for sin underskrivelse af dem.⁴⁸⁶ Undertiden er også underskrevne og endda lukningsfor-

485. Eksempelvis RA. TKIA 93. Indkomne breve, ca. 1600? (Lehausen), 13. marts 1604, 10. aug. 1605, 9. april 1607, 1608, 2. april 1608, 15. sept. 1609.

486. Eksemplerne er talrige, eksempelvis RA. TKUA Alm. del 1. 105., 27. nov. 1641, 16. maj, 3. juni, 13. dec. 1643.

seglede breve ikke kommet af sted, men af en eller anden grund blevet tilbageholdt og måske senere blevet omskrevet i samme eller ændret form.⁴⁸⁷

I 1640'erne og især efter Torstenssonskrigen ses det ofte, at navnlig kansler Reventlow kort har påtegnet indkomne skriftlige henvendelser med de af kongen truffne bestemmelser om, hvad der skulle foretages med udfærdigelse af svarbreve eller andet. På det grundlag har sekretærerne så kunnet udfærdige ekspeditionerne. Også andre hænder således Bornemans ses dog at have foretaget den slags påtegninger om kongens afgørelser.⁴⁸⁸ Ganske undtagelsesvis findes egenhændige resolutioner påtegnet af kongen.⁴⁸⁹

I nogle, men forholdsvis få tilfælde kan det konstateres, at koncepter er blevet gennemgået af kansler Reventlow eller undtagelsesvis kammersekretær Günther og forsynet med deres ændringer eller tilføjelser. Det gælder især koncepter, der vedrørte Tyskland eller Nederlandene.⁴⁹⁰ Langt hovedparten af koncepterne er dog skrevet med en og samme hånd, men ofte med mange rettelser og tilføjelser, der naturligvis kan skyldes andres gennemlæsning og anvisning.

I et enkelt tilfælde er påtruffet en koncept med ukendt hånd og i noget uvant stil, hvorpå Borneman har noteret, at brevet efter kanslerens ordre skulle bringes i en anden form, hvorefter Borneman har udformet en ændret koncept.⁴⁹¹

I sjældnere tilfælde træffes også koncepter, der i deres helhed er skrevet af kansler Reventlow, hvad enten på grund af deres emne eller vigtighed, eller fordi han ikke på stedet har haft adgang til sekretærbistand.⁴⁹²

487. Eks. smst., 26. maj 1643.

488. RA. TKIA A 93-15 og 16.

489. Smst., 12. oktober 1645; smst. A 13. Ureg. konc. t. patenter, Glückstadt 15. juni 1637.

490. Eksempelvis kan anføres RA. TKUA Alm. del 1. 89, 7. nov. 1640; 104, 25. sept. 1635 (til Kejseren), 3. okt. 1635 (til kurfyrster); 105, 7. nov. 1641 (til dr. Langermann), 10. nov. 1642 (til Martin Tancken), 22. aug. 1644 (til Hamborg), 4. nov. 1644 (til Hamborg), 23. april 1645 (til Tancken); TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver, 30. april 1637 (til Gottorp-hertugen).

491. RA. TKUA Alm. del 1. 105, Glücksburg 19. nov. 1640 (»Dieses ist in eine andere form zu bringen à nostro Cancellario befohlen worden«).

492. Eksempelvis RA. TKUA Alm. del 1. 88. Konc. t. Ausl. Reg., Kbh. 23. jan. 1634, Kronborg 18. maj 1635; smst. 89, 27. juli 1637; smst. 105. Konc. ... ikke indførte ..., Rendsborg 22., 23. febr. 1642; TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver, Kbh. 21. okt. 1635.

Undertiden findes ældre udstedte kongebreve benyttet som rettede koncepter, typisk når et sådant brev ønskedes konfirmeret eller fornyet med ændringer.⁴⁹³ Dette brugtes meget naturligt også, når ældre forlæg var anvendelige i senere påkommende tilfælde af samme art; således ses koncepten til en »Instruction« for de deputerede i Glückstadt »zum Regiment und KriegsRath in unsern Fürstenthumben« fra januar 1629 fornyet med de nødvendige ændringer som instruks for krigsrådet i Glückstadt under Torstenssonskrigen 1644-45.⁴⁹⁴ På samme måde brugtes koncept til Theodor Lentes bestalling som kammersekretær af 10. nov. 1648 med hans egne ændringer og tilføjelser som grundlag for bestallingskoncepten for ham som tysk kansler dat. København marts 1662.⁴⁹⁵

Ved siden af de egentlig politiske breve eller breve om styrelsesforhold havde kancelliet også mange udfærdigelser i mere private anliggender især for undersåtter, der havde økonomiske eller andre sager at varetage i udlandet, og hvor et støttende kongebrev – en intercessional- eller promotoriaalskrivelse – ansås for nødvendigt eller formålstjenligt. Ofte lå der utvivlsomt en personlig henvendelse og forklaring af sagen til grund for brevudfærdigelsen; jævnlig har der nok også været tale om korte eller længere skriftlige supplikker, der angav arten af det ønskede og de begrundelser, der kunne anføres til støtte for anmodningen. Det er ikke ganske klart, om disse udfærdigelser altid på forhånd var godkendt af kongen eller af kansler eller højere sekretærer, om end det forekommer mest sandsynligt; da de skulle underskrives af kongen, havde han jo i hvert fald altid muligheden for at standse dem i sidste instans. Den slags udfærdigelser kunne sikkert kaste gode sportler af sig, så de har nok været ret velsete af kancellipersonalet.⁴⁹⁶

Et belysende tilfælde af interessepleje ved hjælp af kancellisekretærene, endda fra en høj kgl. embedsmand som amtmanden i Haderslev Georg von Ahlefeldt, finder man i 1631 i en memorial fra denne til stadsskriveren i Haderslev Joachim Berens. Denne skulle forhandle med kongens sekretær Philip Borneman om gen-

493. Eks. RA. TKIA A 12. Reg. konc. t. patenter, Rendsborg 13. okt. 1632.

494. RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. Patenter, jan. 1629.

495. RA. Arkivvæsenets arkiv II, 9. Sager vedr. ... Tyske Kancellis arkiv 1650-1730.

496. Eksempler på henvendelser af denne art eller notater af sekretærene derom kan findes rundt om i konceptmaterialet til Inländisch Registratur.

leje af en gård til opdræt af ungvæg. Memorialen anfører mange grunde til, at kongen skulle lade Ahlefeldt leje den, og sekretær Borneman skulle åbenbart med disse overbevises om at indstille til kongen at lade amtmanden frem for andre få lejemålet. Det synes at vise, at selv kongens amtmand har fundet det rådeligt i et privat interesseanliggende at søge at bruge kongens tyske sekretær til at få en sag til lettere at glide igennem.⁴⁹⁷

Datoen på de udgående breve blev antagelig efter underskrift og forsegling overført til koncepterne, normalt af den konciperende sekretær. Ved omskrivninger ser det ud til, at man som regel har fastholdt den dato, den første renskrift havde haft; det kan dog være vanskeligt at fastslå, hvor lang tid omskrivningen har taget, så forholdet er noget usikkert. Ved længere varende ophold i ekspeditionen er datoen normalt ændret til det senere tidspunkt, eller der er eventuelt gjort notits på koncepten om forskydninger i dateringen. På en brevkoncept er ekspeditionssted og dato således angivet til Christianspris 3. maj 1634, men et sidenotat oplyser, at skrivelsen ekspederedes fra København under datoen 26. juli.⁴⁹⁸ En af de største noterede bevidste tidsforskydninger er på et brev til residenten i Haag Martin Tancken, der er dateret 10. april 1643, men påtegnet på koncepten, at det først skulle dateres 30. samme måned.⁴⁹⁹

Undertiden indleveredes ældre udfærdigelser til fornyet eller ændret udfærdigelse, sædvanligvis uden stor tidsafstand mellem disse. Der kan dog også forekomme stor tidsforskel. Således fik statholderen i Norge Enevold Kruse nyudstedt brev til Generalstaterne og prinsen af Oranien i 1631 på grundlag af et brev fra 1617.⁵⁰⁰ Det kunne også ske, at en ældre dato bevarede ved fornyelser med mindre ændringer; således fik Christian Rantzau sin rådsbestalling i hertugdømmerne fornyet på Frederiksborg i januar 1645 med datoen 15. juni 1643 fra den oprindelige udfærdigelse i Glückstadt.⁵⁰¹

Dateringsstedet på brevene har i tidens løb givet anledning til en hel del tvivl og diskussion, navnlig om det altid nøje afspejler

497. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 12. aug. 1631.

498. Smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 26. juli 1634.

499. RA. TKUA Alm. del 1. 105. Konc. ...ikke indførte ...

500. RA. TKUA Alm. del 1. 87. Konc. t. Ausl. Reg., 25. juni 1631.

501. RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. Patenter 1533-1669.

kongens faktiske opholdssted på dateringstidspunktet. Når bortses fra, at der ofte under kongens fravær fortsat udstedtes breve fra København eller det sted, hvor kancelliets hovedafdeling befandt sig, er indtrykket på grundlag af en del iagttagelser, at de løbende både danske og tyske enkelt ekspeditioner i de fleste tilfælde meget samvittighedsfuldt angiver kongens opholdssted på udstedelsestidspunktet. Med Christian 4s mange hastige rejser og medfølgende kancellibetjening har der dog nok ved hurtige opholdsskift kunnet opstå mindre uoverensstemmelser, men de synes normalt ikke at have været påfaldende.⁵⁰²

Et belysende eksempel findes iblandt de registrerede koncepter til *Ausländisch Registratur* for 1637. Kongen opholdt sig i begyndelsen af året som nævnt med hoffet i vinterlager på Antvorskov, hvorfra han i marts med et kortere ophold i Flensborg flyttede sit kvarter til Glückstadt. Under opholdet på Antvorskov var der åbenbart blevet renskrevet en hel række breve til adressater i Wien med datering Antvorskov 10. eller 11. marts 1637. Uvist af hvilken grund er disse breve åbenbart ikke kommet af sted inden flytningen til Flensborg, skønt de endda allerede var underskrevet af kongen. I Flensborg blev de nu med behørig rettelser ændret til koncepter og utvivlsomt renskrevet på ny. Dateringen blev rettet til Flensborg 20. marts 1637. Nederst på disse koncepter har den tyske sekretær Christian Weiner skrevet sit navn, men om det står som paraf fra den oprindelige renskrift, er usikkert om end sandsynligt.

I Glückstadt er en del renskrevne tyske kongebreve ligeledes blevet kasseret og rettet som koncepter, men her er dateringen 24. marts blevet bibeholdt, bortset fra et par breve til romerske enkekejsrerinder, der oprindeligt var dateret Antvorskov 10. marts, og et brev til Kejseren med samme oprindelige datering, der er rettet til først Flensborg 20. marts og derpå til Glückstadt 24. marts. Sammesteds findes koncept til et brev til kurfyrsten af Bayern, der først synes dateret Antvorskov 22. februar? 1637, men ved kraftig overstregning rettet til 28. marts; dateringsstedet Antvorskov er imidlertid – antagelig ved en fejl – ikke blevet rettet og findes også på den indførte afskrift i *Ausländisch Registratur*, skønt kongen

502. Fr. Günther rettede dateringsstedet for et kgl. missive 30. april 1630 fra Kbh. til Glückstadt og et andet 23. juli 1630 fra Glückstadt til Kbh. (RA. TKIA A 32).

utvivlsomt da var i Glückstadt.⁵⁰³ Til kongen af Spanien findes et brev, der både har været underskrevet af kongen og forsynet med adresse og lukkesegl, men er blevet åbnet og gjort til koncept, hvori den oprindelige datering 30. maj 1639 er ændret først til 4. juni og derpå til 5. juni 1639.⁵⁰⁴

Særlige vanskeligheder voldte det selvsagt, når det blev nødvendigt at udfærdige kongebreve under selve kongens hyppige rejser mellem hans skiftende opholdssteder. Et eksempel findes i en koncept til et øjensynlig hastende brev til Marquard Rantzau fra begyndelsen af juli 1629 fra Preetz, da kongen netop var kommet til Holsten igen under de antagelig noget rodede forhold under de kejserlige troppers afmarch. På adressesiden har Fr. Günther tilføjet, at koncepten var uden dato og forfatter, men opsat og afsendt af en kgl. kammertjener i begyndelsen af juli.⁵⁰⁵ Et andet eksempel findes i en væsentlig senere af Borneman skreven koncept til et brev til hertug Adolf Friederich af Mecklenburg, hvor kongen ganske vist henholder sig til sit tidligere brev, som måske endnu ikke var modtaget, men samtidig forklarer, at det er vanskeligt at svare, når han er undervejs på rejse og ikke har sit kancelli hos sig i fuld udstrækning. Brevet er i koncepten dateret: »Dannenweertt den 6. xbris 1640« og er altså søgt ekspederet under en kort afbrydelse af en vinterrejse ved Dannevirke under utvivlsomt primitive forhold.⁵⁰⁶

503. RA. TKUA Alm. del 1. 89. Konc. t. Ausl. Reg. 1637-47 d. a.

504. Smst., 5. juni 1639.

505. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., beg. af juli 1629. – Også ellers ses kongen at have gjort brug af en kammertjener til mindre opgaver, der normalt synes at have henhørt under andre så som råder eller kancellipersonale; i 1633 sendte han sin kammertjener i et ærinde sammen med sekretær Chr. Weiner til den engelske resident i Hamborg Joseph Averie (RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., 6. maj 1633).

506. RA. TKUA. Alm. Del 1. 105. Konc. ... ikke indførte ... 1640-59 (»wan wir nicht eben vnterwegseinde auff der reyse begriffen wehren, da Vnsere Cantzeley so vollkommen nicht bey vns vorhanden«). – Kongens bedested på rejser mellem Haderslev og Rendsborg synes mest at have været Stenderupå omtrent midtvejs mellem Flensborg og Slesvig. Undertiden måtte der dog åbenbart også gøres ophold ved Dannevirke, hvilket nok har voldt vanskeligheder, idet kongen ikke havde nogen bygning dér til sådant ophold. Han besad derimod af domkapitlet af Slesvigs gods, som han havde taget til sig, to bøndergårde i den landsby, der lå nærmest nord for Dannevirke, og havde skriftligt befalet amtmanden i Flensborg Cai von Ahlefeldt til brug ved sine gennemrejser at lade opføre en stue og et kammer dér. Ahlefeldt fandt imidlertid, at dette slet ikke ville dække behovet

Også til søs måtte kancellibetjeningen være ved hånden, endda under krigsforhold, hvor skriveriet når som helst kunne blive afbrudt af kanonerens torden. Således ser vi kongebreve udstedt fra orlogsskibet »Trefoldigheden« i Listerdyb i juni 1644 og lidt senere i Østersøen. Ligeså når kongen var hos sine tropper i felten, hvor forskellige præstegårde og fellejre måtte tjene som kancelliernes arbejdssteder.⁵⁰⁷

Større tvivl om brevenes tids- og stedsangivelser kan det volde undertiden at finde breve, der i koncepter eller afskrifter har samme datoer, men angiver forskellige steder, jævnlig med så store afstande til hinanden, at kongen ikke kan have været begge steder samme dag. Udgaven af Kancelliets Brevbøger har mange eksempler på dette forhold, og de tyske breve rummer også en hel del af dem. Kun undersøgelser af sammenhængene i de enkelte tilfælde kan kaste lys over årsagerne, men af arbejds- og pladsmæssige grunde må dette her lades ubehandlet.

I alt det foregående om udstedelsen af kongebreve, beskeder, resolutioner m.v. er forudsat, at ekspeditionerne var resultater af en regelret og godkendt forvaltningsproces. Da mange af ekspeditionerne indebar betydelige fordele og økonomisk vinding for modtagerne, må det imidlertid tages i betragtning, at det kunne være fristende at skaffe sig fordelagtige eller ligefrem økonomisk givtige kgl. rettighedsbeviser enten ved påvirkning med også mindre agtværdige midler af forvaltningsapparatet eller ligefrem ved fusk eller forfalskning af akterne. Risikoen for den slags har sikkert stedse været i ledelsens bevidsthed, om end det ikke kommer meget frem i aktmaterialet, hvor man gennemgående i almindelige vendinger indskærpede de ansatte pligttrøskab og nidkærlighed. Eksempler på omtale af forfalskninger og svindlerier eller mistanker om sådanne er næppe mange, men forekommer dog.

---

for underbringelse af kongens hofjunker og øvrige følge, især ikke ved vintertide, og bad i et brev af 12. dec. 1636 til Fr. Günther denne udvirke hos kongen, at der indrettedes også et forgemak til junkerne og et køkken. Hvordan det gik med denne lille byggesag, er imidlertid ikke oplyst. (RA. TKIA A 87. Relationer fra ... Cai Ahlefeldt 1630-53, Flensborg 12. dec. 1636).

507. Kanc. Brevb. 1644-45 s. 76-77, 81-94, 129-41; RA. TKIA A 53. Kanc.korr., 15. juni 1644; smst. A 177. Diverse sager, 16. juni 1644; jf. smst. A 13. Ureg. konc. t. patenter, Listerdyb på Trefoldigheden 15. juni 1644; A 53. Kancellikorre-spondance, Chr. 4 til Ditlev Reventlow, Listerdyb 15. juni 1644; A 93, Chr. Rantzau til Ditlev Reventlow, Listerdyb 16. juni 1644.

Et kongebrev fra 1655 til statholderen omhandler et bemærkelsesværdigt tilfælde, der åbenbart har vakt kancelliledelsens undren og bekymring for brug af forfalskede kongebreve. Præsten i Wandsbek, der åbenbart fik sin gage via firmaet Albert Balzer Berns i Hamborg hævdede med fremlæggelse af et kongebrev af 14. september 1632 at have krav på 37 rdl. i årsløn. Kancelliet kunne ikke i sit arkiv finde nogen koncept herpå, men kun en af samme dato med daværende sekretær Philip Bornemans hånd lydende på 30 rdl. Den endnu levende sekretær Augustus Voigt kunne bekræfte håndskriftens ægthed og indførelsen af koncepten i brevregistraturen. I en efterskrift oplystes, at man ved flittig forespørgsel hos dem, der dengang havde arbejdet i Tyske Kancelli ikke havde erfaret, at der nogensinde i kancelliet havde været skrevet med en sådan håndskrift som den, der var brugt i det påståede kgl. reskript fra 1632.⁵⁰⁸ Statholderen blev derfor sat til at undersøge sagen nærmere på grundlag af de foreliggende skriftstykker. Kancelliet formodede øjensynlig, at der kunne foreligge en forfalskning.

Til bevis på, at de kgl. ekspeditioner, der udgik fra kancelliet, virkelig var udgivet med kongens vilje og behørigt udformede og færdiggjort, var normalt to sluttegn eller i hvert fald et af dem sædvanlige og nødvendige, nemlig kongens underskrift og forsegling med det kgl. segl, hvilket i denne sammenhæng vil sige det kgl. sekret. I nogle ekspeditioner synes sekretet at have stået alene og været anset for tilstrækkeligt.

Selvsagt var kongen indehaver af sekretet, men i praksis har det antagelig været i kancelliets varetægt og overladt til dets forsegling af de kgl. ekspeditioner. I særlige situationer kunne kongen overlade det til andre, der var bemyndiget til i hans fravær at bruge det til nødvendige ekspeditioner. Da kongen i sommeren og efteråret 1634 i forbindelse med prins Christian 5s stort anlagte bryllup, det store bilager, var optaget i København, udpegede han en direktion for hertugdømmerne af sine holstenske råder og efterlod sit sekret hos Christian Pentz, der var amtmænd i Rendsborg foruden guvernør i Glückstadt, til anvendelse i påkommende tilfælde bl.a. i forbindelse med et landretsmøde.⁵⁰⁹

508. RA. TKIA A 22. Inländische Registratur 1655 fol. 376b-377b, 25. sept. 1655.

509. Smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., til direktionsråderne, Kbh. 22., 23. maj 1634, til landkansler H. v. Hatten, Kbh. 22. maj 1634 (2).

Med Frederik 3s oprettelse af Regeringskancelliet for hertugdømmerne blev det selvsagt mere nødvendigt end før at udstyre dette med et sekret til dets ekspeditioner på kongens vegne. Allerede i juli 1648 meddelte han kansler Reinkingk, at et nyt sekret blev tilsendt kancelliet, og at det gamle kgl. sekret snarest muligt skulle indsendes til København.⁵¹⁰ Heraf må sluttes, at kancelliet allerede da var udstyret med et kgl. sekret, men om det var et ældre fra Christian 4s tid eller et foreløbigt for Frederik 3 kan ikke sikkert afgøres.

*

Tyske Kancellis forretninger faldt i hovedsagen i to afdelinger, som det ganske vist var vanskeligt at drage et helt skarpt skel imellem, nemlig tysk- eller romansksprogede ekspeditioner i forhold til udlandet og tilsvarende sproglige ekspeditioner, der drejede sig om kongens egne riger og lande eller undersætter og især hans såkaldte fyrstendømmer, nemlig Slesvig og Holsten. Den dertil svarende inddeling af aktmateriale og registrantrækker blev for de tysksprogedes vedkommende grupperne »Ausländisch« og »Inländisch«. Af disse er rækken »Inländisch Registratur« og de tilsvarende »Patenten« over åbne breve for disse år imidlertid kun meget mangelfuldt bevaret,⁵¹¹ hvilket vanskeliggør sammenlignende undersøgelser af de arkivalske levn, der hører til denne gruppe. I vidt omfang må man i stedet lægge brevkoncepterne til grund, skønt også disse udviser betydelige lakuner, ikke sjældent hele år eller dele af år.

Foruden ekspeditioner i form af udgående åbne eller lukkede breve (patenter og missiver) brugtes i stort omfang også at udgive kgl. resolutioner, beskeder, ordrer, erklæringer, dekreter, beviser eller kvitteringer for modtagne akter (Scheine og recipisser) m.m., ja endog privilegier, i en form, der kunne gives de implicerede på stedet eller mere uformelt. Oftest var det kortfattede meddelelser, der undertiden udstedtes i kancelliets navn, men der kunne også være tale om lange og indviklede fremstillinger f.eks. svar på ge-

510. Smst. A 22. Inländ. Regist. 1648 fol. 21b-22a, Kbh. 15. juli 1648.

511. Vejledende Arkivregistraturer VII Tyske Kancelli I ved Johanne Skovgaard (1946) s. XVI-XVII, 3-6.

sandters propositioner.⁵¹² Der var således i mange tilfælde i praksis ikke noget skarpt funktionelt skel mellem sådanne ekspeditioner og kgl. breve; i nogle tilfælde kan det endda være svært at skelne dem fra kgl. åbne breve. Udgangspunktet var dog her næsten altid en indgivet fremstilling af et sagforhold, som af kancelliet var refereret for kongen, der havde meddelt sin stillingtagen hertil som grundlag for den direkte besvarelse. Forudsætningen for anvendelsen af denne form synes at have været, at ekspeditionen kunne overdrages direkte til den svarsøgende eller kunne gå til denne ad bestående embedskanaler. Den direkte besvarelse kunne også bruges til at henvise klagere til at henvende sig til den rette myndighed f.eks. amtmændene, inden de rendte til kongen.⁵¹³ Beskeden til svar på en supplikation kunne også påtegnes selve denne.⁵¹⁴ Hvor det drejede sig om juridisk mere problematiske sager, ses også de kgl. lærde råder at have været inddraget i sagsbehandlingen.⁵¹⁵ I et enkelt tilfælde af en ordre til kaptajnerne på to af kongens skibe er denne ganske vist konciperet på tysk, men på koncepten er påført, at ordren er afgået på dansk, så Danske Kancellis repræsentation i Glückstadt åbenbart har været i arbejde; om resultatet er den danske udførligere instruktion til skibene, som først er dateret 11 dage senere, er usikkert, men vel sandsynligt.⁵¹⁶

Undtagelsesvis kunne kgl. resolutioner afgives blot mundtligt, antagelig f.eks. i tilfælde, hvor kongen fandt det bedst ikke at blive stillet over for sin skriftlige tilkendegivelse senere. Et tilfælde foreligger i en resolution til general Arnim, hvor kongen ifølge Clains påskrift på koncepten befalede, at den ikke skulle gives Arnims repræsentant skriftligt, men kun mundtligt sammen med et rekredativ. Koncepten henlagdes derfor kun til underretning om svaret.⁵¹⁷

512. Eksempelvis RA. TKIA A 51. Reg. konc. t. Resol. u. Bescheide, besked og resolution til nederl. gesandt, Rendsborg 25. sept. 1630, til nederl. resident C. v. Cracauw, Kbh. 26. juni 1632 og 11. april 1633, til dansk agent i Frankrig Peter Vibe, Kbh. 2. febr. 1633, til gottorpsk gesandt Curt v. Einsiedel, Frederiksborg 24. dec. 1630, smst. A 52. Ureg. konc. ..., resol. t. gottorpsk kansler v. Wietersheim, Glücksburg 8. sept. 1643.

513. RA. TKIA A 93. Indk. breve, kopi af besked 18. aug. 1601.

514. RA. TKIA A 51. Reg. konc. t. »Resol. u. Bescheide«, Glückstadt 31. maj 1633.

515. Smst., 16. juni 1641, påtegning af Christoffer v.d. Lippe på supplik 9. juni 1641.

516. Smst., Glückstadt 12. juli 1639 (»dieses ist dänisch hernach abgangen«); Kanc. Brevb. 1637-39 s. 873, Glückstadt 23. juli 1639.

517. RA. TKUA Alm. del 1. 104, 12. okt. 1635.

Brugen af formen synes efter det bevarede konceptmateriale at dømme at have været aftagende hen mod århundredets midte og da mest anvendt til »Bescheide« på indkomne suppliker. Disse ekspeditioner registreredes i særlige kopibøger for »Resolutions und Bescheide«, der supplerer brevregistranterne.⁵¹⁸

Undertiden kunne svarene, i hvert fald til embedsmænd, måske være endnu mere uformelle. Amtmanden i Rendsborg Henrich Rantzau beklagede sig således i et brev til Nicolaus Eggebrecht over ikke at have fået svar på et brev til kongen. Ifølge påtegning på hans brev erklærede kongen, at han havde fået besked fra Frederiksborg »durch Philippum«, altså at sekretær Borneman skulle give ham besked til svar.⁵¹⁹

Det er tydeligt, at brevene ikke er blevet indført fra koncepterne direkte i indbundne registrantprotokoller, men er indført på løse ark eller rettere på ark, der i forvejen i et antal var lagt sammen eller sammensyet til fascikler eller mindre bundter eller hæfter, og som senere skulle sammenhæftes og indbindes til protokolform. Disse uindbundne fascikler har som regel en lidt veks-

518. Jf. Vejledende Arkivregistraturer VII s. XVII-XVIII, hvor Johanne Skovgaard dog mener, at disse ekspeditioner var udskilt som en særlig gruppe, fordi de formelt fremtræder som kancelliekspeditioner, skønt »Bescheide« efter slutformelen at dømme har fået kongens underskrift. Det synes dog efter ekspeditionernes formuleringer og en del bevarede, men rettede og til koncepter ændrede originaler klart, at de for det meste har fremtrådt som kgl. ekspeditioner afsluttede med det kgl. sekret og undertiden kongens underskrift. I de tilfælde, hvor kancelliet har stået som udfærdiger, er der som regel i koncepten tilføjet et »Cantzeley-« foran artsbetegnelsen og under teksten er kancelliet anført efter et afsluttende »Signatum«, »Geschehen« ell. lign. i stedet for »Uhrkundtlich«. Ved meget korte svar kunne de være påskrevet supplikationen (eks. 31. maj 1633). Undtagelsesvis findes på en »Cantzeley Bescheidt-« koncept påtegnet, at den er blevet oplæst for kongen ord for ord (Glückstadt 12. sept. 1633), hvilket vel betyder, at det ikke var praksis med sådanne. I en del tilfælde angives, at »Bescheide« er påtrykt et »Cantzelei Secret«, men om der har eksisteret et sådant, der adskilte sig fra det sædvanlige kgl. sekret, er højst tvivlsomt; dels angiver samtidige og ganske parallelle ekspeditioner blot brug af »secret«, dels findes på en udfærdiget, men rettet ekspedition, der angiver at være påtrykt »Cantzelei secret«, ret bevarede rester af det mutilerede sekret, som ikke synes at adskille sig fra det sædvanlige kgl. sekret (RA. TKIA A 51, 23. okt. 1637). – Tilsvarende kancellibeskeder synes at være brugt ved de øvrige fyrstelige kancellier i Slesvig og Holsten (RA. TKIA A 93, 10. juni 1627).

519. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 28. dec. 1632.

lende størrelse og synes folieret eller pagineret enten på forhånd eller før indbindingen. Derved er der som oftest efter de indførte breve opstået lakuner af ubeskrevne blade. I mange tilfælde drejer det sig kun om få folier, der kan være sat af for at markere et månedsskifte eller give plads til enkelte senere opdukkende koncepter. I andre tilfælde kan der være tale om mange folier, der antagelig er blevet ubeskrevne, fordi der ikke forelå koncepter i den forventede mængde, men som måske kunne fremkomme senere.⁵²⁰

Klarest synes forholdet at belyses af et bevaret fragment af „Ausländisch“ for 1635, der dækker tidsrummet fra januar til 19. maj og med titelblad til juni måned. Antagelig har det aldrig været indbundet. Det består af 5 fascikler på hver 6-8 helark eller 12-16 folioblade, som enkeltvis er syet sammne i ryggen og ikke bærer nogen original foliering. Bladene er eller har været indstregt med blyant til angivelse af skriftklummens størrelse. Efter hver måneds indførsler er et par folier ubeskrevne, efter marts dog hele fem. For januars vedkommende er det iøjnefaldende, at brevene ikke er indførte i streng kronologisk orden, men falder i to rækker, hvoraf den sidste omfatter en del koncepter skrevne med Fr. Günthers hånd som oplæg til en af hans netop forestående diplomatiske sendelser. Til sidst kommer to breve med anden skriverhånd og dateringer helt for sig. Ophøret af registreringen i slutningen af maj svarer til, at de bevarede registrerede koncepter slutter med 18. maj 1635.⁵²¹

Det bevarede fragment af »Patenten« for januar til maj 1622⁵²² viser lignende forhold. Det består af tre læg med henholdsvis 9, 9

520. Indbindingen af løse bekrævede registrantdele fremgår af flere forhold, mest umiddelbart af, at dele af det skrevne, især sidetal og udragende kapitalbogstaver, er blevet beskårne ved indbindingen (eksempel RA. TKUA Alm. del 1. 63. Ausl. Reg. 1636-37 s. 6-62). Den samme iagttagelse er gjort af Jens Holmgaard for de dansksprogede registranternes vedkommende ved udgivelsen af deres indhold i Kancelliets Brevbøger 1646 (*Kildekritiske notiser til Kancelliets Brevbøger i 1640'erne*. SPOR – arkiver og historie. Afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65-årsdagen den 23. august 1987. Studier og kilder 4. Rigsarkivet, 1987 s. 71-80).

521. RA. TKUA. Alm. afd. 1. 62. Ausl. Reg. 1635 jan.-maj. Der synes ikke at have eksisteret noget »Ausländisch«-registrantbind for 1635. Den senere fortegnelse til 1688 over registranterne i Tyske Kancellis arkiv springer fra et bind for 1631-34 (nr. 147) til et for 1636-37 (nr. 148), se i øvrigt note 523.

522. RA. TKIA A 7.

og 7 ark, som er folieret til i alt folio 37, der er første folie i det tredje læg; fol. 38 (senere foliering) er det sidste beskrevne i dette. Der er her ikke friholdt folier mellem de enkelte måneder. Hvert læg er sammensyet for sig. Det synes imidlertid tvivlsomt, om dette fragment har været et primært forsøg på at registrere de åbne breve fra 1622 og måske følgende år. Der er nemlig bevaret et brudstykke af et register til »Patenten« vist for 1622-25, hvori en del af de breve, som er indført i 1622-fragmentet, kan genfindes, men gennemgående med andre foliebetegnelser end i dette. Endvidere synes 1622-fragmentet skrevet med Philip Julius Bornemans hånd, og han ses først i Tyske Kancelli fra 1629. Det ser derfor ud til, at det først er skrevet efter hans ankomst. Endelig fremgår det af en til og med 1688 gående fortegnelse over alle registranterne i Tyske Kancellis arkiv, at der endnu da dér fandtes et bind (nr. 130) »Patenten« for 1622-25.⁵²³ Det forekommer derfor ret tvivlsomt, hvad 1622-fragmentet egentlig repræsenterer, og hvornår, hvorledes og hvorfor det er skrevet.

Det synes ikke med sikkerhed at kunne afgøres, om indførselen af breve i registranterne udelukkende er sket i København ved samling i videst muligt omfang af alle koncepterne dér, eller om man ved i hvert fald længere varende ophold i provinsen har søgt at foretage også registreringer dér.

For de »indenlandske«⁵²⁴ missivers vedkommende vanskeliggøres vurderingen af dette forhold af, at »Inländisch Registrant« kun er bevaret for enkelte korte perioder. Det forhold, at en del koncepter med påtegningen »registreret« findes i arkivet fra Re-

523. RA. Arkivvæsenets arkiv. Tyske Kancellis arkivkontor. 713. 10. »Ungefährliches Repertorium über die in der Teutschen Cantzelleÿ befindl. Registranten« (-1688).

524. Det må huskes, at delingen af Tyske Kancelli og dets arkiv i en »indenlandsk« afdeling (TKIA) og en »udenlandsk« (TKUA) er en senere systematisering af til dels uhistorisk karakter. Især for den ældre tid, der her er tale om, havde denne deling næppe nogen organisatorisk baggrund, idet alle sager behandlede i den samme tysksprogede kancelliafdeling og af det samme embedskorps. Opdelingen af ekspeditionerne i indenlandske og udenlandske var nærliggende, dels ved sagernes forskellige natur, dels med henblik på, at de fleste af de udenlandske stærkt vedrørte kansleren og evt. rigshofmesteren, mens de indenlandske i vidt omfang angik undersåtterne og »fyrstendømmerne«, som i højere grad måtte blive kongens eller hans tyske kanslers og rådets domæne. I øvrigt blev delingen nok ofte noget vilkårlig eller tilfældig med tvivl om, hvor en koncept burde registreres.

geringskancelliet i Glückstadt og antagelig altid har været dér, men faktisk er indført i de sporadisk bevarede registraturer, kunne dog tyde på, at indførselen af dem er sket i Glückstadt. Andre koncepter sammesteds uden registreringspåtegning synes ikke indført.⁵²⁵

Også rækken af »Ausländische Registrante« har betydelige lakuner, men er dog så meget bedre bevaret, at en sammenholdelse med de også kun delvis bevarede og noget splittede koncepter er lettere.

Det bevarede tykke bind for 1631-34 har to store lakuner, fol. 140-80, hvor alle indførsler for november og december 1631 mangler, og fol. 368-466, der skulle have rummet brevene fra 16. maj 1633 og året ud. Bindet giver ikke selv nogen forklaring på disse omfattende mangler, og den forekommer heller ikke på anden vis iøjnefaldende, i hvert fald ikke, at den skulle have sammenhæng med, hvor registreringen har fundet sted. Nærmest falder tanken på sekretærerens kort tid i forvejen ytrede bekymringer for registreringsarbejdets fremgang i deres henvendelse til kansleren i marts 1633.⁵²⁶

Den brudte kronologi i det forannævnte fragments indførsler for januar 1635 – lige som en tilsvarende i slutningen af maj 1635 – kunne måske tale for, at registreringen har fundet sted på Koldinghus, hvor kongen og hoffet da lå i vinterlager, idet man ved en senere registrering i København lettere burde have kunnet sørge for, at alle de foreliggende koncepter lå i datoorden. Fraværet af indførsler for resten af 1635 skyldtes dog selvsagt ikke, at der ikke er ekspederet kgl. breve til udlandet, og heller ikke mangel på koncepter hertil. De findes nemlig bevaret i pænt omfang fra 5. juli og året ud, men er åbenbart aldrig blevet indført i registrant og er da heller ikke påtegnet som registrerede.⁵²⁷ Årsagen hertil fremgår ikke udtrykkeligt og er ikke umiddelbart indlysende.

I Ausländisch Registrant for 1636-37 er siderne 212-374 ubeskrevne; registreringen ophører med 3. juni 1636 (Glückstadt) og

525. RA. TKIA A 22. Inländisch 1640-41 fol. 461a-b (6. juni 1641), 484a-b (29. juli 1641), 509a (14. aug. 1641) ; Reg.kanc. i Glückstadt. 78. IX. Stadt Hamburg nr. 31 undernr. 4 (6. juni 1641), undernr. 5 (14. aug. 1641), nr. 35 undernr. 25 (29. juli 1641), uregistr. koncepter i nr. 35.

526. Jf. s. 24, 180-81, 207.

527. RA. TKUA Alm. del 1. 104. Koncepter til breve ... vedr. udenlandske sager, som ikke er indført i kancelliets nu eksisterende registranter 1567-1639.

genoptages først med 3. januar 1637 (Antvorskov), hvorfra den går året ud. De i TKUA bevarede registrerede koncepter viser tilsvarende lakune.

I 1638 går registreringen kun frem til 9. juni med en enkelt tilføjet efternøler af 8. oktober; men koncepter uden registreringspåtegning er bevaret for perioden 15. september til 27. december, vist alle med Regeringskancelliet i Glückstadts karakteristiske akt-nummermærke.⁵²⁸ Desuden findes en del uindførte koncepter 8. januar – 1. oktober 1638, ligeledes med det glückstadtske aktmærke, men med påtegning som registrerede.⁵²⁹

I 1639 dækker registreringen kun månederne januar til juli, men koncepter fra 3. juli til 31. december 1639 uden registreringspåtegning er bevaret. En del af disse bærer Regeringskancelliets aktnumre, men de fleste er uden disse.⁵³⁰

Disse i en årrække stadig mangler og uoverskuelige forhold i registreringen af de udgåede breve kan være vanskelige eller umulige at forklare i de enkelte tilfælde. De jævnlige skift mellem ofte langvarige ophold af kongen og hoffet eller dele af det i Glückstadt og andre steder i kongeriget eller hertugdømmerne kan have bidraget til miseren. Overhovedet ser det dog ud til, at det i disse år er blevet stadig vanskeligere at følge med i registreringen af det i takt med kongens aktivere fredsmæglingspolitik i Tyskland og generelt tiltagende udenrigspolitiske virke utvivlsomt stigende antal udstedte kgl. breve. Ved siden af de mange uregistrerede koncepter dukker der i begyndelsen af 1639 en ny kategori op, nemlig koncepter med påtegningen »Unnötig erachtet zu registriren«. Åbenbart har man altså erkendt problemets varierende karakter og søgt at formindske dets omfang ved på forhånd at udpege en del af konceptmaterialet, som man afstod fra at kræve registreret. Afhjulpet miseren har det dog åbenbart ikke. For andet halvår af 1639 synes der slet ikke at være ført nogen »Ausländisch Registrant«. ⁵³¹ Samtidig har nok også registreringen af indenlandske breve i »Inländisch Registrant« voldt besvær; der et bevaret et betydeligt antal uregistrerede koncepter hertil netop fra 1639.⁵³²

528. Smst.

529. RA. TKUA Alm. del 1. 102.

530. RA. TKUA Alm. del 1. 104.

531. Smst.

532. RA. TKUA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver 1523-1641.

Helt nyt var problemet næppe. En del tyder på, at man inden Kejserkrigen gennemgående var nogenlunde ajour med brevregistreringen. Bedømmelsen vanskeliggøres atter af den dårlige bevaring af registranterne. Lidt indblik i forholdet får man antagelig gennem et bevaret indeks eller register til »Patenten«-registranten for 1619-21. Det er ligesom det tilsvarende brudstykke af et indeks til »Patenten« for 1622-25 skevet på brækket folio og næppe beregnet til indsætning i et færdigskrevet registrantbind. Det er tværtimod forsynet med rubrikker eller afsnit til de enkelte typer af åbne breve efter disses emner og synes ført løbende tilsyneladende af den samme skriverhånd, men med konceptpræg og en del rettelser og overstregninger. Den noget slingrende kolonne med foliehenvvisninger tyder på gradvis indførsel, men samtidig på, at der løbende må være ført en patentregistrant, der kunne henvises til med folietallene, og som gjordes mere praktisk anvendelig ved den samtidige indeksskrivning.⁵³³ Men var der således før Kejserkrigen antagelig tale om en nogenlunde hurtig registrering af de udgående breve, ændredes dette utvivlsomt ved krigens omvæltninger i Tyske Kancellis arbejdsforhold.⁵³⁴

I deres bønsskrivelse til kongens kansler i 1633 anførte de fem underskrivende kancellister som deres hovedbetænkelighed ved en strikte gennemførelse af den kgl. ordinans om deres arbejde forventelige uheldige virkninger for registrantførelsen. Denne havde lidt et stort afbræk ved deres fravær under Kejserkrigen, og denne forsinkelse var på grund af akternes mængde endnu ikke blevet indhentet. De frygtede derfor nu, at de af kongen foreskrevne ændringer i den daglige arbejdsgang ville hæmme fuldendelsen af arbejdet med registraturen og afhjælpningen af manglerne ved denne.⁵³⁵

Deres arbejde herfor har dog åbenbart ikke været resultatløst. »Patenten«-registranter for 1626-29 og 1630-31 findes bevaret, og nu tabte bind for de følgende år er anført i arkivfortegnelsen til 1688 over registrantbind.⁵³⁶

Derimod kan de ovenfor nævnte store lakuner i Ausländisch-re-

---

533. RA. TKIA A 6 og 8.

534. Jf. s. 180-81, 205.

535. RA. Da. Kanc. B 158 (I), kancellisternes brev til kansleren 22. marts 1633.

536. RA. TKIA A 10 og Arkivvæs. arkiv. Ty. Kanc.s arkivktr. 10, 1688-fortegn. nr. 131, 132, 151ff.

gistranten for 1631-34 måske snarest opfattes som en illustration af den tilstand, som kancellisterne måtte finde helt utilfredsstillende og frygtede fæstnet eller forværret.⁵³⁷ Inländisch-registranterne for denne periode er så dårligt bevaret, at det er svært at sige, hvor dækkende brevregistreringen i denne række har været.

Fra 1640 er Ausländisch Registrant ført på en ændret måde. Breve til Kejseren og til tyske kurfyrster er indført i afsnit hver for sig. Breve til andre fremmede potentater har man åbenbart ikke nået at få registreret. Store mængder af uregistrerede koncepter er derimod bevaret.

Registreringen af »Resolutiones und Bescheide« synes i højere grad at være sket samlet og antagelig senere. Den bevarede registrant for 1625-34 viser således større ensartethed med samme skriverhånd til ind i 1634 og mangel på større lakuner af blanke blade mellem indførslerne. Et uindbundet og ufuldført brudstykke af en registrant for 1646 har indledningsvis samme karakter, men ligner mod slutningen brevregistranterne med ubrugte lakuner.⁵³⁸

Også ved registreringen har det tilsyneladende været lidt tilfældigt, hvordan en ekspedition kategoriseredes og registreredes. En påtegning på et brev fra Hamborg, der returneredes uåbnet, blev således, skønt den synes at måtte opfattes som en besked, registreret i Patenten-registranten.⁵³⁹

Forudsætningen for at kunne foretage en systematisk registrering af alle ekspederede breve var naturligvis, at alle koncepter til disse var til stede ved registreringen. Det var derfor utvivlsomt en fast kancelliregel, at alle koncepter skulle samles og ikke måtte blive liggende hos de ekspederende. Dette fremgår udtrykkelig af en passus i et brev l. februar 1622 til Fr. Günther fra Nic. Eggebrecht, der beklagede at have ledt i koncepterne efter en bestemt ekspedition, men ikke kunnet finde den.⁵⁴⁰

Værst var det selvsagt, hvis koncepterne helt var bortkommet. Det har vi normalt ikke mulighed for at fastslå. Undtagelsesvis ses det dog, at koncepter endog forsætligt er fjernet. På koncepten til et brev til den kgl. råd Martin v.d. Meden i Bremen i 1620 er det bagpå ved adressen og dateringen med et NB tilføjet, at dertil hør-

537. Jf. s. 205.

538. RA. TKIA A 50. »Resolutiones und Bescheide« 1600-34, 1646.

539. Jf. s. 124 note 316.

540. RA. TKIA A 53. Kancellikorrespondance 1536 ... 1644.

te forskellige koncepter, som var sendt til ham i Bremen, da der ikke havde været tid til at kopiere dem.⁵⁴¹

Betænkeligt, men undertiden nødvendigt var det også, at større og betydningsfulde samlinger af akter måtte udlånes til brug andetsteds, end hvor de åbenbart mentes at høre til. Sekretær Clain noterede således 10. august 1636, at han til middag efter kansler Reventlows efterladte besked havde pakket alle de hamborgske akter i Glückstadt og med en omfattende designation og skrivelse sendt dem til kongens lærde råd, dr. von der Lippe i Haderslev. Sendebudet blev bedt om at passe godt på dem og få kvittering for modtagelsen, som v.d. Lippe da også har påtegnet designationen, der omfatter 30 punkter.⁵⁴²

Det er nok også forekommet, at akter, der hørte hjemme i arkivet, tidvis har befundet sig hos sekretærerne, måske endog uden for kancelliet. Da Fr. Wolff ved bestalling af 7. marts 1660 var blevet udnævnt til arkivar eller registrator i Tyske Kancelli, udgik der allerede 15. marts brev til »die Cantselÿ Verwandten samt und sonders«, nemlig Christian Weiner, Georg Reitzer og Mattæus Rudolph Rheinfranck, om at fortegne eller aflevere de dokumenter og sager eller koncepter, de havde hos sig, men som hørte til arkivet, så de kunne blive medtaget i den planlagte arkivregistratur.⁵⁴³ Chr. Weiners fortegnelse over de arkivalier, han havde liggende og nu afleverede, viser, at det ikke var små mængder, der på den måde var ude af kancelliets arkiv og i stedet måtte søges hos de enkelte sekretærer. Listen fylder 13 sider med 40 hovednumre ofte med adskillige undernumre. For mange af de omfattede sager er det nok vanskeligt at se, hvorfor de skulle ligge hos en sekretær i stedet for at være i arkivet, med mindre erfaringen var, at det var besværligt at få dem fremfundet i arkivet, så dette fristede til at holde på dem til brug i påkommende tilfælde. Det fremgår også, at materialet omfattede alle slags uden- og indenlandske udgæede skrivelser, hvoraf en del manglede at bogføres, men som nu blot blev henlagt til de uregistrerede koncepter efter deres dato. Overhovedet anføres ved adskillige af opregningerne af koncept-

541. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., Frederiksborg 18. marts 1620.

542. RA. TKUA Hamburg A II 16. Akter og dok. vedr. højheden over Elb-strømmen og Elb-tolden 1629-35.

543. RA. Arkivvæsenets arkiv II Tyske Kancellis arkivkontor nr. 9. Sager vedr. forretningsgangen, ansættelser, ordninger o.l. i Tyske Kancellis arkiv 1650-1730.

ter, også til »Resolutiones und Bescheide«, at de ikke var registrerede eller ført til bogs. Ind imellem nævnes også supplikationer og ekstrakter heraf, men åbenbart som mindre betydningsfuldt materiale.⁵⁴⁴

I »Ausländisch«-brevekspeditionerne ses i almindelighed ingen større uoverensstemmelser mellem koncepterne og de tilsvarende registranter. Dog er en del koncepter, skønt bevarede og til dels påtegnet som registrerede, ikke at finde i registranterne. Desuden er en del koncepter fra 1638-39, der er påtegnede som registrerede, men ikke fundne i eksisterende registranter, åbenbart strandet i Glückstadt, hvor de må være indgået i Regeringskancelliets arkiv, idet de bærer dettes karakteristiske arkivnummermærke.⁵⁴⁵ »Ausländisch«-registranten har lakuner for netop hele den periode i 1638, koncepterne dækker, men disse kan dog være indtaget i en registratur skrevet på løse ark i Glückstadt og bortkommet inden indbinding. Et enkelt brev dateret i Flensborg 8. oktober 1638 findes indført i »Ausländisch« 1638.⁵⁴⁶

Brevene er helt overvejende udstedt i kongens navn, når bortses fra perioder, hvor der var nedsat regeringsråd til at lede regeringen i kongens fravær. Men ind imellem træffes dog også koncepter til tysksprogede breve gennem Tyske Kancelli, der angiver, at brevene er udstedte i kanslerens, utvivlsomt kongens kanslers, eller i statholderens eller i begges navne, i rigsrådets eller undtagelsesvis i prinsens (Christian 5s) eller hertug Ulriks eller under Frederik 3 dronningens navn,⁵⁴⁷ vel især i mindre betydende sager, der ikke burde forsinkes i kongens fravær. Mere rutinemæssigt

544. RA. Arkivvæsenets arkiv. 717-12. Tyske Kancelli. Diverse registraturer, udlånsfortegnelser m.v.

545. RA. TKUA Alm. del 1. 102, koncepter 18. april – 11. dec. 1638, 8. jan. – 31. dec. 1639.

546. RA. TKUA Alm. del 1. 64. Ausländisch Registrant 1638 jan. – maj og 1639 jan. – juli.

547. Eksempelvis RA. TKIA A 35. Ureg. konc. til kgl. missiver, Kbh. 27. maj 1608 (»meo noie«), Kbh. 20. nov. 1611 (»noie Mag.ci Dni. Cancellarij«), Kbh. 16. jan 1614 (»Nomine Mag.ci Dni. Cancellarij«), Kbh. 25. nov. 1615 (»In des Herrn Stadthalters Nahmen«), Kbh. 27. maj 1618 (»Noie Mag.ci Dni. Locumtenentis«), Kbh. 7.(8.) nov. 1632 (»Noe Ill.ris Dn. Cancellarij«), Skanderborg 21. marts 1634, Kbh. 3. sept. 1645 (»Noie Senatorum Regni«), Kbh. 19. juni 1634 (»Noie Serenissimi Principis Electi«); Smst. A 32. Reg. konc. t. Inländ. Registr., Kbh. 21. jan. 1652, Flensborg 12. april 1655 (i dronningens navn); TKUA Alm. del-1676. 104. Kbh. 14. juni 1615 (»Magnifici D.ni Cancellarii no-

ge ekspeditioner ses i kongens fravær også blot forsynet med det kgl. segl; således et sikringspas til Esaias Fleischer under kongens langvarige rejse til Norge i forsommeren 1635.⁵⁴⁸

I et enkelt tilfælde er påtruffet en dansksproget befaling til Tyske Kancelli fra kansleren ved kancellijunkeren Axel Juel om at udfærdige et brev til kongens resident i Bryssel om danske under-sætters forhold i de spanske Nederlande. En tysksproget påtegning på rekvisitionen angiver datoen 22. oktober 1633.⁵⁴⁹ Ordren er omgående blevet efterkommet; i Tyske Kancellis koncepter findes en med datering København 23. oktober 1633, der nøje følger de i rekvisitionen opstillede retningslinier.⁵⁵⁰ Tilfældet synes klart at vise, at kongens kansler efter behov satte Tyske Kancelli i arbejde i de fremmedsprogede udenlandske sager.

Overførelse af sager mellem den danske og den tyske kancelli-afdeling fandt også sted efter behov. Rigsråd og lensmand på Riberhus Albret Skeel var i 1629 af kongen beordret til at undersøge en del klager over uret mod undersätterne under Kejserkrigen og afgav en indstilling til kancellisekretær Pros Knudsen til oplæsning eller referat for kongen. Den danske kancellipåtegning på denne dansksprogede skrivelse angiver, at kongens resolution var, at der i Tyske Kancelli skulle gives befaling til de holstenske råder om at foretage sagen, og Skeels danske skrivelse findes da også iblandt de indkomne sager i Tyske Kancelli.⁵⁵¹ Fra 1633 findes en tysk-sproget koncept til en kgl. revers til rigsråder for et lån på 100.000 rdl., men med påskriften, at den blev udfærdiget gennem det danske kancelli. Den ses da også i en lidt ændret form at være udgået på dansk og registreret i Sjællandske Registre.⁵⁵²

---

mine«), Kbh. 7. aug. 1633 (No.e Ill.ris Dn. Cancellarij«), Kbh. 2. nov. 1630 (»No.e Ill.um Dn. Cancellarij et Locumtenentis«), Frederiksborg 25. okt. 1625 (»Nomine Sereniss. Principis«), Glückstadt 29. aug. 1631 (»J. F. G. Herzog Vlrich«), Kbh. 29. dec. 1651 (»Noie Ser:^{mae} Reginæ«); RA. TKUA Alm. del 1 - 1676. 102. Konk. ... påtegn. »Registreret«, men forgæves eftersøgt i ... registranterne, adsk. konc. fra de første måneder af 1612, da kongen var ved hæren.

548. RA. TKIA A 13. Ureg. konc. t. Patenter, Kbh. 29. maj 1635 (»sub sigillo regio«).

549. RA. TKIA A 35. Ureg. konc. t. kgl. missiver; Axel Juel var kancellijunker i Danske Kancelli 1629-35 (Medd. fra Rtk.arch. 1872 s. 163).

550. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inlånd. Reg., 23. okt. 1633.

551. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, 2. dec. 1629.

552. RA. TKIA A 12. Reg. konc. til patenter, Skanderborg 17. nov. 1633; Kanc. Brevb. 1633-34 s. 325, 17. nov. 1633.

Omvendt kan findes tysksprogede breve til danske embedsmænd. Således skrev Didrik Blome i 1604 til kansler Christian Friis om at få fornyet et privilegium på at måtte købe 400 øksne om året i riget Danmark til fodring og græsning antagelig i marskområderne i hertugdømmerne.⁵⁵³

Overhovedet var det sproglige bestemmende, også hvor det gik på tværs af det territorielt naturlige. En tysksproget koncession til falkefangst på Lolland ses således udstedt gennem Tyske Kancelli og indført i dets Patenten-registrant.⁵⁵⁴ Endnu mere påfaldende kan det synes, at en ordre til lensmanden på Kronborg Arent von der Kuhla om at skaffe 150 mand til en kongeagt mellem Kronborg og Hørsholm under Frederik 3 udgik på tysk, og at koncepten hertil findes i Tyske Kancellis arkiv.⁵⁵⁵

Under særlige forhold kan der også forekomme tysksprogede breve udstedt gennem Tyske Kancelli til danske adelige lensmænd. Ved Kalmarkrigens afslutning træffes således et tysk brev til Jens Sparre, der var lensmand i Sølvitsborg og guvernør over den lille fæstning Christianopel.⁵⁵⁶

Hvor tysksprogede breve, også fra embedsmænd i Tyske Kancelli, gik direkte til kongens kansler til underretning eller behandling, ses der undertiden på brevene at være påført dansksprogede indholdsangivelser eller -referater, antagelig fra deres passage i Danske Kancelli, medens selve brevene efter behandling og i forbindelse med evt. udfærdigelse af svarbrev må formodes at være tilbagesendt til den tyske kancelliafdeling til arkivering.⁵⁵⁷

I nogle tilfælde ses det også, at danske topembedsmænd som kongens kansler, rigshofmesteren eller statholderen i København har givet Tyske Kancelli direkte besked om udfærdigelse af tysksprogede breve både i sager, der vedrørte danske forhold, og i sager vedrørende hertugdømmerne samt naturligvis i udenrigske sager.⁵⁵⁸

553. RA. TKIA A 93. Indk. breve, Tønder 2. sept. 1604.

554. RA. TKIA A 10. Patenten 1630-31 fol. 281a, Rødby 8. okt. 1631.

555. RA. TKIA A 32. Reg. konc. til Inländ. Regist. 1652-56, Frederiksborg 17. jan. 1652.

556. RA. TKIA A 32. Reg. konc. t. Inländ. Regist., Laholm 4. jan. 1613.

557. Eksempelvis RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Tobias Lauterbach, Kalmar 26. juli 1611, Hans Moresen, Hamborg 28. okt. 1611.

558. RA. TKIA A 93. Indkomne breve, Frants Rantzau til Ty. Kanc. 17. sept., 27. okt. 1629, 22. marts 1630, Kbh. 25. juli, 25. nov. 1631, 6. febr. 1632.

Brevene er normalt indført i registranterne i strengt kronologisk orden i en enkelt række eller i grupper ordnet efter adressater. Der er ikke taget hensyn til vekslende dateringssteder, som synes almindeligvis at svare til kongens vekslende opholdssteder. Koncepterne bekræfter, at kongen overalt har haft arbejdende kancellister med sig. Under vinteropholdene på provinsslotte viser koncepthænderne klart tilstedeværelsen af faste sekretærer fra Tyske Kancelli. I begyndelsen af 1630'erne er det mest kongens rejsesekretær Bornemans hånd, man møder. Under udlånet af ham til hertug Frederik i Bremen 1635-37 synes Christian Weiner mest at være trådt i hans sted, indtil han i foråret 1637 vendte tilbage og genindtrådte i sin tidligere stilling. Under vinterhoflageret på Haderslevhus 1635-36 møder vi både Weiners og J.L. Clains hænder og også den tyske kansler Reventlows.⁵⁵⁹ Fr. Günther dukker også jævnlig op i de perioder, hvor han ikke var udsendt i diplomatisk ærinde. I 1633-34 ser vi ham således som koncipist til adskillige kongebreve fra vinterlageret på Skanderborg slot. I 1637 under vinterlageret på Antvorskov slot er der koncepter fra ham til kongebreve både derfra og fra København, og andet brevstof bekræfter hans oplysninger om, at Tyske Kancelli på Antvorskov var repræsenteret af Christian Weiner og Augustus Voigt under Bornemans fortsatte fravær. Under det følgende sommerophold i Glückstadt var Borneman på plads igen, men også Weiner var åbenbart med i sekretærstaben.⁵⁶⁰

Foruden kongebrevene, hvoraf store dele, men ikke alt er bevaret i koncepter eller indførsler i kopibogsrækkerne har der utvivlsomt også været mere uformelle kancelliekspeditioner, hvormed kansler eller sekretærer gav især kgl. ansatte inden- eller udenlands supplerende oplysninger, anvisninger eller forholdsordrer i eget navn. Dette materiale er normalt ikke bevaret, men omtales undertiden i andre skrivelser, hvoraf dets eksistens og karakter kan udledes.⁵⁶¹

559. RA. TKUA Alm. del 1. 88. Konc. t. Ausl. Reg. 1634-36; Smst. 102. Konc. for-gæves søgt i Ausl. Reg. 1538-1675.

560. Se således også koncepter med Günthers hånd i RA. TKUA Alm del 1. 102, Skanderborg 12. jan., 31. jan., 10. febr. 1634. Jf. s. 96-97, 110-14.

561. Således skr. til Fr. 3 fra tidl. resident i Bryssel Gottlieb von Hagen, dat. Bremen 24. nov. 1650 (RA. TKUA. Alm. afd. 3. 55. Korrespondancesager vedr. Tyske Kancellis personales ... anliggender 1583-1769).

Omvendt modtog de ledende i kancelliet utvivlsomt meddelelser og orienteringer ved personligt stilede breve fra meddelere både i ind- og udland om de sager og forhold, der var aktuelle for deres virke. For Danske Kancellis vedkommende viser rækkerne af indkomne breve (indlæg), hvordan kancelliets top lige fra konge og kansler og nedefter er blevet overvældet af henvendelser, både udbedte og spontane, fra såvel ansatte, hvis opgave det var at holde dem underrettet, som fra menige undersåtter.⁵⁶² I Tyske Kancelli har noget lignende antagelig gjort sig gældende for forvaltningen af hertugdømmernes indre forhold, om end der ikke er bevaret tilsvarende rækker af indlæg forbundne med de deraf fremkaldte ekspeditioner. I forvaltningen af de udenrigske anliggender har forholdet været væsentlig anderledes. Relationer og andre indberetninger var normalt til kongen eller selve kancelliet. Men ved siden heraf kan der dog også findes eksempler på mere uformelle underretninger til ledende personer i udenrigsstyrelsen, selv om der nok må regnes med, at sådant materiale kun mere tilfældigt og i mindre omfang er blevet bevaret. Breve fra udsendte diplomater til kongens kansler er påvist.⁵⁶³ Brevvekslinger mellem den tyske kansler Reventlow og sekretær Clain ligeså.⁵⁶⁴ Men også personer lidt lavere på rangstigen har åbenbart nydt godt af sådan direkte meddelelsesvirksomhed fra åstederne.

Af ældre fortegnelser over brevskeber i Tyske Kancellis arkiv ses det, at Christian 4s kammersekretær Tobias Lauterbach i årene 1604-10 havde modtaget breve fra adskillige sider. Der nævnes Gert Rantzau, altså statholderen i hertugdømmerne, Jon. Breitkopff, Johan Oberberg, Christoff Vortmeier, Peter Carisius, Martin v.d. Meden, Balthasar Ahlefeldt og Marquard Rantzau.

Sammesteds anføres kammersekretær Fr. Günther med breve fra Martin v.d. Meden, Joh. Biber, Nic. Eggebrecht, Gert Rantzau, Marquard Pentz, Sivert Pogwisch, Hinr. Stallmeister, Detlev Rantzau, Marcus Schröder, Andreas Strick, Balthasar von Ahlefeldt og Peter Carisius.⁵⁶⁵

Fra en kortere periode i 1622 er bevaret et antal breve fra Nico-

562. Jf. Ole Degn: *Kancelliet Brevbøger ...* s. 23.

563. Jf. s. 23 note 47.

564. Jf. s. 40-41 med note 87.

565. RA. Arkivvæs. arkiv. 717-13, »In dem Schranck N° 1 Sub rubrica Christiani IV seind nachfolgende Brieffschafften befindlich«.

laus Eggebrecht til Fr. Günther, medens de var adskilt i København eller på Frederiksborg.⁵⁶⁶

Nogle senere breve til kammersekretær Fr. Günther giver et andet eksempel på indhentningen af underretninger af betydning for det løbende arbejde eller til almindelig situationsorientering. Johan Wilhelm Eding tiltrådte i 1643 som sekretær i Tyske Kancelli. I 1646-47 må han have ledsaget rigshofmester Corfitz Ulfeldt på dennes ambassade til Nederlandene og Frankrig. Herfra og fra senere rejser til Tyskland og Nederlandene holdt han ved et større antal latinske breve Fr. Günther, der synes at have været hans morbroder, underrettet om, hvad han har fundet af interesse for denne, eller benyttede ham til at fremskaffe oplysninger eller materiale, han fik brug for i det fremmede. Også Dietrich Günther, Frederiks søn, der ligeledes var sekretær i Tyske Kancelli, nød godt af hans latinske brevskriveri.⁵⁶⁷

Christian 4s tyske rejsesekretær Philip Julius Borneman ses fra Cai v. Ahlefeldt at have modtaget efterretninger fra Hamborg i den forvirrede tid lige efter Torstenssonskrigen vel mest beregnet til oplysning for kongen.⁵⁶⁸

Også Theodor Lente har åbenbart kunnet trække på forskellige til dels velorienterede korrespondenter bl.a. den gottorpske kansler Johan Adolf Kielman og flere medlemmer af den holstenske embedsslægt von Hatten.⁵⁶⁹

Til belysning af kancellipersonalets daglige arbejdsgang og planlægning findes der meget lidt bevaret, og det lidet, som påtræffes, synes mest bevaret ved tilfældigheder. Der er dog næppe tvivl om, at sekretærerne eller kancellisterne og da især de, der havde ansvar for kancelliets samlede funktion som sådant, må have gjort brug af notater, forarbejder og huskesedler eller lister om de arbejder, de skulle udføre.

En sådan samling notatsedler eller -ark, der nærmest synes at have karakter af huskesedler med kammersekretær Fr. Günthers hånd og i arkivregistraturen henført til ca. 1622, er bevaret i Tyske Kancellis arkiv (TKIA).⁵⁷⁰ Det er næppe muligt uden meget detal-

566. RA. TKIA A 53. Kancellikorrespondance.

567. RA. Privatarkiver. Arkivnr. 767 Fr. Günther (d. 1655).

568. RA. TKIA A 93. Indk. breve, 1. okt. 1645.

569. RA. Privatarkiver. Arkivnr. 5870 Theodor Lente (d. 1665) og hustru Magdale-
ne f. Schönbach (d. 1670) 1641-70.

570. RA. TKIA A 38. Ekspeditionsoptegnelser ca. 1622.

jerede undersøgelser af de enkelte punkter i disse notatsedler nærmere at afgøre deres sammenhæng med kancelliets arbejde. Udstregninger af nogle af punkterne og gentagelser i åbenbart nyere sedler af andre tyder dog på, at de udgør løbende huske-notater om breve eller andet, som stod på kancelliets dagsorden til udførelse. Men i hvilket omfang de enkelte punkter skyldtes kongens eller måske hans kanslers initiativer eller blot var kammersekretærens egne notater ud fra kancelliets almene løbende opgaver, er der på det foreliggende grundlag nok ikke tilstækkeligt holdepunkt til at afgøre.

Litteraturliste

- Amores Christiani IVti* (P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (Kbh., 1792) s. 97-142).
- Andersen, A. (udg.): *Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-44* (1964).
- Andersen, Emilie (udg.): *De Hansborgske Registranter* bd. 1-2 (Kbh., 1943-49).
- Andresen, Ludwig: *Studien und Quellen zur Geschichte der Verwaltung und Wirtschaft in Gottorf von 1544-1659* del 1 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 14; Kiel, 1928).
- Asmussen, Karl: *Die politischen, wirtschaftlichen und militärischen Pläne Christian IV. als Anlaß zur Gründung Glückstadts* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 1 (Glückstadt, 1963) s. 30-33).
- Asmussen, Karl: *Die Gründung der Stadt und ihre Baugeschichte* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 1 (Glückstadt, 1963) s. 34-41).
- Berntsen, Arent: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* (1656; reprotryk 1971).
- Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur fra 1482 til 1830, efter Samlingerne i det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. ... Udg. ved Chr. V. Bruun bd. 3 (Kbh., 1896).
- Bille, Ove. *Samlede Efterretninger om Biskop Ove Bilde af Aarhuus*. (Nye Danske Magazin bd. 1 (Kbh., 1794) s.194-218, 225-48).
- Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 7 (Neumünster, 1985).
- Birket Smith, S.: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie* bd. 1 (Kbh., 1879).
- Bittner, L. & L. Groß: *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder* bd. 1 (1936).
- Blok, P.J.: *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bd. 4 (Groningen, 1899).
- Bobé, L. (udg.): *Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memmoirer ...* (Kbh., 1895).
- Bobé, L. (udg.): *Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660* (Kbh., 1922).
- Bricka, C.F.(udg.): *Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser for Aarene 1617, 1629 og 1639* (Kbh., 1869). Er særtryk af Danske Samlinger bd. 5 (Kbh., 1869-70) s. 49-88.
- Bricka, C.F. (udg.): *Udtog af 14 af Kong Christian IV's hidtil uudgivne Skrivkalendere [1609-42]* (Danske Samlinger 2. rk. bd. 3 (Kbh. 1873-74) s. 365-91).
- Bricka, C.F. og J.A. Fridericia (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* bd. 1-7 med Tillæg (Efterslæt) (Kbh., 1887-91; reprotryk 1969-70). Skovgaard, Johanne (udg.): Supplement bd. 8 (Kbh., 1947).
- Christensen, William: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (Kbh., 1903; reprotryk 1974).

- Christiansen, Carl S.: *Forretningsgang og bogføring i Tyske Kancellis udenrigske afdeling* (Vejledende Arkivregistraturer XI Tyske Kancelli II (Kbh., 1962) s.1-21).
- Colding, Poul: *Studier i Danmarks politiske Historie ...* (Kbh., 1935).
- Colding, Poul: *Om Andreas von Barbys stilling som leder af Tyske koncelli* (Til Knud Fabricius 13. August 1945 (Kbh., 1945) s. 44-56).
- Dahlerup, Troels: *Christian IV's udenrigspolitik. Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik* (Som kongerne bød. Fra Trelleborge til enevælde (Kbh., 2000) s. 84-103. Tidæligere trykt i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden* (Kbh., 1988) s. 41-63).
- Dalgård, Sune: *Salpeteretolden af 1638-39 og den private spekulationshandel bag den* (Hist. Tidsskr. 11. rk. bd. 4 (Kbh. 1954) s. 313-51).
- Dalgård, Sune: *Østersø, Vestersø, Nordsø. Dominium maris Baltici & maris Septentrionalis* (Hist. Tidsskr. 11. rk. bd. 5 (Kbh. 1957) s. 295-320).
- Dalgård, Sune: *Dansk-Norsk Hvalfangst 1615-1660* (Kbh., 1962).
- Dalgård, Sune: *Mikrofotografering af Danica i udlandet. Algemeen Rijksarchieff i Haag* (Primula. Værkstykker og Fortryk for Rigsarivets 1. afdeling Nr. 12, september 1969).
- Danckwerth, Caspar: *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein* (1652).
- Danmarks Adels Aarbog. Diverse årgange.
- Dansk Biografisk Lexikon udg. af C.F Bricka (Kbh. 1887ff).
- Dansk Biografisk Leksikon red. af Povl Engelstoft (Kbh., 1933ff).
- Dansk Biografisk Leksikon 3. udgave ved Sv. Cedergreen Bech (1979ff).
- Das, Gerrit: *Foppe van Aitzema* (Utrecht, 1920).
- Dejn, Ole: *Christian 4.s kansler Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker* (1988).
- Dejn, Ole: *Kancelliets Brevbøger og udgivelsen af dem* (Gunner Lind (udg.): Kildeudgivelse og kildebenyttelse. Kildeskriftselskabet 1877-2002 (Kbh., 2002) s. 21-44).
- Detlefsen, D.: *Geschichte der holsteinischen Elbmarschen* bd. 2 (Glückstadt, 1892).
- Detlefsen, D.: *Die städtische Entwicklung Glückstadts unter Christian IV* (Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte bd. 34 (1906) s. 191-256).
- Dreyer, Alfred: *Hamburgs Kampf mit Christian IV. von Dänemark um die freie Elbe* (Nordelbingen. Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck bd. 4 (Flensburg, 1925) s. 1-29).
- Engberg, Jens: *Dansk Finanshistorie i 1640'erne* (1972).
- Erslev, Kr. (udg.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* bd. 1-3 (Kbh., 1883-90).
- Fabricius, Knud: *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680* (Den Danske Centraladministration; 1921).

- Fabricius, Knud: *Christian IV og det nederlandske Gesandtskab 1639* (Hist. Tidsskr. 11. rk. bd. 1 (Kbh. 1944) s. 150-67).
- Fabricius, Knud: *De politiske Forbindelser mellem Danmark og Nederlandene* (Holland-Danmark bd. 1 (Kbh. 1944) s. 1-133).
- Falck, N. (udg.): *Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes* bd. 3 (Altona, 1825).
- Freudenberger, H.: *Hamburgs Streit mit Christian IV von Dänemark über den Glückstädter Zoll 1630-45* (Hamburg, 1902).
- Fridericia, J.A.: *Danmarks ydre politiske Historie* bd. 1-2 (Kbh., 1876-81; reprotryk 1972).
- Fridericia, J.A.: *Forholdet til Udlandet i Tiden fra Freden i Lübeck til Udbrudet af Krigen med Sverige (1629-43)* (Danmarks Riges Historie 1588-1699 (Kbh., u.å.) s. 237-55).
- Fridericia, J.A.: *Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648-1660)* (Kbh., 1894; reprotryk 1969).
- Friis, Astrid: *Kansler Johan Friis' første Aar* (Scandia bd. 6 (Lund, 1933) s. 231-327).
- Gregersen, H.V.: *Toldsted ved Hørvejen* (Haderlev, 1978).
- Grundtvig, Johan: *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1972* (Kbh., u.å.).
- Haupt, Richard: *Das königliche Schloß zu Flensburg* (Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte bd. 35 (Kiel, 1905) s. 56-75).
- Heise, A.: *Wulfgang von Utenhof. Kongerne Frederik den 1stes og Kristian den 3dies tyske Kansler* (Historisk Tidsskrift 4. rk. bd. 6 (Kbh., 1877) s. 163-311).
- Hoffmann, G.F.: *Übersicht über die Bestände des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs in Schleswig* (Schleswig, 1953).
- Holberg, Lud.: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*. Anden Edition (1749).
- Holmgaard, Jens: *Kildekritiske notitser til Kancelliets Brevbøger i 1640'erne* (SPOR – arkiver og historie. Afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65-årsdagen den 23. august 1987. Studier og kilder 4 (Rigsarkivet, 1987) s. 71-80).
- Hvidtfeldt, Johan: *Forvaltningspolitik under Christian den anden* (Scandia bd. 12 (Lund, 1939) s. 223-41).
- Hvidtfeldt, Johan: *Kanslere og kancelliembedsmænd under Frederik I.* (Til Knud Fabricius 13. August 1945 (Kbh., 1945 s. 30-43).
- Jeserich, Kurt A.G. m.fl. (udg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte* bd. 1 (1983).
- Jespersen, Leon: *Tiden 1596-1660. Mellem personlig kongemagt og bureaukrati* (Dansk Forvaltningshistorie bd. 1; Kbh. 2000).
- Jørgensen, A.D.: *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie* (Kbh., 1884).

- Jørgensen, Ellen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800* (Kbh., 1931).
- Jørgensen, Johan: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark* (Kbh., 1966).
- Jørgensen, Poul Johs.: *Kancelli* (Salmonsens Konversationsleksikon 2. udgave bd. 13 (Kbh., 1922) s. 488-93).
- Jørgensen, Poul Johs.: *Kansler* (Salmonsens Konversationsleksikon 2. udgave bd. 13 (Kbh., 1922) s. 513-18).
- Jørgensen, Poul, Johs.: *Dansk Retshistorie* (Kbh., 1940).
- Knudsen, Hans: *Joachim Rønnow, udvalgt Biskop til Roskilde* (Kbh., 1840).
- Köhn, Gerhard: *Repertorium der glückstädtischen Akten. Ein Register der Glückstadt betreffenden Akten in den Archiven Glückstadts, des Kreises Steinburg, des Landes Schleswig-Holstein und Dänemarks* (Glückstadt, Stadtarchiv, 1970).
- Köhn, Gerhard: *Die Anfänge der Stadt Glückstadt* (Steinburger Jahrbuch 1967 11. Jhg. s. 182-84).
- Köhn, Gerhard: *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung bis zum Endausbau 1652. Textband* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 65; Neumünster, 1974).
- Köhn, Gerhard: *Zur Baugeschichte des Glückstädter Schlosses* (Steinburger Jahrbuch 1974 s. 107-16).
- Köhn, Gerhard: *Das königliche Schloß Glücksburg und die Adelpalais in der Residenzstadt Glückstadt* (Steinburger Hefte 8/1984 (Itzehoe, 1984) s. 6-9).
- Ladewig Petersen, E.: *Reformationstiden 1536-96. Modernisering – Justering* (Dansk Forvaltningshistorie bd. 1 (Kbh., 2000) s. 49-93).
- Laursen, L. (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* bd. 3-4 (Kbh., 1916-17).
- Lebech, Mogens: *Broernes Danmark var færgernes land* (Kbh., 1964).
- Les Voyages de Monsieur Des Hayes, Baron de Courmesvin, en Dannemarc. Enrichis d'Annotations. Par le Sieur P.M.L.* (Paris, 1664).
- Lindhardt, P.G.: *Afgørelsen. De sidste kampe og reformationens sejr 1530-36* (Niels Knud Andersen og P.G. Lindhardt (red.): Den danske Kirkes Historie bd. 3 (Kbh., 1935) s. 105-433).
- Lorenzen, Vilh.: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder* (1937).
- Lucht: *Glückstadt* (1854).
- Løvenskiold, C.L.: *Bidrag til Oplysning om Forhold ved det danske Hof under Kjøbenhavns Belejring 1658-1660* (Hist. Tidsskr. 4. rk. bd. 5 s. 382-414).
- Mansa, F.V.: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark* (Kbh., 1873).
- Marquard, Emil (udg.): *Prins Christian (V.)s Breve* bd. 1-2 (Kbh. 1952-56).
- Meidell, Fr.: *Bille-Ættens Historie* del 2 afsnit 1 (Kbh., 1887).
- Meyn, Doris: *Nachrichten über Pläne zur Wiederbedeichung der Wildnisse in der Zeit von 1554-1614* (Steinburger Jahrbuch 1976 s. 200-11).

- Michaelsen, Franz: *Schloß Glücksburg* (Glückstadt im Wandel der Zeiten bd. 2 s. 128-39).
- Nielsen, Herluf: *Kansler* (Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 8 sp. 234-35), *Kansli* (Smst. sp. 239-41).
- Nielsen, Kaj og Karen Eng: *Christian den 4.s stempel og stempelfarve* (Färg och Lack Scandinavia 12/1988 s.288-91).
- Norberg, Rune: *Riksklämman* (Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 14 sp. 250-52).
- Nye Danske Magazin bd. 1 (Kbh., 1794) s. 245.
- Nyerup, Rasmus (udg.): *Kong Christian den Fjerdtes Dagbøger for Aarene 1618, 1619, 1620, 1625, 1635* (Kbh., 1825).
- Nyerup, Rasmus (udg.): *Kong Christian den IV'a egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reise-Calendere 1618, 1619, 1620, 1625, 1635*. (Magazin for Reiseiagttagelser bd. 4 (Kbh., 1825) s. 401-577).
- Oestreich, Gerhard: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlin, 1969) s.201-34 *Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit*.
- Oldekop, H.: *Topographie des Herzogtums Holstein* bd. 1-2 (Kiel, 1908).
- Olesen, Jens E.: *Middelalderen til 1536: Fra rejsekongedømme til administrationscentrum* (Dansk Forvaltningshistorie I (Kbh., 2000) s. 3-48).
- Olsen, Fr.: *Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711* bd. 1 (1889).
- Petersen, Carl S.(udg.): *Ludvig Holbergs Samlede Skrifter* bd., 5 (Kbh., 1920) og bd. 8 (Kbh., 1927).
- Petersen, Henry (samlet af), A. Thiset (udg.): *Danske Kongelige Sigiller ... 1085-1559* (Kbh., 1917).
- Ramsing, H.U.: *Københavns Ejendomme 1377-1728 II Strand Kvarter* (Kbh.,1943).
- Regnorum Danicæ ac Norvegiæ ... Descriptio* (1. udgave Amsterdam, 1655, 2. udgave smst. 1669).
- Riemsdijk, Th. van: *De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* (1885).
- Rode, F.C.: *Kriegsgeschichte der Festung Glückstadt und der Niederelbe ... I 1615-1720* (Glückstadt, 1940).
- Rosenkrantz, Gunde (udg.): *Ligprædiken over Philip Julius Bornemann, Sekretær i det tyske Kancelli* (Personalthist. Tidsskr. bd. 6 (1885) s. 48-55).
- Rørdam, H.F.: *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede* bd. 1 (Kbh., 1873).
- Rørdam, H.: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1588-1621* bd. 3 (1873-77).
- Rørdam, H.F. (udg.): *Sivert Grubbes Dagbog* (Danske Magasin 4. rk. bd. 2 (1873) s. 361-406, bd. 4 (1878) s. 4-83, 99-102).
- Rørdam, H.F. (udg.): *Christian IV's Donationer til Vibeke Kruse og hendes Søn*

- Ulrik Christian Gyldenløve* (Danske Magazin 4. rk. bd. 4 (Kbh., 1878) s. 354-58).
- Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter (Geheimearchivets Aarsberetninger bd. 2 (1856-58) og særudgave; reprotryk 1974).
- Schmidt, Hermann: *Die Glückstädter Regierungs- und Justizkanzlei des königlichen Anteils in den Herzogtümern Schleswig und Holstein 1648-1774* (Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte bd. 48; Leipzig, 1918).
- Secher, V.A. (udg.): *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Rescenser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*. Bd. 4 1622-38 (Kbh., 1897).
- Secher, V.A.: *Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513-1848* (Meddelelser fra det kgl. Gehejmearchiv 1883-85 (Kbh., [1886]) s. 63-86: *Oversigt over Forretningsgangen og de deraf fremgaaede Arkivalier i Kancelliet og de dermed beslægtede Institutioner I. Danske Kancelli 1513-1660*).
- Skovgaard, Johanne: *Tidsrummet 1544-ca.1600* (Sønderjyllands Historie bd. 2 (Kbh., u.å.) s. 345-474, 493-508); *Tidsrummet c.1600-1660* (Smst. bd. 3 (Kbh., u.å.) s. 1-152, 487-505).
- Skovgaard, Johanne (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VIII 1584-1648* (Kbh., 1947).
- Skovgaard, Johanne (udg.): *Tyske Kancelli I* (Vejledende Arkivregistraturer bd. 7; Kbh., 1946).
- [Niels Slange (tillagt):] *Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den Istes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse* ([P.F. Suhm] Nye Samlinger til den Danske Historie bd. 1 (Kbh., 1792) s. 1-28).
- Slange, Niels og Hans Gram: *Den Stormægtigste Konges Christian den Fierdes ... Historie. Sammenskreven af Niels Slange ... Men efter allernaadigst Befaling igiennemseet og af Archiv-Documents forbedret af Hans Gram ...* (Kbh., 1749).
- Succincta narratio quomodo à Serenissimo Daniæ Norvvegiæ &c. Rege &c. Legati Dominorum Ordinum Generalium Foederati Belgij ... capita donati fuerint. Hafniæ, Anno 1640*.
- [Suhm, P.F. (udg.):] *Mandtal over Adelen i Danmark og Norge 1655* (Suhms Samlinger til den Danske Historie bd. 2 hft. 2 (Kbh., 1782) s. 149ff).
- [Suhm, P.F. (udg.):] *Udtog af den Svenske Resident Magni Durells Relation om Danmark* (Samlinger til den Danske Historie bd. 2 hft. 3 (Kbh., 1784) s.44ff).
- Tamm, Ditlev: *Christian den Fjerdes Kanslere* (Kbh., 1987).
- Thomsen, Rudi: *Den jyske Borgerbevægelse 1629* (Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 1 hft. 4 (Kbh., 1946) s. 602-54).

- Tisdorph, Mikkel Henriksen: *Mag: Michael Henrichsøns SognePræsts tiil St: Nicolai Meenighed i Kiøbenhavn Liig-Prædikeners Fierde Deel* (Kbh., 1705).
Traps Danmark 5. udg. diverse bind.
- Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede* 5. udg. (1929-31).
- Vollstedt, Hermann: *Das Holsteinische Obergericht in Glückstadt* (Steinburger Jahrbuch 1975 s. 8-12).
- Walde, O. (udg.): *Caspar Paslichs kalenderanteckningar* (Danske Magasin 6. rk. bd. 2 (Kbh., 1914) s. 185-201).
- West, Fr. Jürgensen: *De kongelige Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten* (Sønderjydske Aarbøger 1909 s. 274-87).
- Wolf, Jens Lauritsen: *Encomion regni Daniæ* (1654).

Register

- Adel, dansk, 130, 133-34, 145-50, 156, 175-76.
- Adel, holstensk, 161, 167-68, 170, 184.
- Adelsmøder, 146-47, 150.
- Adolf Friederich, hertug af Mecklenburg, 197.
- Ahlefeldt, Baltzer, amtmand over Steinburg amt, 16, 214.
- Ahlefeldt, Cai, amtmand i Flensborg, krigskommissær, 41, 58 n. 135, 115 n. 289, 197 n. 506, 215.
- Ahlefeldt, Claus, amtmand i Flensborg, 189.
- Ahlefeldt, Ditlev, amtmand, krigskommissær, 58 n. 135, 115 n. 289, 184.
- Ahlefeldt, Georg, amtmand i Haderslev, 194-95.
- Ahlefeldt, Henrik, amtmand i Flensborg, 13.
- Akthemmelighed, jf. tavshedspligt, 156.
- Amsterdam, 71, 136 n. 343, 140, 144.
- Amtmandsembeder, holstenske adels privilegier, 40, 161.
- Anna Catharina, Chr. 4s dronning, 81 n. 201.
- Anstruther, Robert, engelsk gesandt, 67.
- Antvorslov slot, 63, 74, 87-92, 96-97, 102 n. 257, 196, 206, 213.
- Arnim, Hans Georg, feltherre, 201.
- Assens, 113.
- Auditør, 115 n. 291.
- Averie, Joseph, engelsk diplomat, 114, 197 n. 505.
- Banér, Johan, svensk hærfører, 148.
- Barby, Andreas von, kgl. råd, 11.
- Baudissin, general, 43.
- Bayern, 196,
- Berens, Joachim, stadsskriver i Haderslev, 194.
- Berners, Ilsabe, enke efter kancellisekretær Just Stein, 36 n. 75.
- Berns, Albert Baltzer, storkøbmand og firma i Hamborg, 40, 42, 199.
- Biber, Joh., 214.
- Bille, Lave, sekretær i Danske Kancelli, 66-68.
- Bille, Ove, kansler, biskop, 9 n. 3.
- Bisper, danske, 7-10, 9 n. 3, 66.
- Blome, Didrik, 212.
- Bogtrykkere, bogtrykkeri i Glückstadt, 51, 104-07.
- Bolderslev, kgl. rejsestation, 86, 87 n. 215, 113 n. 284.
- Bolte, Hermen, nederlandsk byggeentreprenør, 52.
- Boreel, Willem, borgmester i Amsterdam, 144.
- Borneman, Phillipus Julius, sekretær i Tyske Kancelli, 24, 44 n. 99, 70-71, 81, 96, 110-12, 116 n. 293, 119, 122 n. 311, 142 n. 354, 167, 181-84, 188-89, 192-95, 197, 199, 202, 204, 213, 215. børn, 112-13.
- Braem, Johan, københavnsk storkøbmand, 64, 109 n. 279.

- Brahe, Sten, rigsråd, 17.
- Bramstedt, gods i Holsten, 52 n. 116, 53.
- Brandenburg, 39.
- Brasser, Govert, nederlandsk sendebud, 29 n. 58.
- Braunschweig (-Lüneburg), 20, 32, 87 n. 215, 153.
- Breitkopff, Jon., 214.
- Bremen, hansestad, 33, 109.
- Bremen og Verden, sækulariserede bispedømmer, 33-34, 39, 93, 105 n. 269, 111, 120, 144, 152, 153 n. 381, 154, 162, 208-09, 213.
- Bremervörde, 112.
- Brockenhuus, Oluf, sekretær i Danske Kancelli, 68-69.
- Brockenhuus, Otte, sekretær i Danske Kancelli, 69-70, 86-87, 113-14, 184.
- Bryssel, 211.
- Brømsebro-freden 1645, 126, 137, 151-52.
- Burgh, Albert, borgmester i Amsterdam, 140-42.
- Bückerburg, 111.
- Bøhmen, fordrevne præster, 66.
- Cantor, værelse, 88.
- Cantorer, lukkede skrivestole, 77, 86, 88, 93, 101.
- Charisius, Jonas, dansk diplomat, 23 n. 47.
- C(h)arisius, Peter, 214.
- Christian 3, dansk konge, 10, 73-74, 171.
- Christian 4, dansk konge, 11-12, 14, 16, 20, 24, 27-28, 31-34, 39, 41-154, 156-61, 163, 165-66, 170-75, 177, 180-202, 205-06, 210-11, 213-16.
- Christian 5, udvalgt prins, 26, 31, 42-44, 71, 83 n. 201, 88, 150, 152, 168, 199, 210.
- Christian 5, dansk konge, 176.
- Christian 8, dansk konge, 53 n. 123.
- Christianopel, 212.
- Christiansbergen, 136.
- Christiansen, Carl S., arkivar, historiker, 180.
- Christianspris fæstning, 45 n. 103, 71, 84, 91, 195.
- Christiern 1, dansk konge, 10.
- Christiern 2, dansk konge, 10, 180.
- Christopher potmager i Slagelse, 89.
- Clain. Hans Leonhard, sekretær i Tyske Kancelli, 41, 96-97, 99 n. 252, 114, 116 n. 293, 120-22, 167, 174, 201, 209, 213-14.
- Cracauw, Carel van, nederlandsk resident i Danmark, 25 n. 48, 98-100, 140-41.
- Danckwerth, Caspar, historisk-topografisk forfatter, 47.
- Dannevirke, 63, 197.
- Dantzic, 136.
- Dateringssted på udgåede kongebreve, 195-98.
- Dateringstid på udgåede kongebreve, 195-98.
- Deshayes, Louis, baron, fransk diplomat, 37 n. 76.
- Dionis, Albert, møntmester i Glückstadt, 60 n. 139, 127 n. 321, 187-88.
- Direktion se Regeringsråd.
- Domkapitler, 54 n. 74, 63, 197 n. 506.
- Dorn, Reimer, kgl. råd, 68-69, 119.
- Drabanter, 63, 113.
- Dureel, svensk resident i Danmark, 155-57, 172.
- Daa, Claus, rigsråd, 125.

- Eding, Johan Wilhelm, sekretær i Tyske Kancelli, 23 n. 47, 215.
- Eggebrecht, Nicolaus, sekretær i Tyske Kancelli, 18, 22, 24-25, 28 n. 56, 30, 112, 181, 186, 202, 208, 214-15.
- Elb-området, 28, 59, 65 n. 152, 67.
- Elben, 28-29, 31, 35, 45, 59, 63, 64 n. 152, 117, 123-27, 138.
- Elbtold, 39, 41, 49, 59, 96, 98, 127, 135-36.
- Eltz, Johan, kgl. råd, tysk kansler, 32-34.
- Enævlden, 163-65, 171, 175, 178, 180.
- England, 17, 114, 120, 139.
- Enspændere, 63.
- Erich, Augustus, sekretær i Tyske Kancelli, 23 n. 47, 73.
- Ettersen, Johan, københavnsk storkøbmand, 100.
- Eutin, 37 n. 76.
- Fabricius, Knud, dansk historiker, 134, 143 n. 355, 149.
- Falkefangst, 212.
- Falskneri og svig med kongebreve, 198-99.
- Finanser, kgl., 49, 87, 134-35, 150, 152, 154 n. 381, 160.
- Fiskerier og fiskehandel, 136.
- Fleischer, Esaias, apoteker, 211.
- Flensborg, Flensborghus, 53, 62 n. 143, 71, 74, 85-86, 92-95, 102 n. 257, 103, 113 n. 284, 118, 138, 153, 158, 163, 189, 196, 197 n. 506, 210.
- Forlæninger, 39-40, 44, 160, 167, 169, 172.
- Formynderregering 1588-96, 11, 12 n. 10, 17.
- Forretningsgang, administrativ, 24-26, 30-32, 40, 62, 65-66, 81, 85, 91, 95-97, 108, 166-67, 175, 180-216.
- Forsvar, dansk, 147, 151-52, 190.
- Forvaltningsreformer, 146-48.
- Fovsletgård, 13.
- Frankrig, 37 n. 76, 41, 215.
- Frederik 1, dansk konge, 10, 171.
- Frederik 2, dansk konge, 11-12, 73-74, 87, 176.
- Frederik, hertug, fyrstebiskop, dansk konge Fr. 3, 33-34, 42, 47, 51, 56, 83 n. 201, 88, 93, 96, 103, 105 n. 269, 106, 111, 118, 120, 144, 152-60, 165, 172-76, 180, 182, 200, 210, 212-13.
- Frederik 4, dansk konge, 176.
- Frederiksborg, 24-25, 41, 64 n. 149, 70, 74, 95-96, 108-09, 195, 202, 215.
- Fredsmægling i Tyskland, 39, 41, 96, 114, 128, 131-32, 138, 167, 206.
- Fridericia, J.A., dansk historiker, 134, 143 n. 355, 148-49, 165, 177-79.
- Friis, Christen (til Kragerup), kongens kansler, 19, 22 n. 45, 23-24, 26, 30, 34, 45, 66-67, 70, 77, 83, 85-86, 94, 126-27, 141, 177, 181.
- Friis, Christian (til Borreby), kongens kansler, 13, 23, 73, 212.
- Friis, Johan (til Hesselager), kongens kansler, 10, 12.
- Frøkenene, Christian 4s døtre med Kiraten Munk, 86, 88, 89 n. 221, 91.
- Fyn, 62 n. 143, 65 n. 152, 92 n. 228.
- Fyrbødere, 15, 73, 83, 85, 176.
- Fædrelandet, 132, 139-40, 147.
- Fællesregeringen i hertugdømmerne, 75, 167, 172.

- Gabel, Christoffer, kanslertjener, kammerskriver, 45 n. 101, 109 n. 275.
- Gabel, Wolmar, proviantskriver i Glückstadt, 45 n. 101.
- Gallej, bygget i Kolding, 79.
- Generalstaterne, 21 n. 43, 23 n. 47, 25 n. 48, 28 n. 56, 41, 99, 129, 135-37, 140-44, 150, 195.
- Gjordsen, Claus, dansk kansler, 10.
- Glarmerarbejder, 89, 93.
- Glückstadt, 28 n. 56, 29, 32, 35, 36 n. 75, 37, 39-40, 41 n. 85, 42, 45-55, 57-61, 62 n. 143, 63-72, 84-87, 97, 101-24, 126-29, 132-33, 137-50, 152-54, 157, 159-63, 167, 173-75, 187-88, 191, 194-97, 199, 201, 205-06, 209-10, 213.
- Chr. 4s „lossemente“, 29, 49-51, 104.
- Glücksburg slot, 54-56, 61 n. 140, 93, 101-04, 118, 142, 153-54, 158 n. 389, 184.
- anlægsarbejder, 67, 154 n. 384. toldbod, 59.
- Gomez, Gabriel, toldtaksator, generalfaktor, 60, 174 n. 429.
- Gottorp, hertugresidens ved Slesvig, 10-11, 36 n. 75, 40, 171.
- Gottorp-hertugen og -slægt, 10, 33, 34 n. 74, 36 n. 75, 58 n. 136, 60 n. 138, 75, 97, 124, 167-68, 170-71, 187.
- Grevefejden, 10.
- Griffenfeld, Peder, rigskansler, 176-77.
- Groningen, 140.
- Grubbe, Corfitz, sekretær i Tyske Kancelli, 12 n. 1.
- Grubbe, Sivert, øverstesekretær, 12 n. 10.
- Guldsmed, 105.
- Gustav Adolf, konge af Sverige, 43.
- Gustav Vasa, svensk konge, 171.
- Guvernementssekretariat i Glückstadt, 58-59, 69, 115, 168.
- Gyldenløve, Christian Ulrik, Christian 4s søn, hofmarskal, 69, 88.
- Gyldenløve, Elisabeth Sophie. Christian 4s og Vibeke Kruses datter, 79.
- Gyldenløve, Hans Ulrik, Christian 4s søn, 88.
- Gyldenløve, Ulrik Christian, Christian 4s og Vibeke Kruses søn, rytterofficer, 77-79, 82-83.
- Günther, Dietrich, 162 n. 462, 215.
- Günther, Friedrich, (kammer)sekretær i Tyske Kancelli, 18, 20-22, 23 n. 47, 24, 28 n. 56, 30, 37 n. 76, 70-71, 81, 96-99, 104 n. 263, 109, 112, 114 n. 288, 127, 156, 163, 166, 173, 180, 186-89, 193, 196 n. 502, 197, 198 n. 506, 203, 208, 213-16.
- Haag se efter Hørsholm.
- Haderslev, Haderslevhus, 26, 40, 43-44, 50 n. 107, 60 n. 140, 62 n. 141, 64 n. 152, 71, 81-87, 89, 94, 98-100, 102 n. 257, 108, 112-13, 161, 194, 209.
- Haderslev amt, 81, 110 n. 280, 161.
- Hamborg, 12 n. 10, 17, 19, 22 n. 44, 28, 29 n. 58, 32-33, 40-42, 54, 63, 64 n. 149, 65, 67, 96, 98, 105, 107, 114, 123-28, 138, 150-51, 174, 188, 208-09, 215.
- Hanerau, gods (len) i Holsten, 48 n. 104, 189.
- Hans, dansk konge, 10.
- Hans den ældre, hertug, 81.
- Hans, hertug af Glücksburg, 88.

- Hansborg, 81.
 Hansborg-arkivet, 83 n. 201.
 Hansestæderne, 25 n. 48, 139.
 Harris, Robert, stenhuggermester, 54.
 Hatten, von, holstensk embeds-slægt, 215.
 Heide, Pieter de, nederlandsk byggeentreprenør, 52.
 Helmstädt, 20.
 Helpen, Bernard Conders van, deputeret for Groningen i Generalstaterne, 140-43.
 Helsingør, 114, 140.
 Henriksen, Mikkel (Michael Henriksøn) se Tisdorph.
 Herredag, 98, 134, 139, 147.
 Hertugdømmerne (Slesvig og Holsten), 10, 18, 22, 28-29, 35, 37, 40-44, 47, 58, 62 n. 141, 63, 71-72, 75, 81, 83 n. 201, 94, 109, 119-20, 129, 133, 137-38, 145, 152-54, 157, 160-61, 163, 166-70, 172-73, 175, 182, 190, 199-200.
 kgl. dele, 75, 81, 160-61, 170, 194-95, 204 n. 524, 206, 212, 214.
 Hess, Lisbeth, gift Metzner, 19.
 Hess, Marcus, storkøbmand i København, 19.
 Hof, kgl., 26, 43, 50 n. 107, 73-74, 77-79, 83-84, 86-89, 92, 94-97, 104, 152-53, 156, 158-59, 182, 184, 196, 199-200, 205-06.
 Hofjunkere, 57, 198 n. 506.
 Hoflager se Vinterlager.
 Hofmønsterskriveren, 16, 112.
 Hofordning, dansk, 171 n. 424.
 Holberg, Ludvig, historiker, 177-79.
 Holmgaard, Jens, landsarkivar, historiker, 203 n. 520.
 Holst, Jürgen, kleinsmed i Glückstadt, 103.
 Holsten, holstenere 7, 10, 12 n. 10, 28, 35-37, 39-40, 43, 45, 68, 72, 78, 96-97, 104, 114, 121, 123-25, 128-30, 133-34, 137, 141, 147, 150, 156-57, 159-61, 167, 169-70, 172, 175, 182, 184, 186-87, 197, 199-200, 211.
 Hondorff, Steen, sekretær i Danske Kancelli, 159.
 Huitfeldt, Arild, øverstesekretær, 12 n. 10.
 Husfogeder, 116.
 Hvalfangst, 136.
 Hübner, Jochim (Höuener), sekretær i Tyske Kancelli, hofråd, 16.
 Höfer, Johan, bogtrykker i Wandsbeck, 105.
 Høg, Just, rigsråd, hofmester for Akademiet i Sorø, 68.
 Høringsprocedure, 191.
 Hørsholm, 212.
 Haag, 22 n. 44, 23 n. 47, 41, 99 n. 252, 122, 135, 195.
 Håndfæstning, 130, 137, 146, 159-61, 164, 171,
 Inddigning i Vadehavet, 85 n. 206.
 Inventar til udsmykning, 63, 103.
 Island, 67.
 Itzehoe, 12 n.10, 35, 64 n. 149, 187.
 Jenisch, Zimpertus, hamborgsk iværksætter, 188 n. 469.
 Jensen, Hans, tolder i Glückstadt, 60 n. 138.
 Jessen, Thomas Balthazar von, oversekretær, 179.
 Juel, Axel, sekretær i Danske Kancelli, 23 n. 47, 211.

- Jylland, 29, 34, 40, 42, 71, 75, 77, 79, 84 n. 206, 94, 123, 130, 133, 152.
- Jyllands By, 86.
- Kakkelovne, 77, 83, 87-89, 92, 103.
- Kalmar(krigen), 17-18.
- Kammer, Kongens eget, 60-61, 80, 83, 85, 170.
- Kammerbude, 174 n. 431.
- Kammersekretær, 15-17, 21, 71, 109, 111-12, 119, 157, 162-63, 170, 180, 182, 186-89, 194, 214-16.
- Kammerskriver, 60-61, 80, 85, 88, 170.
- Kammertjener, kgl., 114, 197.
- Kancelli, kgl. 7, 10, 12, 14-15, 18, 25, 61-62, 73, 83, 88, 91, 118-19, 155-57, 160, 162, 165, 172-73, 175-80, 196, 211.
- lokaler, 14 n. 15, 73-77, 79-81, 85-89, 92-93, 101-04, 118, 153-54.
- skrivestue på rådhuset i Slagelse, 91.
- inventar, 75-77, 79, 83-84, 85-89, 92-95, 101 m. n. 257, 101-03.
- danske, 10-12, 14, 23, 31, 42, 45, 65-71, 73-76, 78-84, 86-89, 91-92, 94-99, 102, 137, 155-57, 160, 165-66, 172-73, 175-79, 184, 190, 201, 204 n. 524, 211-14.
- tyske, 7, 12, 14, 16-27, 28 n. 56, 30, 32, 35-37, 40-42, 63, 68, 70-76, 78-89, 92, 95-99, 101-04, 107-22, 127, 133, 137, 141, 147-49, 152 n. 379, 157, 160, 162-63, 165-66, 168, 170-73, 175, 177-204, 207, 210-16.
- arkiver, 73, 119-22, 154, 156, 173-74, 176, 182, 191-92, 204-06, 209-10, 214-15.
- prins Christian 5s, 43.
- ærkebiskop Frederiks bremiske, sen. holstenske, 93, 118-19, 152-53.
- regeringskancelliet i Glückstadt, 93, 102-03, 153-54, 157, 160, 163, 173-75, 200, 204-06, 210.
- Kancellibude, 15, 17, 63, 65 n. 152, 83, 84 n. 206, 85, 87, 174 n. 431.
- Kancelliforvalter, 14, 20, 176.
- Kancelliordning eller -instruks, 180, 180-81.
- Kancellisekretærer (kancellijunke-re), danske, 10, 31-32, 66-68, 73 n. 181, 83, 87, 113-14, 156, 166, 211.
- Kancellisekretærer (kancellister, „Verwandte“), tyske, 10-11, 14-15, 24-25, 28 n. 56, 30, 32, 37, 41, 75, 81, 83, 86, 91, 96-97, 101, 104, 107-117, 119, 129, 133, 137, 141, 162, 166-67, 172-73, 181-89, 192-96, 204-05, 207-09, 213-15.
- Kancelliskrivere, 15 n. 20, 68, 101-02, 115-17, 156, 182.
- Kancellitjenere, 94-95, 176.
- Kansler, begreb og indhold, 7-9, 171-72, 211.
- dansk, 10.
- tysk, 10-13, 15-16, 19-20, 26, 32-37, 39-40, 71, 78, 83, 87-89, 96-99, 102, 108, 119, 129, 147-48, 154, 156, 160-63, 165-69, 171-73, 175, 177-79, 182, 186, 189, 193-94, 204 n. 524, 213-14.
- kongens, 7, 9-13, 16-19, 23-27, 30-31, 34-35, 37, 66-67, 70, 78-79, 83, 85-87, 94-95, 99, 102, 108, 114, 124, 126-27, 132, 134, 141, 147-49, 155-57, 162,

- 165, 172-73, 176-79, 181, 184, 186, 204 n. 524, 205, 207, 210-14, 216.
 øverste, 7-10.
 rigens, 11, 177.
 ærkebiskop Frederiks bremiske, sen. holstenske, 93, 107, 118, 154, 156, 160, 163, 175.
 Kanslere og kancellier i udlandet, 168, 170.
 Katolske Liga, 29, 34.
 Katolske magter, 132, 139.
 Kejseren, 25, 29, 34, 41, 49 n. 106, 96, 105, 108, 123, 126-27, 129, 131-33, 139, 167, 169, 171-72, 181-82, 185, 196, 208.
 Kejserkrigen, 16, 24, 25 n. 48, 28-34, 36, 57, 67 n. 158, 76, 80 n. 195, 104, 107, 109, 115 n. 291, 116, 123, 125, 130-31, 165-66, 177, 181, 207, 211.
 Kiel, 68 n. 163, 71.
 Kiel-fjord, 45 n. 103, 84.
 Kielman, Johan Adolf, gottorpsk kansler, 215.
 Kirkebyggeri i Glückstadt, 51.
 Kleinsmedearbejder, 89.
 Knudsen, Pros, sekretær i Danske Kancelli, 184, 211.
 Koch, Andreas, kgl. bogtrykker i Glückstadt, 104-07.
 Kola-halvøen, 136.
 Kolding, Koldinghus, 13, 31, 63, 69, 71, 74-79, 83, 92, 94, 98.
 Kompagni, nordisk eller trondhjemske i Glückstadt, 188.
 Kopister (skrivere), 15.
 Korn, 42.
 Krag, Kjeld, sekretær i Danske Kancelli, 69, 184.
 Krag, Otte, (øverste)sekretær i Danske Kancelli, 42, 69-70, 95, 190.
 Kragerup, herresæde, 94.
 Krempe, 28, 31, 48 n. 104, 50 n. 107, 67 n. 158, 186.
 Kriebell, Georg, billedhugger, 55.
 Krigskollegium, krigskancelli, 178.
 Krigskommissærer, 30, 41-42, 115 n. 289, 190.
 Krigsråd i Glückstadt, 111, 194.
 Kronborg, 14 n. 15, 17, 34, 75 n. 186, 212.
 Kronen, 124, 134, 160.
 Kruse, Enevold, statholder i Norge, 195.
 Kruse, Niels, sekretær i Danske Kancelli, 159.
 Kruse, Vibeke, Christian 4s samlever, 51-52, 64 n. 152, 77-79, 82-83, 84 n. 206, 85-86, 88, 91-92, 94 n. 237, 95, 109 n. 275, 173.
 huse i Glückstadt og Bramstedt, 52-53, 153; hus i København, 52 n. 116.
 Kuhla, Arent von der, lensmand, 213.
 Kuhman, Magnus, skriver i Tyske Kancelli, 15 n. 20.
 Kurfyrster, 17, 96, 99 n. 252, 181-82, 196, 208.
 Kurtz, greve, kejserlig vicekansler, 172.
 Kuske, 91-92.
 Kærstrup, herregård på Tåsinge, senere Valdemars Slot, 30.
 København, 16-17, 19, 34, 36, 40-41, 45, 52 n. 116, 57, 62-63, 64 n. 149 og 152, 66, 68, 70-74, 81, 86, 91-92, 95-97, 108-11, 113, 115-16, 119-21, 124-25, 139, 141-42, 150, 153, 157-58, 163-64, 170, 173-74, 186, 191, 195-96, 199, 200, 204, 213, 215.
 Københavns slot, 14 n. 15, 25, 62 n. 143, 156, 183 n. 450.

- Københavns Universitet, 18.
 Køkkenskriver, kgl., 88-89, 94, 159.
 Königsberg, 136.
 Königshof i Hamborg, 36 n. 75.
 Kaas, Erik, sekretær i Danske Kancelli, 86-87.
 Kaas, Niels, kongens kansler, 12 n. 10.
 Landdage og landretsdage i Hertugdømmerne, 68 n. 163, 71, 94 n. 236, 97, 182, 199.
 Landkansler, i hertugdømmerne, 167.
 Landråder, i hertugdømmerne, 167-68.
 Lauterbach, Tobias, handelstjener, (kammer)sekretær i Tyske Kancelli, 13, 16, 189, 214.
 Lebeltern, Christoffer, sekretær i Tyske Kancelli, 26.
 Leipzig, 20.
 Lens- eller amtsadministration, 62 n. 143, 64, 65, 69, 79, 84 n. 206, 87-95, 99, 115 n. 290, 160-61, 167, 189, 191-92, 212, 215.
 Lente, Theodor, kgl. kammersekretær, 112, 119, 161-63, 182, 194.
 Liggere, 62 n. 143.
 Lindenow, Hans, kammerjunker, 69.
 Lippe, Christoffer von der, kgl. råd, 24 n. 48, 109, 115 n. 290, 169 n. 417, 201 n. 515, 209.
 Listerdyb, 198.
 Livkarle, 63.
 Lolland-Falster, 44, 212.
 Lunde domkapitel, 114 n. 188.
 Lundt, Johannes Nicolaj, sekretær i Tyske Kancelli, 24, 181 n. 445.
 Luxdorph (Løxdorp), Bolle, oversekretær, 179.
 Lybæk, 17, 30, 34, 131.
 Lüneburg, 187.
 Lys, forbrug af tællelys, 77, 79, 82-84, 89, 91.
 Lønforhold, 15-16, 111-12, 184, 194, 199.
 Magdalena Sibylla, sachsisk prinsesse gift med prins Christian 5, 94 n. 236.
 Malere, 51, 104.
 Marschalck, Levin, landdrost, kgl. råd, tysk kansler, 30, 34-37. slægten, 111.
 sønner Johan Friedrich og Franz, 36 n. 75.
 Marselis, Gabriel, kgl. faktor i Hamborg, 65, 71.
 Marselis, Selio, søn af Gabriel M., kgl. faktor i Amsterdam, 71.
 Marsvin, Ellen, adelsdame, Kirsten Munks moder, 30.
 Martensen, Nicolai (Claus Mortensen), skriver i Tyske Kancelli, 182-84.
 Masholm ved Slien, 30.
 Mecklenburg(ere), 22, 37, 40, 57, 135, 161, 197.
 Meden, Martin von der, hofråd, 18, 23 n. 47, 24 n. 48, 44 n. 99, 111, 187, 208, 214.
 Medici (læger), 73.
 Mejer, Johannes, kartograf, 47.
 Metzner, Leonhard, sekretær i Tyske Kancelli, professor, hofråd, 18-20, 26-27.
 Michaelsen, Johan Dietrich, dr. med., 122 n. 314.
 Michelsen, Hans, borgmester i Slangerup, 50 n. 107.
 Militære sekretærer, 190.
 Morgan, Charles, engelsk hærfører, 116.
 Morsen (Mores), Hans og Jacob,

- kgl. faktorer i Hamborg, 63, 65, 212 n. 557.
- Mortensen, Mads, tolder i Helsingør, 114.
- Moth, Matthias, oversekretær, 179.
- Munk, Kirsten, Christian 4s bortviste hustru, 51, 57, 79, 83 n. 201, 183 n. 450.
- Murmestre, 54 n. 124.
- Müller, Henrik, kgl. kammerskriver, rentemester, 35-36, 60-61, 81.
- Münster, 41, 114.
- Mønt, 187.
- Navnestempel, kgl. facsimile, 62.
- Nederlande, spanske, 211.
- Nederlandene, nederlændere, 18-19, 22 n. 44, 25 n. 48, 28 n. 56, 41, 52, 54 n. 124, 63 n. 149, 71, 98-100, 120, 122, 129, 134-37, 139-46, 148-49, 151, 169, 215.
- Norge, 13, 129, 137, 179, 195, 211.
- Normand, Ernst, lensmand i Kolding, 79.
- Nykøbing på Falster, 44.
- Oberberg, Johan, 214.
- Odense, 131, 146.
- Odense len, 70.
- Oldenborgske kgl. hus, 179.
- Oldenburg, 25 n. 48, 99 n. 252, 111, 120.
- Oranien, prins af, 195.
- Orkney, 13.
- Orlogsflåden, 125-26.
- Osnabrück, 41, 114, 162.
- Ostfriesland, 99 n. 252.
- Oversekretærer, 22 n. 44, 173, 178-79.
- Oxenstierna, Axel, svensk rigskansler, 40, 99 n. 252, 150.
- Pakhuse, 51.
- Paraf, parafering, 97 n. 245, 116, 181, 196.
- Paslick, Caspar, tysk kancellileder, 11-12, 74.
- Pentz, Marqvard, amtmand i Segeberg amt, 18, 57, 214.
- Pentz, Christian, guvernør i Glückstadt, amtmand, rigsgreve, 54, 57-58, 70, 105, 117, 120, 160, 168, 199.
- Pfaltz, 33.
- Philip, hertug, Glücksburg, 51, 95.
- Pillau, 136.
- Plidsfolk, 54 n. 124.
- Poeman, Peter, hamburgsk iværksætter, 188 n. 469.
- Pogwisch, Siverdt, kgl. landråd, 116, 214.
- Polen, 120, 136.
- Pommern, 12-13.
- Postbessørgelse, 62 n. 143, 63-66, 84 n. 206, 85, 94.
- Postvæsen, 63-64.
- Pottemagerarbejder, 89.
- Potteovne, 89 n. 220.
- Poulsen, Christen, kancellitjener, 95.
- Pretz, 197.
- Prip, Iver, sekretær i Danske Kancelli, 65.
- Proteatantiske magter, 139.
- Præbender, 34 n. 74, 36 n. 75, 39, 112, 113 n. 284, 114, 160, 163 n. 404.
- Præster, danske, 35, 66.
- Præster, tyske, 199.
- Qualen, Otto von, amtmand i Flensborg, 19, 189 n. 474.
- Ramel, Henrik, hofråd, tysk kancellileder, 12-13, 16, 73, 87.

- Rancke, Gerlach, sekretær i Tyske Kancelli, 24, 97, 115, 181 n. 445.
- Rantzau, holstensk adelsslægtg, 42.
- Rantzau, Breide, statholder i København, 12 n.10, 17, 189.
- Rantzau, Christian, amtmand i Rendsborg, krigskommissær, statholder, 41, 155 n. 386, 160-61, 186, 195, 199.
- Rantzau, Detlev, 214.
- Rantzau, Frants, statholder i København, rigshofmester, 25 n. 48, 34, 45 n. 100, 60 n. 138, 124, 212.
- Rantzau, Gert, amtmand i Haderslev, statholder i hertugdømmerne, 23 n. 47, 29 n. 57, 35, 42, 160, 168, 214.
- Rantzau, Heinrich (til Breitenburg, d. 1598), statholder i hertugdømmerne, 23 n. 47, 191.
- Rantzau, Heinrich (Schmöl), amtmand i Rendsborg, 22 n. 45, 24 n. 48, 188-89, 202.
- Rantzau, Markvard, kommandant i Glückstadt, generalmajor, 37 n. 76, 45, 47, 57-58, 189, 197, 214.
- Rasmussen, Rasmus, kancelliforvalter i Danske Kancelli, 176.
- Reedtz, Jørgen, sekretær i Danske Kancelli, 159.
- Reetz, gods i Mecklenburg, 40.
- Referater til indkomne sager, 187-93, 212.
- Reformationen, 8-10, 12 n. 10, 75, 87,
- Regensburg, 96, 99 n. 252, 107, 115 n. 290.
- Regeringskancelliet i Glückstadt, 93, 102-03, 118-22, 153-54, 156-57, 160, 163, 173-75, 200, 204-06, 210.
- Regeringsråd under Kejserkrigen, 31.
- Regeringsråd i hertugdømmerne, 168, 194, 199.
- Registraturførelse, 181, 183 n. 449, 202-09.
- Reinkingk, Dietrich, kansler, 107, 154, 155 n. 386, 156, 160, 162-63, 173, 200.
- Reitzer, Georg, sekretær i Tyske Kancelli, 209.
- Rejsebetjente, diverse kgl., 159.
- Rejsesekretær, 20, 67 n. 158, 69-70, 102, 111, 113-14, 156, 159, 166, 182, 184, 213.
- Religion, 132.
- Rendsborg, Rendsborghus, 64 n. 149, 86, 108, 116, 186, 188-89, 199.
- Rentekammeret, rentemestre, renteskrivere, 15-16, 20, 79-80, 87-88, 112, 114.
- Resens danske atlas, 80, 90-91.
- Rethöwel, område syd for Glückstadt, 47, 51, 58 n. 136.
- Retsprotokoller, 26.
- Reventlow, Ditlev, tysk kansler, 23, 37-42, 70, 81, 85 n. 206, 87-89, 95-97, 99, 102, 108-09, 119, 122, 135, 148, 161, 166-67, 169-70, 174-75, 186, 189, 193, 209, 213-14.
- Rheinfranck, Mattæus Rudolph, sekretær i Tyske Kancelli, 209.
- Riberhus, 211.
- Ridderskab, holstenske, 7, 39, 43.
- Rigsembdsmænd, 10, 12 n. 10, 17, 25 n. 48,, 28, 34, 42, 47, 57-58, 61, 71, 102, 120, 123-24, 127-29, 133, 137-38, 141, 147, 212.
- Rigs greve, 58 n. 135.
- Rigshofmester, 120, 127, 178, 204 n. 524, 212, 215.

- Rigskammerretten, 185.
- Rigsråder, 68, 99, 102, 124-25, 141-42, 148-50, 156, 211.
- Rigsrådet, 7, 9, 12 n. 10, 28, 30-31, 42-44, 47, 57-58, 61, 71, 98-99, 123-35, 138-40, 145-50, 159-61, 169-70, 172-73, 175, 190, 210-11.
- Romerret, kejsrerret, 185.
- Rosenborg slot, 177.
- Rosenkrantz, Palle, 127.
- Roskilde, 64 n. 149.
- Roskildebispen, 7-10.
- Roskildekirken, 18.
- Rotenburg, 30.
- Rügen, 11.
- Rønnow, Joachim, biskop, 8-9.
- Råder, kgl., 18-20, 24 n. 48, 26, 34, 36-37, 43, 74, 98-99, 119, 129, 133, 138, 147, 151, 167-70, 173, 175, 182, 184, 187-88, 191, 195, 199, 201, 204 n. 524, 208-09, 211.
- Sachsen, 17, 39, 44.
- Salingen, Simon von, købmand, 13.
- Salpeterolden, 136.
- Salt, 13.
- Scheideman, Philip, kunstmaler, 103.
- Schrøeder, Hendrich, fra Krempe, 51.
- Schröder, Marcus, 214.
- Schultetus, Johannes, ansat i Tyske Kancelli, 30.
- Schönbach, Johan, dr., kgl. råd, 26, 43.
- Seefeld, Jørgen, sekretær i Danske Kancelli, 32, 148.
- Segeberg, 18, 43, 115 n. 290, 189.
- Segl, 8-9, 43, rigssegl, 8-9, sekret, 8-9, 62, 68-69, 81, 116, 182, 199-200, 202 n. 518.
- signet 8-9.
- kancellisegl (efter 1660), 179.
- seglvoks, 85.
- Sehested, Christen Thomesen, kongens kansler, 23, 70, 79, 94, 125, 176.
- Sendelser, diplomatiske, 7, 19-21, 22 n 44, 34, 37, 39, 57-58, 71, 96, 99, 108-09, 114-15, 121-22, 138, 140-46, 148, 166-67, 171, 186, 188, 203, 213, 215.
- Sigiller se Segl.
- Silkeborg len, 40.
- Sjælland, 65 n. 152, 74, 163.
- Skanderborg slot, 26, 68, 74, 79-81, 98-99, 112, 128, 213.
- Skatter, 16.
- Skeel, Albert, rigsråd, 184, 211.
- Skotland, 12 n. 10.
- Skovgaard, Johanne, arkivar, historiker, 32 n. 68, 122 n. 314, 180.
- Skytte, Johan, svensk råd, 98.
- Skåne, 12, 91, 94, 113 n. 284.
- Slagelse, 63, 89, 91, 97.
- Slange, Niels Pedersen, kancelliembedsmand, historiker, 175-76.
- Slangerup, 50 n. 107.
- Slesvig, 7, 10, 43, 63, 74, 133, 138, 172, 197 n. 506, 200.
- Slotskancellier, 73-104, 107-18, 163.
- Snedkerarbejder, 77, 86, 88, 93, 101-02.
- Snoghøj, 86.
- Sophie Elisabeth, datter af Christian 4 og Kirsten Munk, gift Pentz, 57.
- Sophie, enkedronning af Danmark, 44, 169 n. 417.
- Sophie Amalie, dansk dronning, 152-53, 158, 210.
- Sorø, akademiet i, 23 n. 47, 35.

- Spanien, 13, 197.
- Sparre, Jens, lensmand, 212.
- Speerforck, Eggert, digemester, 29 n. 57.
- Spieringske tolde, 136-37.
- Spitsbergen, 136.
- Sportler, 184, 194.
- Stade, 31, 63 n. 149, 111, 144, 148.
- Stallmeister, Hinr., 214.
- Statholderskab i København, se Rantzau, Breide og Frants, Ulfeldt, Corfitz.
- Statholderskab i Norge, 195.
- Statholderskab i hertugdømmere, 23 n. 47, 26, 42, 56, 83 n. 201, 93, 105, 118, 120, 152, 160, 163, 168, 175, 191, 199, 214.
- Steenwinckel, Willem van, bygmester, 48, 52, 53 n. 118, 59, 101.
- Stein, Just, sekretær i Tyske Kancelli, 36.
- Steinburg, 16, 28.
- Stenderup i Angel, 84 n. 206, 197 n. 506.
- Stollius, Jacobus (Jacob Stolle), auditor, guvernementssekretær i Glückstadt, 58-59, 69, 115.
- Stormfloder, 49.
- Strick, Andreas, 214.
- Stridsskrifter, politiske, 22 n. 45, 105 n. 269, 106-07, 145-46.
- Strömfelt, svensk resident, 150, 152.
- Stænder, danske, 130.
- Stænder, fremmede, 181.
- Staalsen, slotsskriver, 79.
- Successionsforhold, 120.
- Sundtold se Øresundstold.
- Svavsted (amt), 161 n. 398.
- Svenskekrigene 1657-60, 190.
- Sverige, svenskere, 19, 39-41, 43, 55, 77, 94, 114, 115 n. 289, 124-25, 128-32, 134-35, 137, 139, 143-46, 148, 150-51, 190.
- Svigersønnepartiet, 164.
- Sydfrugter, 63.
- Sækulariserede bispedømmer se Bremen og Verden.
- Søffrinsen, Hans, borgmester i Ålborg, 67 n. 158.
- Sølvitsborg, 212.
- Taksator ved Elbtolden, 60.
- Tancken, Alexander, købmand i Hamborg, 135 n. 338.
- Tancken, Martin, dansk resident ved Generalstaterne, 23 n. 47, 41, 122, 135, 195.
- Tavshedspligt, 15, 156.
- Terkildsen, Søren, tolder i Glückstadt, 60 n. 138, 154.
- Thode, snedkermester i Glückstadt, 101.
- Thott, Henrik, sekretær i Danske Kancelli, 65-66, 68, 127.
- Tipotius, overdigegreve, 51.
- Tisdorph, Mikkell Henriksen, præst i København, 35.
- Tities, Gewert, tømmermester, 51.
- Titulatur, 150.
- Toilet (sekret), 83.
- Toldafgifter, hamborgske, 123.
- Toldbod i Glückstadt, 59.
- Toldere i Glückstadt, 59-60.
- Toldskrivere i Glückstadt, 59, 60 n. 138, 117.
- Toldtrysager i Glückstadt, 105.
- Torstenssonskrigen, 40-42, 49, 58 n. 35, 80 n. 195, 94, 115 n. 289, 126, 129, 135 n. 338, 137, 144, 151-52, 170, 175, 190, 193-94, 215.
- Trediveårskrigen, 40, 96, 161.
- Trefoldigheden, orlogsskib. 198.
- Tripvæveri, 187.

- Trompetere, 63 n. 144.
- Trælasttold i Norge, 136.
- Tyske delstater, forvaltningsordninger, 168, 170.
- Tyskland, tyske, 28, 39-40, 43, 67, 120, 128-34, 137-39, 145, 148, 150, 160-61, 163, 166-67, 169, 171-72, 174, 181, 185, 206, 215.
- Tømrere, tømmere, 51-52, 83.
- Tåsinge, 30.
- Udenrigspolitik, 11, 12 n. 10, 13, 17, 22, 26, 28-29, 37, 39, 42, 57-58, 67, 71, 75, 97-100, 102, 119-23, 128-34, 137-40, 144, 148-51, 159-60, 163, 166, 169, 172-77, 206, 212.
- Ulfeldt, Corfitz, statholder, rigshofmester, 87, 120, 141, 215.
- Ulrik, hertug, Christian 4s og dronning Anna Catharinas søn, 51, 79, 111, 124, 210.
- Ulrik Christian Gyldenløve, Christian 4s og Vibeke Kruses søn, 77, 79.
- Unionen mellem kongeriget og hertugdømmerne, 133.
- Unionsskatter, 79.
- Updenbusch, Michel von, toldskriver i Glückstadt, 117.
- Utenhof, Wolfgang von, tysk kansler, 10-11, 171.
- Valdemar Christian, søn af Christian 4 og Kirsten Munk, 79, 88.
- Vendssyssel, 77, 112.
- Vibe, Peder, diplomat, 114.
- Viborg, 146.
- Vildnis i Krempermarsken, 28, 29 n. 57.
- Vind, Iver, øverstesekretær i Danske Kancelli, 31, 67 n. 158, 69, 77, 79, 84, 86-87, 94, 127.
- Vind, Jørgen, rentemester, rigsråd, 114 n. 288, 148.
- Vinterlager (vinterkvarter), kgl., 63, 68, 71, 74-80, 83-100, 112, 128, 138, 173, 196, 205, 213.
- Visitører ved Elbtolden, 59.
- Vogeler, borgmester i Hamborg, 22 n. 44.
- Vogne, 65, 73, 84 n. 206, 85-87, 94, 174.
- Voigdt, Augustus, sekretær i Danske Kancelli, 24, 97, 181 n. 445, 199, 213.
- Vortmeier, Christoff, 214.
- Voßpohl, Rudolph, undersekretær ved cancelliafd. i Haderslev, 26.
- Værkmestre (bygningsejendomsforvaltere), 47, 52.
- Vörde, by i Bremen stift, 64 n. 152.
- Wallenstein, kejserlig hærfører, 123.
- Wandsbeck, 105, 199.
- Weiner, Christian, sekretær i Tyske Kancelli, 24, 70, 81, 85, 97, 113-14, 116 n. 293, 119, 181 n. 445, 196-97, 209, 213.
- Werckman (Wergkman), Ernst, (kammer)sekretær i Tyske Kancelli, 17-18, 28 n. 56, 116, 186-88.
- Weser, 33.
- Westfalske, fred, 167.
- Wevelsfleth, 127.
- Wien, 96, 129, 133, 196.
- Wildthagen, Key, cancelliskriver, 116.
- Willem, Paul de, kgl. agent i Amsterdam, 71.
- Wittenberg, 22 n. 45, 111.

- Wolff, Fr., arkivar i Tyske Kancelli, 209.
- Worm, Ole, professor, oldforsker, 77.
- Ütersen, 120.
- Ziesendorf, gods i Mecklenburg, 40.
- Zoëga, Hedevig, g. m. Philip Borneman, 112.
- Zoëga, Johan, sekretær i Tyske Kancelli, 162 n. 403.
- Zoëga, Johann Adolph, gottorpsk „pfennigmeister“, 112.
- Ø ved Slien, 45.
- Øksenfedning, 87 n. 214, 195, 212.
- Øresund, 91, 145.
- Øresundstold, 129, 134-37, 139-44, 151, 160.
- Øsel, 85.
- Østersøen, 124, 129-31, 137, 144, 198.
- Østersøhandel, 18, 136-37, 145.
- Øverstesekretær i Danske Kancelli, 12 n. 10, 15, 31, 42, 67 n, 158, 69, 77, 79, 83-84, 86-88, 94-95, 98, 102, 127, 156, 166, 190.
- Ålborg, 67 n. 158.
- Årøsund, 62 n. 143.

*Den, der har evnen, har også pligten. Men: Ingen er forpligtet over evne.
Ultra posse nemo obligatur.*

NB: A ms. should not contain less than 32 *printed* pages. This applies also to the *Mat.Fys.Medd.*, where contributions to the history of science are welcome.

Language. – English is the preferred language. Danish, German and French mss. are accepted and in special cases other languages. Where necessary, language revision must be carried out before final acceptance.

Title. – Titles should be kept as short as possible and with an emphasis on words useful for indexing and information retrieval.

Abstract, Summary. – An abstract in English is compulsory. It should count 10-15 lines, outline main features, stress novel information and conclusions, and end with the author's name, title, and institutional and/or private postal address. – Papers in Danish must be provided with a summary in another language by agreement between author and editor.

Typescript. – Page 1 should contain title, author's name and the name of the Academy. Page 2: Abstract, author's name and address. Page 3: Table of contents if necessary. Consult a *recent* issue of the series for general layout.

When typing leave a 4 cm *right* margin. Indicate the position of illustrations and tables in the margin. Manuscripts can be forwarded on disquettes or CD, but in any case a print out must also be attached.

Figures. – All included illustrations must be marked with the author's name. It is important that the illustrations are of the highest possible quality. Fold-out figures and tables should be avoided.

References. – In general, the editor expects all references to be formally consistent and in accordance with accepted practice within the particular field of research. Bibliographical references should be given in a way to assure avoiding misunderstandings.

Correspondence

Manuscripts are to be sent to

The Editor, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, H.C. Andersens Boulevard 35, DK-1553 Copenhagen V, Denmark. Tel: +45 33 43 53 00. Fax: +45 33 43 53 01. E-mail: e-mail@royalacademy.dk. Questions concerning subscription to the series should be directed to the Academy.

Editor

Flemming Lundgreen-Nielsen

© 2005. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without the written permission of the copyright owner.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters
 Priser ekskl. moms / Prices excl. VAT

Historisk-filosofiske Skrifter, HFS
 Hist.Filos.Skr.Dan.Vid.Selsk.

Vol.		DKK
25	<i>Videnskab og Værdier. Den humanistiske udfordring.</i> Beretning fra symposiet 31.3.-2.4.2000. Edited by <i>Kirsten Hastrup</i> . 2002. 288 pp. Ill.	200. -
26	<i>The Nag Hammadi Texts in the History of Religion.</i> Proceedings of the International Conference at The Royal Danish Academy of Sciences and Letters in Copenhagen, September 19-24, 1995. Edited by <i>Søren Giversen, Tage Petersen</i> , and <i>Jørgen Podemann Sørensen</i> . 2002. 228 pp.	200. -
27	<i>A Comparative Study of Six City-State Cultures</i> , edited by <i>Mogens Herman Hansen</i> . 2002. 144 pp.	200. -
28	P.J. RIIS, INGOLF THUESEN, JOHN LUND & THOMAS RIIS: <i>Topographical Studies in the Ġabla Plain</i> . 2004. 192 pp. Ill.	260. -

Historisk-filosofiske Meddelelser, HFM
 Hist.Fil.Medd.Dan.Vid.Selsk.

80	JØRGEN MEJER: <i>Überlieferung der Philosophie im Altertum</i> . 2000. 240 pp.	180. -
81	ERLING LADEWIG PETERSEN: <i>Magtstat og godsdrift</i> . 2001. 349 pp.	336. -
82	<i>Denmark and Scotland.</i> Acts of Symposium. Edited by <i>Gillian Fellows-Jensen</i> . 2001. 304 pp.	200. -
83	DANIEL TUHANUKU: <i>Na Tau'a o Mungiki.</i> (Raids on Bellona Island). Edited by <i>Rolf Kuschel</i> and <i>'Angikinui Francis Tekatoha Takiika</i> . 2001. 209 pp.	140. -
84	ELI FISCHER-JØRGENSEN: <i>Tryk i ældre dansk. Sammensætninger ....og afledninger</i> . 2001. 516 pp.	375. -
85	FEREYDUN VAHMAN & GARNIK ASATRIAN: <i>Notes on the Language and Ethnography of the Zoroastrians of Yazd</i> . 2002. 115 pp.	120. -
86	<i>H.C. Ørsted's Theory of Force. An unpublished textbook in dynamical chemistry.</i> Edited and translated by <i>Anja Skaar Jacobsen, Andrew D. Jackson, Karen Jelved</i> , and <i>Helge Kragh</i> . 2003. 320 pp. Ill.	200. -
87	HERMAN KÖLLN: <i>Westkirchliches in altkirchenslavischer Literatur aus Grossmähren und Böhmen</i> . 2003. 96 pp.	100. -
88	HELGE KRAGH: <i>Phosphors and Phosphorus in Early Danish Natural Philosophy</i> . 2003. 75 pp. Ill.	80. -
89	<i>John Buridan and Beyond – Topics in the Language Sciences, 1300-1700.</i> Acts of Symposium. Edited by <i>Russ L. Friedman & Sten Ebbesen</i> . 2004. 275 pp.	200. -
90	SUNE DALGÅRD: <i>Kanslere og Kancellier – især »tyske« – i Danmark og Holsten hen imod Enevelden</i> . 2005. 238 pp. Ill.	240. -